1361

ڕەفیق سابیر

ئیمپراتۆریای لم

chalakmuhamad@gmail.com

دەربارەی ئیسلام، خێڵ و ناسیۆنالیزم

سوید 1998
رابوون

رەفیق سابیر

1361

ئیمپراتۆریای لم

دەربارەی ئیسلام، خێڵ و ناسیۆنالیزم

سوید 1998

رابوون

رەفیق سابیر
ئیمپراتۆریای لم / دەربارەی ئیسلام، خێڵ و ناسیۆنالیزم
بابەت: لێکۆڵینەوە
چاپی یەکەم 1998
لە بڵاوکراوەکانی رابوون

RABUN FÖRLAG
Box 25 161
750 25 Uppsala Sweden

ISBN 91-972767-8-2

پێڕست

پێشەکی ٩

بەشی یەکەم

ئیسلام: ناکۆکیی نێوان پەیام و دەوڵەتی خێڵ ١٧

بەشی دووەم

ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی خێڵەکی ٦٧

بەشی سێیەم

ئێران: ئیمپراتۆریای مەزهەب ١٠١

بەشی چوارەم

تورکیا: ناسیۆنالیزمی خێڵی وێرانە ١٥٣

بەشی پێنجەم

عێراق: دەوڵەتی ناسیۆنالی کەمایەتیی مەزهەبی ١٧٩

پاشبەند

هەندێ سیمای هاوبەشی دیکەی دەوڵەتانی ناسیۆنال خێڵەکی ٢١٢

ئەنجام ٢١٩

سەرچاوەکان ٢٢٥

سڵاو:

-لە شەرەفخانی بتلیسی و یادی چوارسەد ساڵەی نووسینی شەرەفنامە

-لە ئیسماعیل بێشکچی

پێشەکی

١

ڕەنگە باسکردنی مێژووی فیکری و کولتووری و سیاسیی کۆمەڵ و دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەبێ باسکردنی ئایینی ئیسلام، باسێکی ناتەواو بێت، چونکە ئەم مێژووە بە تەواوی بە ئایینی ئیسلام و بە مێژووی سیاسی و فیکری و کولتووریی ئیسلامەوە بەستراوەتەوە.
ئایینی ئیسلام، وەک ئایینێکی ئاسمانی، سیستمێکی فیکری و ڕۆحی و کۆمەڵێک بۆچوون و نەریت و دەستووری لەگەڵ خۆی هێنا، کە بە جۆرێکی پتەو تێکەڵی کولتوور و ژیانی فیکری و ڕۆحیی گەلانی بە مسوڵمانبووی ناوچەکە بوون. بەڵام ئیسلام لە سنووری باوەڕهێنانی تاکەکەسی و تەبشیردا نەمایەوە، بەڵکە شێوەی بزاڤێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی وەرگرت؛ واتا ئیسلام بوو بە ئایدیۆلۆژیای بزاڤێکی سیاسی و دەوڵەت، بەمەیش لە سیستمێکی مێتۆلۆژی و فیکری و تێڕامانی کەون و سروشتەوە گوێزرایەوە بۆ ناو واقیعێکی کۆمەڵایەتی و بوو بە بەشێک لە کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان. هەر بەم پێیە کاریگەریی ئیسلام، لەم کۆمەڵگایانەدا، سنووری فیکری و ڕۆحی تێپەڕاند و تێکەڵاوی ژیانی سیاسی و دەستووری و سەرجەمی ژیانی مادی و ڕۆحیی خەڵکەکە بوو.
بەڵام باسکردنی ئیسلام و ئەو بزاڤە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕێبازە فیکری و مەزهەبانەی تیایدا دەرکەوتن، دەخوازن کە ستروکتووری کۆمەڵایەتیی خێڵەکیی/بەدەویی دوورگەی عەرەب و سروشت و کولتووری و خێڵە بەدووە بیابانشینەکانی ناوەڕاستی ئاسیا، تورکەکان و مەغۆلەکان، باس بکرێن؛

چونکە خێڵە بەدووەکانی عەرەب تەنیا هەوەڵین ئۆبژێکتیکی ئیسلام نەبوون، بەڵکە لە هەمان کاتدا، سوبژێکتێکی ئیسلامیش بوون. بە واتایەکی دی ئیسلام، لە سەرەتاوە تەنیا بە مەبەستی گۆڕینی ئەوان دەرنەکەوت، بەڵکە ئەوانیشی کردە ئامرازێک بۆ خۆبڵاوکردنەوە بەناو گەلانی دەرەوەی دوورگەی عەرەبدا. بەم پێیە هەردوولا، ئەگەرچی پێک ناکۆک و ناتەبایش بووبن، کەچی لە ساتێکی چارەنووسسازی مێژوویدا بۆ یەکتری پێویست بوون.
کەچی خێڵە بەدووە تورکزمان و مەغۆلەکان، دواتر بوونە جێگری خێڵە عەرەبەکان و لە جیاتی ئەمان خۆیان کردە میراتگر و داکۆکیکاری ئیسلام، بە تایبەتی خێڵە تورکەکان، کە لە کاتی پەلهاویشتنی ئیمپراتۆریای عوسمانی و سەفەویدا، ئەم ئاینەیان لە زۆر ناوچەی قەفقاس و ئاسیا و ئەورووپادا بڵاوکردەوە.

ئیسلام، لە سەرەتادا لە دوورگەی عەرەبدا، مۆدێلێکی دەوڵەتی داهێنا کە دواتر بەدرێژایی مێژووی ئیمپراتۆریای عەرەبیی ئیسلامی و عوسمانی و سەفەوی بەردەوام بوو. بە رای من تا ئەمڕۆیش زۆربەی مۆدێلەکانی دەوڵەت لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کەم تا زۆر، هەمان شێوە مۆدێلی دەوڵەتن کە عەرەبەکان، لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژیای ئاین دایانمەزراند. بۆیە هەر وەک چۆن ئاینی ئیسلام، وەک سیستەمێکی مەعریفی و فەلسەفی، بنەمای جیهانبینی و نەریت و کولتووری گەلانی مسوڵمانی پێکهێناوە، بە هەمان شێوە ئیسلامی سیاسی بناغەی فیکری سیاسی و دەوڵەتی لەم وڵاتانەدا داڕشتووە.
لەبەر ئەوەی زۆربەی خەڵکی کورد و نەتەوە داگیرکەرانی کوردستان مسوڵمانن، لێکۆڵینەوە لە پەیوەندیی نێوان ئیسلام و کولتووری خێڵایەتی و نەریتی ئاینیی دەوڵەت کارێکی فرە گرینگە بۆ خۆناسین و ناسینی سروشت و کۆلتووری سیاسیی «ئەوی تر» کە بۆ ئێمە، بە پلەی یەکەم نەتەوە سەردەستەکانی

کوردستانن.

٢

ئەم باسە ناوەڕۆکی فەلسەفیی ئیسلام و مەسەلەی وەحی ناگرێتەوە؛ بەڵکو لایەنی ئەنترۆپۆلۆژیای ئیسلام، بەتایبەتی بە پەیوەندی لەگەڵ لایەنی سۆسیۆکولتووری و ناوەڕۆکی دەوڵەت، دەگرێتەوە.

ئیسلام، وەک هەر ئاینێکی ئاسمانی، تەنیا هەر سیستمێکی فەلسەفی و مەعریفیی میتۆلۆژی نییە بەڵکە دیاردەیەکی ئەنترۆپۆلۆژیشە. لایەنێکی لەو تێکستانە پێکدێت کە بنەما و سیستمی فیکری و فەلسەفیی ئاینەکە پێکدێنن، قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر، لایەنێکی دیکەی پەیوەندیی بە مرۆڤەوە هەیە؛ واتا مرۆڤ چۆن لە تێکستە ئاینەکان گەیشتووە، چۆن لە واقیعدا کاری پێ کردوون، تا چەند ئاینەکەی بۆ بەرژەوەندیی شەخسی، چینایەتی و نەتەوەیی خۆی بەکارهێناوە. بە کورتی مەبەست لە لایەنی ئەنترۆپۆلۆژیای ئاین ئەوەیە کە خەڵک چۆن لە ئاینەکە گەیشتوون، چۆن بەرخوردیان لەگەڵدا کردووە و پەیڕەویان لێ کردووە.

دیارە ئەم تێگەیشتن و بەرخوردە دەشێت لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دی، یان لە گروپێکی کۆمەڵایەتی و ئێتنیکییەوە، بۆ گروپێکی دیکەی کۆمەڵایەتی و ئێتنیکی جیاواز بێت، بۆیە وەک ئەنجامێکی سروشتیی ئەم جیاوازییە، ناکۆکی و جیاوازیی بیروڕا دروست دەبن. سەرەنجام لە ئاینی ئیسلام و هەر ئاینێکی دیکەی ئاسمانیدا چەندان مەزهەبی جیاواز هەن، کە هەر هەموویان ڕەوایی خۆیان لە خودی ئاینەکانیانەوە وەردەگرن، هەر هەموویان خۆیان بە ڕاستر و بگرە ڕاستترین دەزانن، هەر بەم ناوەشەوە، یان هەر بەپێی ئەم شەرعییەتی خۆبەڕاستترین زانینە، لایەنگرانی دیکەی ئاینەکە، کە سەر بە مەزهەبی جیاوازن، بە لادەر لە ئاین دەزانن و بە توندی پەلاماریان دەدەن. ڕەنگە ئەو

کوشتاره گەورانەی کە لەسەر جیاوازیی مەزهەبی، لە نێوان لایەنگرانی یەک ئاییندا، کراون لەو کوشتارانە زیاتر بن کە لەنێوان لایەنگرانی دوو ئاییندا کراون. بۆ نموونە کوشتاری نێوان کاتۆلیک و پرۆتستانەکانی سەر بە ئایینی مەسیحی، کوشتاری نێوان سونییەکان و شیعەکانی سەر بە ئایینی ئیسلام.. تاد.

ئەم ناکۆکی و جیاوازی و کوشتارەی نێوان لایەنگرانی تاکە یەک ئایین ئەنجامی جیاوازیی شێوەی تێگەیشتن و کۆششی سوودوەرگرتن لە ئایینەکەن، واتا لایەنی ئەنترۆپۆلۆژیای ئایینەکەن و پەیوەندیی راستەوخۆیان بە ناوەڕۆکی ئایینەکەوە نییە، مەگەر لەو مەسەلانەدا کە تێکستە ئایینییەکان دەرفەتی لێکدانەوە و تەفسیرکردنی جیاواز بدەن، بە تایبەتی کە زۆربەی تێکستەکانی قورئان و، هەندێک تێکستی تەورات و ئینجیل بە زمانێکی ئەدەبیی بەرزی پڕ لە ئیحا و وێنەی شیعری نووسراون کە زەمینەی لێکدانەوە و تێگەیشتنی جیاواز دەرەخسێنن.

بە کورتی ئەم باسەی من، لایەنی ئەنترۆپۆلۆژیی ئایین دەگرێتەوە، نەک لایەنی فەلسەفی و میتۆلۆژیی ئایین، بۆیە، لەم باسەدا بەگشتی باسی ناوەڕۆکی فەلسەفیی ئیسلام نەکراوە مەگەر لە شوێنێکدا کە باسەکە سەپاندبێتی.

٢

ئەو کولتوور و نەریتە سیاسییەی ئیمپراتۆریا ئیسلامییەکانی عەرەبی، عوسمانی و سەفەوی، بە درێژایی چەند سەدەیەک دایانهێنا، لە پرۆسەی مێژووی خۆیاندا، بوونە بەشێکی گەورە و زاڵی کولتوور و نەریتی سیاسیی وڵاتانی ناوچەکە و، وەک میراتێک بۆ بزاڤی ناسیۆنالیستی تورک، فارس و عەرەب مانەوە. یان بوونە بەشێک لە سیستمی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتی ناسیۆنال، بۆیە بە باشم زانی بەشێکی سەربەخۆ بۆ ناسیۆنالیزم و شێوەی دەرکەوتنی

ناسیۆنالیزم لە وڵاتانی ئەوروپا، ئاسیا ..تاد لەگەڵ جیاوازیی شێوەی دەرکەوتنی لە وڵاتانی ژێردەستی عوسمانی و ئێران تەرخان بکەم و، بە کورتی سروشتیی خێڵەکی و شۆڤێنیستانەی ناسیۆنالیزم لەو وڵاتانەی کوردستانیان داگیر کردووە باس بکەم. چونکە لەو باوەڕەدام کە پرۆسەی سەرهەڵدان و گەشەکردنی ناسیۆنالیزمی تورک، فارس، عەرەب و کورد کۆمەڵێک تایبەتمەندیی خۆیان هەیە کە لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی ناسیۆنالیزم لە وڵاتانی دیکەی ئاسیا و ئەفریقا و.تاد جیایان دەکاتەوە. ئەم تایبەتمەندییانەش بەشێکیان پەیوەندییان بە بارودۆخی بابەتیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کۆلتووریی ئەم وڵاتانەوە هەیە، بەشێکیشیان ئەنجامی شێوەی تایبەتیی کۆلۆنیالکردن و نفوزی سیاسی و ئابووریی وڵاتانی کۆلۆنیالی ئەوروپایین. لەبەر ئەوە دەوڵەتانی ناسیۆنالی تورک، فارس و عەرەب تایبەتمەندیی خۆیان هەیە. لێکۆڵینەوە و تێگەیشتن لەم تایبەتمەندییانە دەشێت یارمەتیمان بدات تا زیاتر سروشتی ئەم دەوڵەتانە بناسین، لەوەیش زیاتر رەنگە وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە بۆچی ئەم دەوڵەتانە، بە تایبەتی تورکیا، عێراق و ئێران، بە درێژایی مێژووی ئەم حەفتا ساڵەی دوایی، لە هەموو دەوڵەتەکانی دیکەی ناوچەکە دڕندەتر، شۆڤێنیتر، شەڕخوازتر و دیکتاتۆرانەتر بوون و تا ئێستاش هەر بەم جۆرە ماونەتەوە، کەچی پرۆسەی دیموکراتی لە زۆر وڵاتانی دیکەی ئاسیادا، کە ئەوانیش ژێردەستەی کۆلۆنیالیزم بوون، رەوتێکی تا رادەیەک بەرچاوی بڕیوە.

لە پاڵ ئەم بەشەی ناسیۆنالیزمدا، کە هەندێک سروشت و خاسیەتی گشتیی ناسیۆنالیزمی ئەم وڵاتانە و ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا باس کراون، سێ بەشی تایبەتی ئەم کتێبە بۆ ئێران، تورکیا و عێراق تەرخان کراون. ئێران و تورکیا، وەک دوو ئیمپراتۆریای ئایینیی سوننیمەزهەب و شیعەمەزهەب و وەک

نموونەی دەوڵەتی ناسیۆنال. عێراقیش وەک بەرهەمی کێشەی مەزهەبیی نێوان سوننی و شیعە و، وەک نموونەی دەوڵەتی ناسیۆنالی شۆڤێنی و تایفەچی عەرەب. چونکە ئەم دەوڵەتانە:

یەکەم: وەک ئیمپراتۆریا (دیارە جگە لە عێراق) نمونە و مۆدێلی دەوڵەتانێک بوون، کە لەسەر بنەمای ئیسلام دامەزرێندرابوون، یان رەوایی خۆیان لە ئیسلامەوە وەرگرتبوو و خۆیان بە مەرجەعی ئایینیی ئیسلام دادەنا.

دووەم: وەک دەوڵەتانێک کە لەوەتەی هەن بەشێکی کوردستانیان داگیر و ژێردەست کردووە. واتا ئەو چارەنووسە تراژیدییەی کە لە سەدان ساڵەوە تا ئەمڕۆ کورد تێیدا دەژیت، ئەنجامی راستەوخۆی پرۆسەی مێژوویی ئەم دەوڵەتانەیە. تا ئەمڕۆیش چارەنووسی کورد، بە دوور لە ویستی خۆی، بە چارەنووسی ئەم وڵاتانەوە بەستراوەتەوە.

ئەم دەوڵەتە ناسیۆنالانەی کە دوای نەمانی سیستەمی ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی لە ناوچەکەدا دامەزرێنران، بەرهەمی هەمان بارودۆخی کۆمەڵایەتی و کولتووری سیاسیی دەوڵەتە ئیمپراتۆریاکان بوون، بۆیە ئەم دەوڵەتانە، بە درێژایی مێژووی خۆیان هەمان ئەو ستەم و تاوانە کەموێنانە، دیارە بە مۆدێرنکردنەوە!، دێننەوە بەرهەم کە پێشتر ئەو ئیمپراتۆریایانە بەرامبەر بە گەلانی دیکە و لایەنگرانی ئایین و مەزهەبەکانی دی کردبوویان.

بە کورتی لێکۆڵینەوەی مێژووی خێڵ وەک ستروکتووری کۆمەڵایەتیی دەوڵەتی رۆژهەڵاتی و ئایین وەک ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت رەنگە کلیلی تێگەیشتنی مێژوو و گەلێک دیاردەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتوریی ئەمڕۆی ناوچەکە بن، چۆنکە ئەم مێژووە دوورو درێژە کێویکی مەزنی کولتووری سیاسیی و شێوەمۆدێلێکی بەموتڵەقکراوی ئەوتۆی دەسەڵاتی داهێناوە، کە تا ئێستا لەناو کولتوور و عەقڵی سیاسی و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتدا وزەی خۆیان پاراستووە.

دیارە دەکرا لە بەشێکی سەربەخۆدا باس لە ناسیۆنالیزم و سروشتیی خێڵایەتیی بزاڤی ناسیۆنالیستی کورد بکرێت، بەڵام ڕەوشی باسەکان و لایەنی مێتۆدۆلۆژی (مەنهەج) و، ئەو تایبەتمەندییانەی کە ناسیۆنالیزم و بزاڤی کورد لە هەر بەشێکی کوردستاندا هەیەتی، بەرەو ئەوەیان بردم کە ئەم مەسەلەیە تێک هەڵکێشی بەشی ناسیۆنالیزم و بەشەکانی ئێران، تورکیا و عێراق بکەم و بە پەیوەندی لەگەڵ بزاڤی ناسیۆنالیستی ئەو وڵاتانەدا باسی ناسیۆنالیزم و بزاڤی کورد بکەم.

دواجار دەبێت ئەوە بڵێم، کە لەم باسانەدا چەند توانیبێتم خۆم لە گێڕانەوەی ڕووداوی مێژوویی پاراستووە، تەنیا لەو شوێنانەدا کە پێم وا بووە بۆ باسەکە یان بۆ ئەنجامگیری گرینگن بە کورتی پەنام بۆ باسکردنی ڕووداوی مێژوویی بردووە. چونکە نەمویستووە مێژوو بنووسمەوە، بەڵکە ویستوومە لە باسێکی سۆسیۆکولتووریدا هەندێک دەرەنجام لە مێژووی فیکری و کولتووری و سیاسیی ئەم کۆمەڵگایانە، بە تایبەتی بە پەیوەندی لەگەڵ خێڵ/بەداوەت و ئایین وەربگرم. بۆیە ڕەنگە باسەکە، ئەو چاوەڕوانییەی لە خوێنەر هەبێت، کە خۆی هەندێک زانیاریی دەربارەی گەلێک لەو ڕووداوە مێژووییانە هەبێت کە، لەم کتێبەدا، ڕەنگە بە ڕاگوزار هێمایان بۆ کرابێت.
هەردوو بەشی لەمەڕ تورکیا و عێراق کاتی خۆی لە گۆڤاری ڕابوون (ژمارە چوارەم و چواردەیەم)دا بڵاوکراونەتەوە. بەڵام لێرەدا، بە پەیوەندی لەگەڵ سەرجەمی کتێبەکەدا، گۆڕانێکی زۆریان تێداکراوە، گەلێک شتیان لێ لابراوە و زۆر شتی دیکەیان بۆ زیاد کراوە.
هەڵبەت ئەم کتێبە لافی ئەوە لێ نادات کە لە زۆربەی لایەنە گرنگەکانی ئەو

مەسەلانەی کۆڵیوەتەوە، کە باسکران، بەڵام دەتوانێت خۆی وەک سەرەتایەک، بخاتە روو کە حەتمەن بێ ناتەواویی نابێت و، پێویستە زۆر کاری دیکەی لەم جۆرەی بەدوادابێت.

من لە ئێستادا هەر ئەوەندەم لەدەست هات، هیوادارم نووسەرانی دی لەم بوارەدا کاری باشتر ئەنجام بدەن.

رەفیق سابیر

بەشی یەکەم

ئیسلام: ناکۆکیی نێوان پەیام و دەوڵەتی خێڵ

I

لە سەردەمی دەرکەوتنی ئایینی ئیسلامدا کۆمەڵی عەرەب کۆمەڵێکی خێڵەکیی داخراو و پچرپچڕ و پڕ لەکێشە و شەڕی نێوخۆ بوو. عەرەبەکان تا ئەوکاتە وەک کۆمەڵەخەڵکێکی دوور لە شارستانی و تا رادەیەک دابڕاو لە جیهان دەژیان. ئەوان لە رووی سیاسییەوە یەکگرتوو نەبوون. کۆمەڵە فیدراسیۆنێکی خێڵایەتییان، لە شێوەی دەسەڵاتی میرنشینی وەک (حمیر، الحیرە، غسان و حیجاز) لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی دوورگەی عەرەب، دامەزراندبوو، کە زۆربەیان پێک ناکۆک بوون. هەر بەم جۆرە عەرەبەکان لە رووی ئایینیشەوە بەشبەش بوون، بەشێکیان بتپەرست و بەشێکیان جوولەکە و بەشێکی دیکەشیان مەسیحی بوون.

زۆربەی عەرەبەکان خێڵی کۆچەری بیابانشین واتا بەدوو (البدو) بوون و لە سایەی سیستمێکی کۆمەڵایەتیدا، کە تەنیا لە بیاباندا دروست دەبێت و بە بەداوەت ناسراوە، دەژیان. خێڵە بەدووەکان، وەک هەموو خێڵە بەدووەکانی بیابانی ناوەڕاستی ئاسیا و باکووری ئەفریقا، خەریکی بەخێوکردنی ئاژەڵ بوون و لە بیابانەکانی دورگەی عەرەبدا، کە «لە مێژوودا بە گەورەترین سەرچاوەی بەدوو ناسراوە⁽¹⁾» بەدوای لەوەڕگادا دەسووڕانەوە. بەشێکی دیکەی خەڵکی دورگەی عەرەب لە چەند شارو شارۆچکەی وەک مەککە، مەدینە و حیجازدا نیشتەجێ بووبوون و خەریکی بازرگانی و کشتوکاڵ بوون.

خێڵە بەدوەکان خەڵکێکی سەرەتایی و نەخوێندەوار بوون و لە کۆمەڵگایەکی پریمیتیف و داخراوی پێش مێژوودا دەژیان. ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتییان لەناو ئەڵقەیەکی داخراودا دەسووڕانەوە و هیچ گۆڕانێکی گرینگیان بەسەردا نەدەهات. هەروا ئەوان خەڵکێکی هەژار و دەستکورت بوون. ئەو داهاتە کەمەی بەهۆی ئاژەڵدارییەوە دەستیان دەکەوت بەحاڵ بەشی ژیانێکی کولەمەرگی دەکردن. بەدووەکان کشتوکاڵ، بازرگانی و هەر کارێکی سەنعەتی وەک ئاسنگەری، دارتاشی.. تاد یان بە کارێکی سووک دەزانی و بە چاوێکی کەم سەیری ئەو خێڵ و تیرانەیان دەکرد کە سەرقاڵی کشتوکاڵ و سەنعەت و بازرگانی بوون. بەلای ئەوانەوە، دەبوو بژێوی و نان بە زەبری شمشێر و غەزوکردن پەیدا بکرێت، بۆیە غەزوکردن و غەنیمەت (دەستکەوتی شەڕ) و تالان بە کارێکی جوامێرانە دادەنرا و بەشێکی گرینگی کولتوورەکەیان بوو. بەم جۆرە خێڵەکانی دورگەی عەرەب، لەناو وشکی و قاتوقڕیی بیاباندا، بۆ مانەوەی خۆیان بە درێژایی ساڵ سەرقاڵی پەلامار و تالان و کوشتاری یەکتری و رێگری بوون. یان هەر چەند خێڵێکی بەدو پێکەوە سوارچاکانە پەلاماری ئەو شارۆچکە و ئاوەدانییانەیان دەدا کە لە رۆخی بیابانەکان بوون و تالانیان دەکردن.

شەڕی خێڵەکیی نێوانیان رەگەزێکی دیکەی کولتوورەکەیان بوو. ئەم جۆرە شەڕە، کە مێژوونووسانی عەرەب بە (ایام العرب) ناوی دەبەن، بە رادەیەک خوێناوی بووە کە جاری وا بووە دوو خێڵ یان زیاتر، لە سەر شتێکی بچووک بەشەرهاتوون و بە درێژایی دەیان ساڵ کوشتاریان لە یەکتری کردووە. بۆ نموونە شەڕی (ئەلبەسوس)، کە لەسەر حوشترێک لە نێوان خێڵی بەکر و خێڵی تەغلوبدا رووی دا، نزیکەی چل ساڵ درێژەی کێشا. لەو ماوەیەدا ئەم دوو خێڵە هەزاران کەسیان لە یەکتری کوشت.«٢».

لەم کۆمەڵگایە خێڵەکییەدا، کە شەڕ و پێکدادان و تالان گرنگترین رەگەزی

کولتوورەکەی بوو، ئایینی ئیسلام دەرکەوت و بڵاوبۆوە. لە سەرەتادا تەنیا کۆمەڵە خەڵکێکی کەم کە بە ئەلئەنسار (الانصار) و ئەموهاجرین (المهاجرین) ناسرابوون و زۆربەیان خەڵکی شاری مەککە و مەدینە بوون، هێزی سەرەکیی ئیسلام بوون. بەڵام دوای گرتنی مەککە و فەتحی دوورگەی عەرەب لە سەردەمی پێغەمبەردا، خێڵە بەدووەکانی دوورگەی عەرەب بە پۆل چوونە ناو ئیسلامەوە، چونکە لێیان روون بوو کە لە پرۆسەی مسوڵمانبوونیان هیچ لە دەست نادەن، کەچی بەم کارە دەشێت دنیا و قیامەت ببەنەوە. ئەو خێڵانەیش کە بە بتپەرستی مابوونەوە بە توندی پەلامارداران و کران بە مسوڵمان. بەم جورە هەموو خێڵەکانی دورگەی عەرەب پێکەوە لە شێوەی فدراسیۆنێکی عەشیرەتیدا یەکخران. خێڵە بەدووەکان بوونە هێزی سەرەکی و هەرە شەرکەری ئەم فدراسیۆنە و لەشکری ئیسلام.

خەڵکی دوورگەی عەرەب، کە لە سایەی یەک ناوەندی دەسەلات و یەک سەرکردەدا کۆکرانەوە، نەک هەر بوون بە بابەت (ئۆبژێکت)ێکی ئیسلام، بەڵکو لە هەمان کاتدا بوونە ئامرازێکی مەزنی بڵاوکردنەوەی ئیسلام بە دنیادا.

ئیسلام وەک ئایینێکی نوێی ئاسمانی سیستمێکی نوێی فیکری و رۆحیی هێنا و، دەیەویست هۆشیاریی خەڵکی دورگەی عەرەب لەسەر بنەمایەکی نوێ دابڕێژێتەوە. ئەم گۆڕانکارییە سەرەتای رەنگدانەوەی خۆی لە سیستمی کۆمەلایەتی و کولتووریی کۆمەڵدا دەرخست. گۆڕینی نەریتی جاهیلییەت و کولتووری دێرینی خێڵەکانی دوورگەی عەرەب و چەسپاندنی کولتوورێکی نوێ، لەسەر بنەمای برایەتیی ئایینی و یەکسانی، بەشێک بوون لە پێداویستییەکانی بەردەوام بوونی ئەم پرۆسێسە. لەم جۆرە حاڵەتانەدا کارتێکردنی هاویەش و موراعاتی هاوبەشی نێوان دوو شێوە سیستمی کولتووری دەبنە پێداویستییەکی حەتمی. هەردوو لایەن، بە رادەی جۆربەجۆر، کار لە یەکتری دەکەن. ئەنجام بە شێوەیەک لە شێوەکان جۆرێک تەبایی و پێکەوەهەڵکردن لە

نێوانیاندا ڕوودەدات؛ چونکە هەردوولا چەند پێک ناکۆک بن هێندەیش بۆ یەکتری پێویستن. هەر بۆیە هەموو ئایینەکان، وەک دیاردەی مێژوویی-کۆمەڵایەتی، تەنیا گۆڕانیان بەسەر سیستمی فیکری و کۆمەڵایەتیدا نەهێناوە، بەڵکە خۆیشیان لەگەڵ کۆمەڵدا گونجاندووە.

دەرکەوتنی ئیسلام زەمینەیەکی نوێی بۆ یەکخستنی ژیانی ڕۆحی-ئایینیی خێڵەکانی دورگەی عەرەب ڕەخساند، لە هەمان کاتدا بناغەیەکی پتەوی بۆ لاوازکردنی دەسەڵاتی خێڵایەتی و یەکخستنی ژیانی سیاسیی خەڵکی عەرەب دارشت. چونکە ئیسلام، وەک ئایینێکی ئاسمانی، لە سنووری ئیمان و باوەڕهێنانی تاکەکەسدا نەمایەوە، بەڵکە شێوەی بزاڤێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیشی وەرگرت. هەر بەم پێیە بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام، تەنیا چەند ساڵێکی کەم، لە سەرەتاوە تا کۆچکردنی پێغەمبەر بۆ مەدینە، لە سنووری بانگێشە و تەبشیردا مایەوە. ئایەتەکانی ئەو سەردەمە، کە بە ئایەتە مەکییەکان ناسراون، زیاتر بانگەوازن بۆ باوەڕهێنان بە خودا و پێغەمبەر و دوورکەوتنەوە لە کاری خراپە و هاندان بۆ کاری چاکە و.. تاد. بەڵام دواتر، کاتێک لایەنگرانی پێغەمبەر زۆر بوون و مسوڵمانان بوونە هێزێکی لە شکان نەهاتوو، ئیدی ئیسلام شێوەی بزاڤێکی سیاسی و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی وەرگرت، کە دەیەویست بە زەبری هێز و دەسەڵات پرینسیپ و دەستوورەکانی خۆی لە کۆمەڵدا بچەسپێنێت. ئەو ئایەتانەی لەم قۆناخەدا دەرکەوتوون (ئایەتە مەدینییەکان) و فەرموودەکانی ئەو سەردەمەی پێغەمبەر، زۆربەیان شێوەی یاسا و دەستووریان هەیە و بۆ چارەسەری کێشەیەکی دیاریکراو، یان بۆ وەڵامدانەوەی مەسەلەیەکی ڕۆژ هاتوون و دەبوو وەک شەریعەتێک، کە دەسەڵاتێکی ئایینی و سیاسیی لە پشتەوە بوو، پەیڕەویان لێ بکرێت.
کەچی ئایینی مەسیحی ئەم جۆرە پرۆگرام و دەستوور و ئامانجە سیاسییەی

نەبوو. مەسیح و جێگرەکانی تەنیا لە ڕێگەی بانگێشە و تەبشیرەوە ئایینەکەی خۆیان بەناو خەڵکدا بڵاودەکردەوە و بیریان لە دامەزراندنی دەوڵەت نەکردەوە. مەسیحییەت وەک دەسەڵاتێکی خودایی، بە تەریبی (موازی، پەرەلێل) دەسەلاتی دنیایی خۆی دەردەبڕی و، دەیەویست بە دوور لە دەسەڵاتی ستەمکارانەی دەوڵەتی ڕۆم پەناگەیەکی ڕۆحی، کە لەسایەی دەسەڵاتی خودادا بێت، بۆ مرۆڤ دابین بکات. دەوڵەتی ڕۆم بە درێژایی سێ سەدە بەربەرەکانێی ئەم ئایینەی کرد. مەسیحییەت، وەک هەر ئایینێکی نوێ، هیوایەکی نوێی بۆ مرۆڤ هێنا و، لایەنگرانێکی زۆری بۆ پەیدا بوو. ئەوە بوو ئیمپراتۆری ڕۆم، کۆنستەنتین، کە نەیتوانی بزاڤەکە لەناو ببات لە سەدەی چوارەمی زایینیدا ئایینی مەسیحیی کردە ئایینیی ڕەسمی دەوڵەت. بەمەیش ئایینی مەسیحیی ڕەوتێکی دیکەی وەرگرت، کڵێسا بوو بە شەریکە حوکمڕان و ئامرازی دەستی دەوڵەت و، ئایینی مەسیحی بوو بە لایەنێک لە کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمە.

گۆڕینی ئایینی ئیسلام، لە پەیامێکی ئاسمانییەوە بۆ بزاڤێکی سیاسی و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت، پرۆسەی گواستنەوەی سیستەمێکی میتۆلۆژی و تێڕامانی کەون و سروشت بوو بۆ ناو واقیعێکی کۆمەڵایەتی. ئەم گۆڕانکارییە کۆمەکی بە چەسپاندن و بڵاوبوونەوەی خێرای ئیسلام کرد، بەڵام لە هەمان کاتدا دیلێمایەکی مەعریفی و پراکتیکیی بۆ ئیسلام دروست کرد؛ چونکە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی واقیع دەبوو مەعریفە بگۆڕدرێت بە ئایدیۆلۆژیا و سیاسەت، تێڕامان لە کەون و سروشت و ئەودیو سروشت، بگۆڕدرێن بە هەوڵی گۆڕین یان خۆگونجاندن لەگەڵ واقیع، بەرژەوەندیی دەسەڵات بخرێتە پێش مەسەلەی دادپەروەری. ئەمەیش پێویستی بە هەموو ئەو میتۆدانە هەبوو کە واقیعەکە، بە ستروکتووری کۆمەڵایەتی و کولتوورییەوە دەیخواستن، یان تێیان دەگەیشت: توندوتیژی و بەکارهێنانی زەبروزەنگ، دابینکردنی ئابوورییەکی بەهێز لە

رێگای غەنیمەتەوە.

گۆڕینی ئیسلام بۆ ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت سروشتی ئایینەکەی گۆڕی، لە هەمان کاتدا زەمینەی بۆ جیاوازی و ناکۆکی و دەستەبەندی لە نێوان مسوڵمانانادا خۆش کرد، کە پاش کۆچی دوایی محەمەد یەکسەر ناکۆکییەکان بە توندی دەرکەوتن. ئەم ناکۆکییانە بەشێکیان پەیوەندییان بە مەسەلەی دەسەڵات (جێگری پێغەمبەر) و سروشتی خێڵایەتیی کۆمەڵی عەرەب و چۆنیەتیی تێگەیشتن و تەفسیری قورئانەوە هەبوو، بەشێکیشیان، وەک مێژوونووسانی ئەو سەردەمەی ئیسلام باسدەکەن، پەیوەندییان بە مەسەلەی ساخکردنەوە و دەستکاریکردنی هەندێک لە ئایەتەکانەوە هەبوو.

لە سەردەمی عوسماندا کۆمەڵە نوسخەیەکی قورئان لە شام و عێراق و وڵاتانی دیکە هەبوون، کە جیاوازییان لە نێواندا هەبوو. عوسمان، لە ساڵی سیی کۆچیدا، دەستووری دەرکرد کە ئەو نوسخەیەی لە سەردەمی ئەبوبەکردا نووسرابووە بکرێتە ئەساس و هەموو نوسخەکانی دیکە بسووتێندرێن.«٢» ئەمەیش ناکۆکی زۆری لەناو مسوڵماندا دروستکرد. چونکە هەندێک سورە لە نوسخەی عوسماندا، کە بە قورئانی دەوڵەت دادەندرا، هەبوون کەچی لە نوسخەکانی دیکەدا نەبوون، یان بە پێچەوانەوە. بۆ نمونە گروپی ئایینی ئەلموعتەزیلە سورەی «المسد»یان بە بەشێک لە قورئان نەدەزانی، هەروا ئەلخەواریجەکان سورەی «یوسف»یان سەر لەبەر رەتدەکردەوە. لەوەیش زیاتر، بە پێی مێژوونووسانی ئەو سەردەمەی ئیسلام قورئانی ئەسڵی سێیەکی لە قورئانی دەوڵەت زیاتربووە، قورئان بە پێی پێداویستییەکانی دەوڵەت و بەرژەوەندییە سیاسیی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی حوکمڕانانی ئەو سەردەمە گەلێک دەستکاری و ئاڵوگۆڕ تێداکراوە، هەندێک شتی لێ لابراوە و هەندێک شتی دیکەی بۆ زیادکراوە. بە پێی ئەو سەرچاوە مێژووییانەی ئیسلام حەجاج، کە فرمانی چەسپاندنی مەسحەفی دەوڵەتی پێسپێردرابوو، هەر خۆی

ئاڵوگۆڕێکی زۆری لە تێکستەکاندا کردووە.«٤».

دەوڵەت هەر ئایین و ئایدیۆلۆژیایەکی لە پشتەوە بێت پێویستی بە میکانیزمی تایبەتی خۆی هەیە. بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت و پاراستنی دەسەڵات و ئاسایشی دەوڵەت، با بەزەبری ستەم و ئیستیبدادیش بێت، هەمیشە لە پێش مەسەلەی عەدالەت و یەکسانی و برایەتیی ئایینییەوە دێن. لە هەر کێشەیەکی کۆمەلایەتی و سیاسیدا ئەمانە، بەر لە هەر شتێکی دی، لە بەرچاو دەگیرێن. لەم حاڵەتانەدا ئامانج و ناوەرۆکی عەدالەتخوازانەی ئایین، بەو جۆرەی کە لە تێکستە ئایینییەکاندا هاتوون، شێوەیەکی نیسبی بەخۆدەگرن و پابەندی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت دەکرێن. تەنانەت خودی ئایینەکە مەودایەکی ئەنترۆپۆلۆژییانە وەردەگرێت؛ واتا تێکستە ئایینییەکان، ئەگەر دەستکاریش نەکرێن ئەوا بەو جۆرە لێکدەرێنەوە و پیادە دەکرێن کە دەسەلاتداران مەبەستیانە، یان لەگەڵ بەرژەوەندیی دەسەلاتدا دەگونجێن. بە واتایەکی دیکە مرۆڤ هەوڵ دەدات ئایینەکە بە جۆرێک بگۆڕێت، کە لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی خۆیدا بگونجێت. ئەمەیش ناکۆکی و دەستبەندی و ڕێباز و مەزهەبی جۆربەجۆر دروست دەکات.

ناکۆکی و کێشە نێوخۆییەکانی ئایینی مەسیحی لە سەدەی چوارەمی زایین بەدواوە، کاتێک مەسیحییەت بوو بە ئایینی دەوڵەت، سەریان هەلدا. کەچی ئەم ناکۆکییە نێوخۆییانە هەر دوای مردنی محەمەد لە ئیسلامدا دەرکەوتن. مەسەلەی جێگریی پێغەمبەر و ناکۆکی نێوان خەلافەتی ئایینی و دەسەلاتی دنیایی دەوڵەت و ستوکتووری خێلایەتیی کۆمەڵی عەرەب سەرچاوەیەکی سەرەکیی دیکەی ئەم ناکۆکییانە بوون. لایەنگرانی عەلی (کە دواتر بە شیعە ناسران) سوور بوون لەسەر ئەوەی عەلی کوڕی ئەبوتالیب، کە لە (اهل البیت) بوو، ببێتە خەلیفەی مسوڵمانان و جێگری پێغەمبەر. لە هەمان کاتدا عەلی لەو

باوەڕەدابوو کە ئیسلام پێش ئەوەی ئایینی فتوحات و غەزوبێت ئایینی هەق و دادپەروەرییە. کەچی معاویە و سەرکردەکانی دیکەی قورەیش تەواو بە پێچەوانەوە بۆ ئیسلامیان دەڕوانی. بە واتایەکی دی ناکۆکیی نێوان عەلی و معاویە ناکۆکییەک بوو لە نێوان دوو سیستمی بەرامبەریەک و دوو جیهانی لێکجیاواز و پێک ناکۆکدا: یەکێکیان نوێنەری خەلافەتی ئایینی و ئەوی دیکەیان نوێنەری دەوڵەتی دنیایی بوو»٥.

شەڕی ئەلسەفین (الصفین)، کە شەڕێکی سیاسیی خوێناویی نێوان لایەنگرانی عەلی و لایەنگرانی مەعاویە بوو، ئەنجامی توندبوونی ئەم ناکۆکییە بوو. ئەم شەڕە، کە بە قازانجی مەعاویە/دەسەڵاتی دەوڵەت تەواو بوو، لە لایەکەوە مسوڵمانانی کرد بە دوو بەش و دواتر بە چەندان بەشەوە و برایەتیی ئایینی، کە پێغەمبەر لە بەرامبەر برایەتیی خێڵایەتیدا هێنابووی، گۆڕی بە برایەتیی مەزهەبی. لە لایەکی دیکەوە ئەو یەکیەتییەی بۆ یەکەم جار پێغەمبەر لە مێژووی عەرەبدا دروستی کرد درزێکی گەورەی تێکەوت و، زۆری نەبرد بە تەواوی هەرەسی هێنا. عەرەبەکان بەهۆی جیاوازیی مەزهەبی و بۆچوونی ئاینییانەوە، پارچەپارچە بوون. بەشی هەرەزۆری ئەسحابەکانی پێغەمبەر لەناوبران و سەرکردە عەسکەرییەکان وەک چینێکی نوێ دەسەڵاتیان زەوت کرد. کێشە و شەڕی خێڵایەتیی جاران و تەعەسوبی خێڵایەتی، لە فۆرمێکی نوێی مەزهەبی و ئاینییدا، دەرکەوتنەوە. بنەماڵەی ئومەوییەکان، بە کوشتن و لەناوبردن، دەسەڵاتی لە بنەماڵەی پێغەمبەر زەوت کرد. ئەنجام زنجیرەیەکی نەپساوی شەڕ و پێکدادان: کێشەی خوێناویی نێوان ئومەوییەکان و لایەنگرانی عەلی، ئومەوییەکان و عەباسییەکان، عەباسییەکان و شیعەکان. شەڕو کێشەی نێوان ناوەندی خەلافەتی عەباسی و ناوەندی خەلافەتی شیعەمەزهەبی فاتمییەکان لە میسر..تاد.

لە لایەکی دیکەوە ئەم شەڕە نەریتێکی لە مێژووی ئیسلامدا داهێنا، کە تا

رووخانی ئیمپراتۆریای عەرەبی ئیسلامی لە سەردەمی عەباسییەکان و بگرە تا ئەمڕۆ، هەر بەردەوامە: نەریتی بە ڕەوازانینی کوشتاری نێوخۆی مسوڵمانان لەسەر مەسەلەی دەسەڵات و جیاوازیی مەزهەب و بیری ئایینی.

گۆڕینی ئایینی ئیسلام، لە پەیامێکی ئاسمانییەوە بۆ بزاڤێکی سیاسی و دواتریش بۆ ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت، ڕەنگە لە تەنسیری ئەم جۆرە پەیوەندییەی نێوان ئایینی مەسیحی و دەوڵەتی ڕۆم، ئایینی مانی و دەوڵەتی ساسانی بەدوور نەبوو بێت، بەڵام پێدەچێت بەشێک بووبێت لە سروشت و پێداویستییەکانی مانەوە و چەسپاندنی ئیسلام لەناو کۆمەڵێکی خێڵەکیی بەدەویدا، کە کولتووری زەبرپەرستانەیان بە خوێن و زۆرداری و تاڵان ئاودرابوو.

مەسیح هەرچەندە نەیدەویست سیستەمی سیاسی بگۆڕێت و سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی عەدالەتخوازانە دابمەزرێنێت کەچی ستەمکاران لەناویان برد. گەلێک باسکار و نووسەری عەرەب، لەو باوەڕەدان کە ئەگەر محەمەد، وەک مەسیح، تەنیا لە ڕێگەی تەبشیرەوە ئایینەکەی خۆی بڵاوبکردایەتەوە و پەنای بۆ دەسەڵات و زەبر و توندوتیژی نەبردبایە سەرنەدەکەوت، چونکە بە پێی کولتووری خێڵە بەدووەکانی عەرەب هێز نیشانەی هەق و ڕاستییە. «ئەگەر محەمەد وەک مەسیح فەرمانی بە لایەنگرانی خۆی بکردایە: «ئەگەر یەکێک زللەیەکی لە ڕوومەتی ڕاستت دا ئەوا ڕوومەتی چەپتی بۆ ڕابگرە» ئەوا خێڵە بەدووەکان گاڵتەیان پێیان دەکرد و لاوازیان دەکردن و هەر بەخواردن دەیانخواردن. لاواز و زەبوون لە بیاباندا نابێت بمێنێت. ئەمە لە زەمانی کۆنەوە لە بیاباندا دەستووری ژیان بووە«٦».

زمانی قورئان، لە گەلێک جێگەدا زمانێکی توند و هاندەرانە و پڕ لە هەڕەشەیە. پەلامار و (فتوحات) وشەڕ و کوشتن، لە پێناو بڵاوکردنەوەی ئیسلامدا، بە ڕەوا و پێویست دادەنێت و مسوڵمانان بۆ ئەم کارە هان دەدات«٧». هەروا پێغەمبەر، وەک سیاسەتمەدارێک تاکتیکیانە و، بە پەیوەندی لەگەڵ پارسەنگی هێز و

مەسەلەی دەسەلاتدا، هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە ئایینە ئاسمانییەکانی دی دیاری کردبوو.

ئیسلام لە سەرەتای دەرکەوتنیدا، کە هێشتا بزاڤێکی لاواز بوو، خۆی بە تەواوکەری ئایینە ئاسمانییەکانی دیکە دادەنا. بەپێی قورئان (سورەی بەقەرە، ئایەتی ٦٢) پێغەمبەرانی جوولەکە و مەسیحی بە پێغەمبەری مسوڵمانانیش دادەنران.

بەڵام کاتێک ئیسلام لە دورگەی عەرەبدا بەهێز بوو، دەوڵەتی ئیسلامی هەڵوێست و رەفتاری خۆی بەرامبەر بە لایەنگرانی ئایینەکانی دیکە گۆڕی و بەکافر دادەندران و کوشتنیان بە رەوا دەزانرا (سورەی ئەلتەوبە، ئایەی ٢٨، ٣٠، ٣١)، هەروا وەک سووکایەتی پێکردن جۆرەها باج و موڵکانە و سەرانە «خەراج و جزیە»یان بەسەردا سەپێندرا (یعطو الجزیه عن ید وهم صاغرون- سورەی ئەلتوبە ئایەی ٢٩.) ئەگەر نەشیان بوویێت بیدەن ئەوا کراونەتە کۆیلە. بە کورتی لایەنگرانی ئایینەکانی دیکە وەک هاوڵاتیی پلەدوو سەیر دەکران و ستەمیان بەرامبەر دەکرا و لە هەندێک کاتدا بە توندی پەلامار دەدران«٨»

دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی لە سەرەتاوە نەیتوانی لایەنی ئایینی جیاواز بە خۆی تەحەمول بکات و مافی یەکسانیی یاسایی و ئینسانی بۆ هاوڵاتییانی خۆی، بەبێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازیی ئایینییان، دابین بکات. نەیتوانی دەستوورێکی یەکسان و عادیلانە بۆ پێکەوەژیانی هاوبەشی مسوڵمان و جوولەکە، مسوڵمان و مەسیحی، مسوڵمان و صابئی و زەردەشتی دابنێت. هەمیشە زۆرایەتیی حوکمڕان (مسوڵمان) مافی کەمایەتی (لایەنگرانی ئایینەکانی دیکە)ی پێشێل کردووە و بە هاووڵاتی پلەدووی داناون.

لە سەردەمی عومەردا بەپێی یاسایەکی تایبەتی کۆمەڵێک مەرجی سەخت، بۆ پەیڕەوکارانی ئایینەکانی دی «زەمی» دانرا، کە لە سەردەمی خەلیفەی عەباسی

موتەوەکیل ٨٤٧-٨٦١ بە فراوانی پەیرەوکرا. بەپێی ئەم یاسایە نەدەبوو زەمی پەرستگای نوێ دروست بکەن. بۆیان نەبوو لە دادگادا شایەتی بدەن. دەبوو جلی تایبەتی لەبەر بکەن، یان پشتێندی تایبەتی ببەستن تا بناسرێنەوە. بۆیان نەبوو بە سواری بەلای کەسێکی مسوڵماندا تێپەڕن. نەدەبوو ماڵیان لە ماڵی مسوڵمانان بڵندتر بێت. بۆیان نەبوو ژن لە مسوڵمان بێنن. نەدەبوو ڕێگە بدەن مسوڵمانێک بێتە سەردینیان بەڵام دەبوو ڕازی بن کەسێکیان ببێتە مسوڵمان. بۆیان نەبوو لە دادگای مسوڵمانان شایەدی بدەن تەنانەت ئەگەر مەسەلەکە پەیوەندیی بە خۆشیانەوە هەبووایە.. تاد»٩»

ئەم جۆرە ڕێبازە جوداخوازییەی دەوڵەت، هەر دەوڵەتێک بێت، بەرامبەر بە هاووڵاتییان و ستەم و سووکایەتیکردن بە کۆمەڵە خەڵکێک بە هۆی جیاوازیی ئایینییانەوە، ناتوانێت بناغەی کۆمەڵێکی تەندروست دابمەزرێنێت و، کەمترین ئاستی عەدالەتخوازی بچەسپێنێت. کاتێک ئەم ڕێبازە توند و ستەمکارانە بوو بە نەریتێکی ڕەسمیی دەوڵەت و کۆمەڵی عەرەبی ئیسلامی، ئیتر شێوەیەکی فراوانتری وەرگرت و تەنیا لە سنووری غەیرەدیندا نەمایەوە؛ بەڵکە وەک میکانیزمێکی دەوڵەتی بەرامبەر هەر کۆمەڵە خەڵکێک پەیرەو دەکرا کە بۆچوون و تێڕوانینی ئایینی و مەزهەبیی لە تێڕوانین و بۆچوونی ئایینیی ڕەسمیی دەوڵەت جیاواز بووایە؛ بە واتایەکی دی ستەم و چەوساندنەوەی غەیرە مسوڵمانان، بە هۆی جیاوازیی ئایینییانەوە، گۆڕدرا بە ستەم و چەوساندنەوە بەرامبەر بە مسوڵمانان، ئەم جارەیان بەهۆی جیاوازیی مەزهەب و بۆچوونی ئایینیی ناتەبایان لەگەڵ بۆچوونی ڕەسمیی دەوڵەتی ئیسلامیدا. ئەم ڕێبازە، لە سەردەمی ئومەوییەکاندا، سنووری ئایینی و مەزهەبیی تێپەڕاند و خاسییەتێکی نەتەوەیی عەرەبیشی وەرگرت. ئومەوییەکان گەڕانەوە بۆ شانازیکردنی بەدەوییانە بە ڕەگەزی عەرەبەوە و بە سووکی بۆ نەتەوە مسوڵمانە غەیرەعەرەبەکانیان دەڕوانی و بە (موالی) و (شعوبی) ناویان دەبردن. لەوەش

زیاتر ئومەوییەکان، کە بنەماڵەیەکی بازرگانی مەکە بوون، کەوتنەوە جەزیە و خەراج ستاندن لە نەتەوە غەیرەعەرەبە مسوڵمانەکانی وەک قیبتیەکان و سریانەکان و فارسەکان و تورکەکان، وەک ئەوەی نەبووبنە مسوڵمان«١٠»، چونکە ئەم جۆرە باج و سەرانە دەسکەوت و داهاتێکی ئابووریی مفتی بۆ دێنان.

دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی لە سەرەتادا بە زەبری هێز سنوورێکی لە نێوان خۆی و لە نێوان کەمایەتییە ئاینییەکانی دوورگەی عەرەبدا کێشا و نەیتوانی میکانیزم و دەستوورێکی عادیلانە بۆ پێکەوەژیانی خۆی و ئایینە جیاوازەکان دابهێنێت. ئەمەیش نەریتێکی لە مێژووی سیاسیی ئیسلامدا داهێنا: نەریتی ستەمی ئایینی بەرامبەر بە غەیرەدین، ستەمی مەزهەبی بەرامبەر بە غەیرەمەزهەب، دواتریش، لە سەردەمی ئومەوییەکاندا، ستەمی نەتەوەیی بەرامبەر بە غەیرەعەرەب. لە هەموو حاڵەتەکانیشدا غەیرەدین، غەیرەمەزهەب و غەیرەعەرەب کەمایەتی بوون، واتا لاواز و بێدەسەڵات بوون. لاواز و بێدەسەڵاتیش لەناو خەڵکی بەدوودا نابێت بمێنێت. ئەمە «لە زەمانی کۆنەوە لە بیاباندا دەستووری ژیان بووە». ئەم رێبازە، لەپاڵ هەڵوێستی ئیسلام بەرامبەر بە ژن و پاراستنی سیستمی کۆیلەداری و بەکۆیلەگرتن و بە کەنیزەکردنی دەیان هەزار کەسی وڵاتانی فەتحکراو، کە سامانێکی مفت بوون بۆ سەرکردە عەسکەری و حوکمڕانەکان، ناوەڕۆکی عەدالەتخوازانەی ئیسلام دەخەنە ژێر پرسیارەوە. لە هەمان کاتدا سروشتی ستەمکارانەی دەوڵەتەکە دەردەخەن، کە لە پرۆسەی فتوحاتدا ناوەڕۆکی ئیمپراتۆریایەکی وەرگرت، کە ئابوورییەکەی لەسەر بنچینەی غەزوکردن و غەنیمەت دامەزراند و چینێکی نوێی ئۆرۆستۆکراتی عەسکەریی ساماندار و موڵکدار و کۆیلەدار، کە هەموو توخمەکانی کولتووری بەدوویان لەگەڵ خۆیاندا هەڵگرتبوو، رێباز و پرینسیپەکانیان دیاری دەکرد.

II

دەوڵەتی ئیسلام دەسەڵاتی خێڵەکان و شەڕ و ناکۆکیی نێوانیانی لاواز کرد و ملکەچی یەک ناوەندی دەسەڵاتی کردن، بەڵام نەیتوانی بە تەواوی کولتوور و عەقڵییەتی خێڵەکیی خەڵکی تازەمسوڵمانی دوورگەی عەرەب، کە بۆ چارەسەرکردنی هەر کێشە و ناکۆکییەک جگە لە شمشێر شتێکی دیکەی بە بیردا نەدەهات، بگۆڕێت. کولتووری خێڵەکی و بەدەوییانەی کۆمەڵگەی دوورگەی عەرەب، کە سەدان ساڵ بوو ریشەی خۆی داکوتابوو، بە ئاسانی جێگەی خۆی چۆڵ نەکرد، بەڵکە کۆششی کرد تا، لە سایەی دەسەڵاتی ئیسلامدا، درێژە بەخۆی بدات و خۆی لەگەڵ بارودۆخی نوێدا بگونجێنێت. بۆیە ئاسان نەبوو ئیسلام، وەک دیاردەیەکی نوێ، کولتوور و نەریتێکی سەرجەم نوێ و جیاواز لە دوورگەی عەرەبدا بچەسپێنێت. بە واتایەکی دی پەیامی دادپەروەی و برایەتی و یەکسانیی ئایینی، کە ئیسلام لە سەرەتادا بانگێشەی بۆ دەکرد و رەوایی دەرکەوتنی خۆی پێ دەسەلماند، نەیتوانی لە دوورگەی عەرەبدا کولتووری زاڵی بەدووەکان، کە لەسەر غەزوکردن و تاڵان و شەڕ دامەزرابوو، نەهێڵێت و، خۆی وەک کولتووری زاڵ بچەسپێنێت؛ بە پێچەوانەوە ئەم خۆی وردەوردە لە بەردەم پێداویستییەکانی دەوڵەت و خواستی چینی نوێی حوکمڕاندا پاشەکشەی پێ کرا. کولتووری زاڵی دوورگەی عەرەب، کە بە کولتووری جەهالەت ناودەبرێت، وەک کولتوورێکی دێرینەتر و نزیکتر لە کەسایەتی و پسیکۆلۆژیا و ئامانجی خێڵە بەدووەکان، بەردەوام بوو و، لە فۆرمی نوێدا خۆی هێنایەوە بەرهەم. ناکۆکیی نێوان ئەم دوو کولتوورە، کولتووری بەدەوی و کولتووری ئیسلامی، بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی ئیسلام هەر درێژەی هەبوو. کێشە سیاسی و مەزهەبی و فیکرییەکانی نێو دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی کەم تا زۆر لەم ناکۆکییە کولتوورییە بەدوور نەبوون.

بزاڤە فیکری-مەعریفی و سیاسییەکانی دژ بە ئیسلامی رەسمی، یان ئیسلامی خەلافەت، لەوانە خەواریج، شیعەکان، موعتەزیلەکان، بابەکییەکان، ئیسماعیلییەکان، فاتمییەکان و قەرامیتە..تاد، ئایدیۆلۆژیایەکی ئایینییان هەبوو و، رەوایی خۆیان لەوەوە وەردەگرت کە حوکمرانانی دەوڵەتی ئیسلامی لە پرینسیپ و رێبازی راست و عەدالەتخوازانەی ئیسلام لایان داوە. بۆیە زۆربەیان، لە پاڵ ئامانجی ئایینی-سیاسییاندا، ناوەرۆکێکی کۆمەڵایەتیشیان هەبوو. داوای یەکسانی و عەدالەتخوازییان دەکرد، دژی ئەو ستەم و لادانانە بوون کە پێداویستیی دەوڵەت، لەسەر حیسابی ئایین، دەیسەپاندن. بەلام ئەم بزاڤانە، وەک چۆن دژی خێڵ و ئایینی رەسمی بوون، ئاوایش لە پێناو خێڵ و ئایینێدا بوون. بە واتایەکی دی، ئامانجی ئەم بزاڤانە گۆڕینی دەسەڵاتی خێڵێک بە خێڵێک و مەعریفەیەکی ئایینی بە یەکێکی دی بوو.

کاتێک لە سەردەمی عومەردا فتوحات، وەک ئەنجامێکی بە دەوڵەتبوونی ئیسلام دەستی پێ کرد، دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی پێویستی بە هێزی کار (شەڕکەر) هەبوو تا بتوانێت بەرەنگاری هەردوو ئیمپراتۆریای بیزەنتی-مەسیحی و، ساسانی-زەردەشتی ببێت و، ئایینی ئیسلام لە ناوچەکانی ژێردەستی ئەم دوو ئیمپراتۆریایەدا بلاوبکاتەوە. بەدووەکان، کە لە نێو خوێندا گەورەببوون و بە درێژایی مێژووی خۆیان بە هۆی شەڕ و پەلامار و غەزو بەشی سەرەکیی بژێوی خۆیان دابین دەکرد، بوونە کاریگەرترین هێزی لەشکری عەرەب. ئەوان بەتەواوی داب و کولتوور و نەریتی خۆیانەوە روویان لە ولاتانی تر کرد و بە ناوی «جیهاد»ەوە کەوتنە پەلاماری ئەو ولاتانە. بە پێی هەندێک سەرچاوە تەنانەت خێڵە عەرەبە مەسیحییەکانی دورگەی عەرەبیش لە فەتحی میسر و سوریا و ئێراندا بەشدار بوون.[١١٠]

chalakmuhamad@gmail.com

خێڵە بەدووەکان لە بەرامبەر ئەو نەبەردییە کەموێنەیەی کە لە شەڕەکاندا دەیاننواند، بەشێکی دەستکەوتەکان (غەنیمەتەکان)یان، وەک پاداشت پێ دەدرا.

دەستکەوتەکانیش بەپێی قورئان، سوورەی ئەنفال- ئایەی ٤١، لە نێوانیاندا دابەش دەکرا: پێنجیەکی دەسکەوتەکان (غەنیمەتەکان) بۆ پێغەمبەر و بیت المال، چوار لە پێنجیشی بۆ جەنگاوەران کە دوای تەواوبوونی شەڕ لە نێوانیاندا دابەش دەکرا.
پرۆسەی فتوحات، لەشکری شەڕکەری بەدووەکانی یەکگرتووانە ڕەوانەی دەرەوەی دوورگەی عەرەب کرد و هەموو جیهانی وەک موڵکێکی حەڵاڵ خستە بەردەستیان، بەمەیش لە لایەکەوە شەڕی نێوخۆی خێڵەکانی عەرەب بە شەڕی نێوان عەرەب و نەتەوە غەیرەمسوڵمانەکان گۆڕدرا، کە لە ئەنجامدا کوشتارێکی گەورە لە خەڵکی سەر بە ئایینە جیاوازەکان (جوولەکە، مەسیحی، بتپەرست، زەردەشتی و صابئی) کرا. لە لایەکی دیکەوە زەمینەیەکی لەبار ڕەخسا تا خێڵە بەدووەکان، لە بارودۆخی شەڕدا، ئازادانە و دوور لە کۆنترۆڵ، تالان و کوشتار بکەن و نەریت و کولتووری خۆیان درێژە پێ بدەن.
کاتێک فتوحات لە سنوورێکدا ڕاگیرا و شەڕی کافران تەواو بوو، لەشکرەکە دەرفەتی ئەوەی نەما لە دەرەوەی سنووری جوگرافیی ئیسلامدا درێژە بە زەبروزەنگ و تالان بدات، ئیتر ڕووە و ناوخۆ وەرچەرخایەوە. ئەم هێزە شەڕکەر و پەلاماردەرە، کە سەرکردەکانی چینێکی نوێی ئەرۆستۆکراتیی عەسکەری و ئاغای شەڕیان پێکدێنا، بوو بە ئامرازێک بەدەست خەلیفەکانی ئومەوی و عەباسییەوە بۆ پەلامار و لەناوبردنی هەر بزاڤێکی ئیسلامی و سیاسی و عەشیرەتیی دژ بە خۆیان، بۆ نموونە دژی بزاڤی شیعەکان، خەواریج و قەرامیتە. بنەماڵەی عەلی و نەوەکانی پێغەمبەر...تاد). ئیدی کوشتاری بەکۆمەڵی مسوڵمان و تالان و کۆیلەکردنیان بوو بە بەشێک لە پێداویستی و مانەوەی هەردوو خەلافەتی ئومەوی و عەباسی.
لە سەردەمی خەلافەتی ئومەویدا (٦٦١-٧٥٠) کوشتاری مسوڵمانان هەموو سنوورێکی بەزاند. خەڵکی مسوڵمانی هەردوو ویلایەتی کووفە و بەسرە، کە

لایەنگری عەلی بوون، حوکمڕانیی ئومەوییەکانیان بە ناشەرعی دەزانی، ئومەوییەکان پەلاماریان دان و زیاتر لە هەشت هەزار کەسیان لێ کوشتن»١٢».

حەججاج، کە والیی ئومەوییەکان بوو، لە ماوەی ٢٠ ساڵی حوکمڕانییدا لە نێوان ١٠٠-١٢٠ هەزار خەڵکی مسوڵمانی عێراقی کوشت. کاتێکیش دوای مردنی دەرگای زیندانەکانی کرانەوە، بە پێی هەندێک سەرچاوەی مێژووی ئیسلام، ٨٠ هەزار مسوڵمانی زیندانیکراوی تێدابوو، کە ٣٠ هەزاریان ژن بوون»١٣»

هەر لەو سەردەمانەدا، خەڵکی مسوڵمانی شاری کوردنشینی هەمەدان کوشتارێکی فراوانیان لێ کرا و ژنانی شارەکە بە دیل بران و لە بازاڕەکاندا هەڕاج کران. ئەم ژنە کوردانە، وەک بروکلمان دەنووسێت: «هەوەڵین ژنە مسوڵمان بوون کە لەسەردەمی ئیسلامدا هەڕاج بکرێن و خەڵکی بیانکڕێت»»١٤»

ڕەنگە سەرنجڕاکێشترین ڕووداوی سەردەمی دەوڵەتی ئومەوی ئەو پەلامارە بێت کە بە فرمانی یەزیدی کوڕی مەعاویە کرایە سەر خەڵکی شاری المدینة، کە بە حوکمڕانیی یەزید ڕازی نەبوون. دوای داگیرکردنی شارەکە سەرلەشکری ئومەوییەکان، مسلم بن عقبة المري، ڕێگەی بە سەربازەکانی دا تا سێ شەو و سێ ڕۆژ ئازادانە و بە ئارەزووی خۆیان بکوژن و تاڵان بکەن و دەستدرێژی بکەنە سەر ژنان. سەرچاوەکانی مێژووی ئیسلام دەنووسن کە لە ئەنجامی ئەو دەستدرێژییە جنسییەی کرایە سەر ژنانی مەدینە حەوت هەزار منداڵی بیژوو لە شارەکەدا لە دایک بوون»١٥»

هەر بەم شێوەیە کاتێکیش عەباسییەکان (٧٥٠-١٢٥٨) دەسەڵاتی ئومەوییەکانیان لەناوبرد نزیکەی ١٠٠-٦٠٠ هەزارکەسیان لە ئومەوییەکان کوشت. خەلافەتی ئیسلامیی عەباسی تا ناوەڕاستی سەدەی سیانزەهەم، کە لە لایەن هۆلاکۆوە ڕوخێنرا، بە هەمان مێتۆدی ئومەوییەکان لەگەڵ لایەنگرانی

مەزهەب و بزاڤە ئیسلامییە نەیارەکانی خۆیدا دەجووڵایەوە. ئیتر ئەم ڕێباز و نەریتە دواتر، وەک میراتێک، بۆ هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانیی سوننە مەزهەب و ئێرانیی شیعە مەزهەب مایەوە.

هەر بەپێی هەمان نەریت بوو کە سوڵتان سەلیم، بە فەتوایەکی ئایینی خوێنی شیعەکانی حەڵاڵ کرد و لە پەلاماریدا بۆ سەر گەیلان و مازەندەران چل هەزار مسوڵمانی شیعەی کوشت«١٦». یان سەفەوییە شیعەکان بە دەیان هەزار خەڵکی سوننەمەزهەبی کوردیان کوشت.

بەکورتی ڕەشەکوژیی مسوڵمانان بەدەستی مسوڵمانان و تالانکردنی ماڵ و سامانیان و حەڵاڵکردنی سەر و ناموسیان بوو بە دیاردەیەکی هێندە ئاسایی و ڕەوای سەردەمی ئیمپراتۆریای عەرەبی ئیسلامی، کە پێشتر مەگەر لە کولتووری بەدووەکاندا وێنەی بووبێت.

ئەگەر لەشکری دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی ئاوا توند و دڵڕەقانە لەگەڵ مسوڵمانان جووڵابێتەوە، ئاخۆ چۆن لەگەڵ ئەو گەلانەدا ڕەفتاری کردبێت کە بە زەبری شمشێر وڵاتەکانیان داگیرکردن؟

فەیلەسوفی ناسراوی عەرەب ئیبن خەلدون (١٣٣٢-١٤٠٦) لەو باوەڕەدایە کە عەرەب دەست بەسەر هەر وڵاتێکدا بگرێت وێرانی دەکات، چونکە، بە ڕای ئەو، عەرەب نەتەوەیەکی وەحشییە ... سروشتەکەیان ئەوەیە کە شتی ناودەستی خەڵک بڕفێنن و ڕزقیان لە سایەی شمشێرەکانیاندایە و نەک هەر سڵ لەوە ناکەنەوە کە ماڵ و سامانی خەڵک بەرن، بەڵکە هەر کە چاویان بە ماڵ و سامانی خەڵک کەوت تالانی دەکەن«١٧».

ستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتیی حوکمڕانانی عەباسی و کێشە و ناکۆکیی نێوان لابالەکانی ئیسلام و شەپۆلی تورکە خواریزم و سەلجوقییەکان خەلافەتی عەرەبی ئیسلامییان بنکۆڵ و لاوازکرد. هەر لە سەدەی دەیەمەوە لە سووریا و

لوبنان و فەلەستین دەوڵەتی حەمدانییەکان (٩٢٩-١٠٠٣)دامەزرابوو. لە میسر دەوڵەتی شیعەمەزهەبی فاتمییەکان (٩٦١-١١٧١) و لە ئاسیای ناوەڕاست و ئێران چەندان دەوڵەتی دیکەی سەربەخۆ دروست بووبون. هەروا وڵاتانی باکووری ئەفریقا و ئیسپانیا خۆیان لە دەسەڵاتی عەرەب ئازاد کردبوو. خەلیفەی مسوڵمانان لە بەغدا وەک سیمبوولێکی ئایینی مابۆوە، تا لە ساڵی ١٢٥٨ هۆلاکۆ کوشتی و دوایی بە خەلافەتی عەباسی هێنا.

بەڵام دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی، لە ماوەی نزیکەی شەش سەدەیەکدا، نەتەوەی عەرەبی لە قۆناخی پێش مێژوو، یان لە قۆناخی بەداوەتەوە گواستەوە بۆ قۆناخی شارستانی. ژیانی ئابووری و ئاوەدانی و زانستی و کولتووریی عەرەب، بۆ یەکەم جار، گەشەیان کرد. بە سەدان شار و شارۆچکەی نوێ دروست کران. لە سەردەمی عەباسییەکاندا شارستانیی ئیسلام بە رووی فیکر و کولتووری مەسیحی، گریکی و ئێرانیدا کرایەوە و سوودێکی زۆری لە شارستانیی گەلانی ژێردەستیان و لە زانا و خوێندەوارانی نەتەوە مسوڵمانەکان وەرگرت. فەلسەفەی یۆنانی و تێکستە ئایینییەکانی زەردەشتی و مانی کرانە عەرەبی، کە بناخەیەکی پتەویان بۆ بیری فەلسەفی و سەرهەڵدانی فەلسەفەی عەرەبی ئیسلامی دارشت. کتێبی جۆربەجۆر لە بوارەکانی مێژوو، فەلسەفە، پزیشکی، ماتماتیک، لۆژیک، جوگرافیا، کیمیا و فیزیا نووسران. عەرەبەکان، بە هاوکاریی گەلانی دیکەی مسوڵمان، شارستانییەکی گەورەیان لە ناوچەکەدا دامەزراند. زۆربەی بەرهەمە فیکری و فەلسەفی و ئەدەبییەکانی ئەو سەردەمانە بە شاکار و بەرهەمێکی داهێنەرانەی کولتووری دادەنرێن.

هەروا لە سایەی دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامیدا بەشی هەرەزۆری خێڵە رەوەندەکانی بیابانی دوورگەی عەرەب لە ناوچەکانی میسر، عێراق، باکووری ئەفریقا، سووریا، لوبنان، فەلەستین. تاد نیشتەجێ بووبون. زمانی عەرەبی، وەک زمانی قورئان و پێغەمبەر، هەر لەسەرەتای سەدەی هەشتەمەوە کرابووە

زمانی رەسمیی ئیمپراتۆریای عەرەبی ئیسلامی. ئەم زمانە لە سووریا و میسر و باکووری ئەفریقا جێگەی زمانی گریکی و، لە عێراقدا جێگای زمانی فارسیی گرتبۆوە. بەکورتی پێکهاتی دیمۆگرافی ئەم وڵاتانە بەتەواوی گۆڕدرابوو و، ئەم وڵاتانە بەعەرەب کرابوون. خێڵە بەدووەکانی دوورگەی عەرەب، کە لەشار و ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئەم وڵاتانەدا نیشتەجێ بوبوون سوودیان لە کولتووری خەڵکی ئەو ناوچانە وەرگرتبوو، لە هەمان کاتدا نەریت و کولتووری خۆیان لەوێدا بڵاوکردبۆوە. گەلانی فارس، کورد، بەلووچ، گەلە تورکزمانەکان و بەشێکی هیندستان...تاد کرابوونە مسوڵمان. دیارە زۆربەی ئەم نەتەوانە، بەهۆی سەرداربوونی زمان و کولتووری عەرەبییەوە، زمان و کولتووریان رەوتی سروشتیی گەشەکردنی خۆیان لەدەست دا و بەر پەلامارێکی توندی کولتووری کەوتن، بەڵام دواتر ئایینی ئیسلام و ناوەندە ئایینی و زانستییەکان و فەلسەفەی عەرەبی ئیسلامی رۆڵێکی گەورەیان لە پێشخستنی کولتوور و ئەدەب و بیری فەلسەفی ئەو گەلانەدا گێرا. لە لایەکی دیکەوە کولتووری سیاسی و نەریتی ستەمکارانەی سەدان ساڵەی ئومەوییەکان و عەباسییەکان بوونە بەشێک لە کولتوور و نەریتی سیاسیی ئەم کۆمەڵگایانە.بە کورتی فتوحاتی عەرەبی دوو جۆرە کولتووری لەگەڵ خۆی هێنا: کولتووری ئیسلام و کولتووری خێڵە بەدووەکان.

ئایینی ئیسلام کاتێک لە دورگەی عەرەبدا، کە سەرچاوەی سەرهەڵدانی بوو، نەیتوانی کولتووری نێگەتیڤی خێڵە بەدووەکان و جاهیلییەت ریشەکێش بکات، ئەوا ئاسان نەبوو بتوانێت کولتووری خێڵە بەدووەکانی دەرەوەی دورگەی عەرەب بگۆڕێت. کاتێک شاڵاوی خێڵە بەدووە تورکزمانەکان و مەغۆلەکان، لە بیابانەکانی ناوەڕاستی ئاسیاوە، روویان لە ناوچەکە کرد دەرفەتێکی زیاتر بۆ کولتووری ستەم رەخسا. ئیدی کولتوور و نەریتی تەواوی خێڵە بەدووەکانی ئاسیا فراوانتر بە ناوچەکەدا بڵاوبوونەوە. بەتایبەتی کە زۆربەی خێڵە

تورکـزمـانـەکـان، بە خـۆیان و نـەریت و کـولتـووریانـەوە مـانـەوە و دواتر بوونە میراتگری دەوڵەت و خەلافەتی ئیسلامی

III

دوای ئەوەی خێڵە بەدووەکانی عەرەب لە ناوچەکەدا نیشتەجێ بوون و ژیانێکی شارستانییان دامەزراند، هێرش و پەلاماری خێڵە بەدووەکانی بیابانی گۆبی Gobi و ناوەڕاستی ئاسیا دەستی پێکرد. لە سەرەتادا خێڵە تورکزمانەکان و دوای ئەوان خێڵە مەغۆلەکان، کە هەردووکیان سەر بە گرووپی گەلانی ئالتاین، هێـرشـێکی عـەسکەریی بەربڵاویان هێنا و گـەلێک لە شـار و ناوەندە شارستانییەکانی چین، هیندستان، هەروا ئێران و ناوچەی دیکەی ئیسلامیی و بەشێکی ئەوروپایان وێران و تاڵان و داگیرکرد. ئیتر ڕەوشی شـارسـتـانیی ناوچەکە جارێکی دی کەشەکردنی سروشتیی خۆی لەدەست دا، شەپۆلێکی دیکەی خوێن و کوشتار و وێرانکردن ناوچەکەی داگرتەوە.

ئیبن خەلدوون لە باسی دیاردەی هێرشی یەک لەدوای یەکی بەدووەکاندا دەڵێت کە دوای ئەوەی بەدووەکـان دەسـتـیـان بەسـەر شـاردا گـرتووە و خـەڵکەکـەیان ژێردەست کردووە، ئیدی ئەوان خەریکی دامەزراندنی شارستانی بوون و توانای جارانی شەڕ و پەلامـاردانـیـان لە دەست داوە. دوای ئەمـان کۆمـەڵە خێـڵێکی دیکەی بەدوو، بە تەواوی وزەی شـەڕکـەرانەیانەوە، لە بیـابانەکـانەوە هـاتوون و پەلامـاری شـارەکـانیـان داوە و دەسـەڵاتیـان لە کـۆنەبەدووە شـارنشـینەکـان ستاندووە، ئیتر ئەمان جێگەی ئەوانی پێش خۆیان گرتۆتەوە»[١٨].

خێڵە تورکزمانەکان، هەر لە سەدەی دەیەمەوە تا سەدەی چواردەیەم زنجیرە هێرشێکی نەپساوەی وێرانکارانەیان بۆ سەر ناوەندە شارستانییەکانی ئاسیا و گەلێک شوێنی ئەوروپا دەست پێکرد. هەر جارەی کۆمەڵە خێـڵێکی دڕندەی ڕەوەند و بەدوو، کە لە ئاژەڵبەخێوکردن و شەڕ و تاڵان و کوشتن بەولاوە کارێکی

دیکەیان نەدەزانی، یەکیان دەگرت پەلاماری شار و ناوچە ئاوەدانەکانیان دەدا و دەستیان بەسەردا دەگرت. قەرەخانەکان، غەزنەوییەکان، سەلجوقییەکان، ئەتابەگییەکان خەواریزمەکان، قەرەقۆینلۆ و ئاقوۆینلۆ و عوسمانییەکان..تاد تێکڕایان خێڵی چەکداری تورکزمانی ناوەڕاستی ئاسیا بوون کە بە لێشاو بەدوای یەکدا دەهاتن و، وەک دڕندە پەلاماری یەکتری و پەلاماری شارەکانیان دەدا. زۆربەی ئەم خێڵە چەکدارە تورکانە بەدوو یان خێڵی شوانکارەی رەوەند و خەڵکێکی پریمیتیڤ بوون. ئەوان هیچ پەیامێکی ئایینییان نەبوو، مسوڵمانبوونیان هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆی لە سروشتیی دڕندانەیان و لە کولتووری خێڵەکی و سیاسییان دروست نەکرد. ئەم خێڵانە گەلێک ناوچەی وڵاتانی ئاسیا و ئەوروپایان داگیرو تالان کرد و تێیدا نیشتەجێ بوون. لە سەدەی یانزەیەمدا، لە سایەی دەسەڵاتی سەلجوقیدا، ئاسیای بچووک، کە گریکی بوو، بە تورک کرا. هەروا ناوچەکانی ئازەربایجان، خوراسان و خواریزم (کۆماری تورکمانستانی جارانی سۆڤییەت) کە فارسزمان بوون، بە تورک کران»١٩».

لە سەرەتای سەدەی سیانزەیەمدا هێرشی خێڵە بەدووە مەغۆلەکان، کە زۆربەی لەشکرەکەیان تورک بوو، بە رابەری چەنگیزخان، ناوچە مسوڵمانەکانیان بەتەواوی شلەژاند. زۆربەی شار و ناوەندە شارستانییەکان کەوتنە بەر پەلامارێکی نوێی توند و بەربڵاوی ئەم خێڵە بەدووانە، کە لە بیابانەکانی ناوەڕاستی ئاسیاوە بۆ تالان و وێرانکردن بە دنیادا بڵاوبووبوونەوە.

ئەگەر خێڵە بەدووەکانی عەرەب، دوای وێرانکردنی شارستانیی ساسانی و بیزەنتی توانییان شارستانییەکی نوێی ئیسلامی دابمەزرێنن، ئەوا خێڵە رەوەند و بەدووەکانی تورک و مەغۆل، دوای خۆیان، تەنیا وێرانە و دواکەوتن و جەهالەتیان بەجێ هێشت.

مەغۆلەکان کۆمەڵە خێڵێکی رەوەندی بەدوو بوون و لە بیابانی گۆبی Gobi لە

ناوەڕاستی ئاسیادا دەژیان. ئەوان هیچ شار و ناوەندێکی شارستانییان نەبوو، بە خۆیان و مالآت و ڕەشماڵەکانیانەوە، بە دوای لەوەڕگادا دەسووڕانەوە. ئەوانیش، وەک خێڵە تورکزمانەکان، خەڵکێکی پریمیتیڤ و دڕندەبوون و بێجگە لە ڕاو و ئاژەڵداری و شەڕ و تالآن و پەلاماری شار و ئاوایییەکانی دەورووبەریان کارێکی دیکەیان نەدەزانی. لە کۆتایی سەدەی دوانزەیەمدا چێنگیزخان، بە زەبری هێزی خێڵەکەی خۆی، توانیی خێڵە بەدووەکانی مەغۆل و تاتار، کە گروپێکی مەغۆلەکان بوون و، خێڵە تورکزمانەکانی بیابانی گۆبی و ناوەڕاستی ئاسیا بخاتە ژێر دەسەلآتی خۆی. ئەنجومەنێکی دامەزراند کە ئەویان بە پاشای هەموو خەڵک هەڵبژارد. هەروا یاسا yasa یەکی بۆ ڕێکخستنی کاروباری دەوڵەتەکەی دانا، کە هێندەی ئایینێک لای ئەو پیرۆز بوو، هەموو خەڵکی مەملەکەتەکەی ناچارکرد کە پەیرەوی یاساکەی بکەن. ئەوانەی سەرپێچییان لە یاسایەکە بکردایە بەتوندی سزا دەدران«٢٠».

چێنگیزخان بەم لەشکرە یەکگرتووە شەڕانییەوە، کە دڕترین و کارامەترین جەنگاوەرانی سەردەمی خۆیان بوون، بۆ تالآن و وێرانکردن کەوتە پەلاماری دنیا. یەکەمین جار بەرەو چین، کە نزیکترین ناوەندی شارستانی بوو، ڕۆیشت، دواتر زۆربەی وڵاتانی ئاسیا و بەشێکی ئەورووپای داگیر و تالآنکرد و، توانیی گەورەترین ئیمپراتۆریای ئەو سەردەمە دابمەزرێنێت.

دڕندایەتیی لەشکری مەغۆل بە ئەندازەیەک بوو کە لە کاتی گرتنی شارێکدا ئەگەر هەر جۆرە بەرهەڵستییەکیان بەرامبەر بکرابایە، ئەوا سەرلەبەری خەڵکەکەیان دەکوشت و تەواوی شارەکەیان تالآن و وێران دەکرد. بەمەیش دەیانەویست ئیرادە و وورەی خەڵکی شارەکانی دیکە بە تەواوی برووخێنن«٢١».

چێنگیزخان، کە باوەڕی بە خودایەکی ئەمر هەبوو، پێی وا بوو کە خوداوەند مەغۆلەکانی هەڵبژاردووە و ئەرکێکی پیرۆزی پێیان سپاردووە تا دنیا داگیر و (فەتح)بکەن. بەیاننامەکانی مەغۆل بە ناوی «خودا» و «خان»ەوە بڵاودەکرانەوە.

بەلام چینگیزخان مەزھەبی خۆی بە زەبری هێز بەسەر خەڵکی دیکەدا نەسەپاند. بە پێچەوانەوە، ئازادیی تەواوی بە هەموو ئایینەکان دابوو؛ مەسیحییەکان، مسوڵمانان، جوولەکەکان و بودایییەکان تێکڕایان بە تەواوی ئازاد بوون کە هەر جۆرێک حەزدەکەن خواپەرستیی خۆیان بکەن و، لە هەر شوێنێکی ژێر دەسەڵاتی مەغۆل دەخوازن باوەڕی ئایینیی خۆیان بڵاویکەنەوە بەو مەرجەی دەست بۆ ئازادیی خەڵکی دی درێژ نەکەن»٢٢.

دەوڵەتی مەغۆل، وەک دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی و دەوڵەتی خێڵە تورکزمانەکان ستروکتوورێکی کۆمەڵایەتیی خێڵەکیی هەبوو، کە لە ئەنجامی یەکخستنی خێڵە بەدووەکانی بیابان و پەلکێشکردنیان بۆ سایەی دەسەڵاتێکی ناوەندی و سەرکردەیەکی بەهێزەوە سەری هەڵدابوو، بەو ئامانجەی بەدووەکان دەست بەسەر شار و ناوەندە شارستانییەکانی دەوروبەریدا بگرن. مەغۆلەکان، نە خۆیان هیچ شارستانی و شارێکی ئەوتۆیان هەبوو، نە هیچ شار و ئاوەدانی و شارستانییەکیان لە وڵاتە داگیرکراوەکاندا دامەزراند. شاری بەغدا، کە گەورەترین ناوەندی کولتووری و بازرگانیی ئەو سەردەمە بوو، ئەوان وێرانیان کرد و تەورێزیان کردە پایتەختی خۆیان. نزیکەی سەدساڵێک (لە ساڵانی ١٢٣٠ بەدواوە تا ساڵی ١٣٣٥) لە ئێران حوکمڕانییان کرد..

مەغۆلەکان لەو ماوەیەدا کەوتبوونە ژێر کارتێکردنی کولتووری فارسەوە. لە سەردەمی مەغۆلەکاندا کولتووری فارسی، کە حوکمڕانانی مەغۆل (ئیلخانییەکان) بایەخیان پێ دەدا، ئاستێکی بەرزی گەشەکردنی بە خۆیەوە دیت. سەردەمی زێڕینی ئەدەبی کلاسیکی فارس لە سەدەکانی سیانزەیەم و چواردەیەمدا دەرکەوت، ئەو سەردەمانە بەرهەمێکی زۆری مێژوویی و شیعر نووسران. مەغۆلەکان لە ئێراندا کەوتنە بەکارهێنانی زمانی فارسی. ئەم زمانە لە ڕێگەی تورکەکان و مەغۆلەکانەوە بە تەواوی ئاسیادا بڵاوبۆوە»٢٣

هێرشی مەغۆلەکان کۆمەکی زۆری بە تورکەکانیش کرد. یەکێک لە ئەنجامە

هەرە خراپەکانی هێرشی مەغۆلەکان ئەوە بوو کە خێڵە تورکزمانەکان، زیاتر و بەربڵاوتر بە ئاسیادا بڵاوبوونەوە. لە سەردەمی ئیمپراتۆریای هۆلاکۆ و وەچەکانیدا، نزیکەی هەموو گەلە تورکزمانەکان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریای مەغۆلیدا جێگای خۆیان گرتبوو. تورکەکان، لەگەڵ دواکەتوویی و پریمیتیڤیی خۆیاندا، لە مەغۆلەکان پێشکەوتووتر بوون. زمانەکەیان پێشتر بەهۆی چەند ناوەندێکی دەسەڵاتی خێڵە تورکزمانەکانەوە بڵاو ببۆوە و خۆی سەپاندبوو. گەلێک لە کارمەندانی ئیداری و سیاسیی و مەغۆلەکان تورک بوون و فەرمانەکانی خانی مەغۆلیان بە خەتی تورکی یان، دروستتر بڵێم، بە خەتی ئویگوری بڵاودەکردەوە. مەغۆلزمانەکان لەناو ئیمپراتۆریای مەغۆلیدا، هەمیشە کەمایەتی بوون و سەرەنجام لە ناو دەریای زمانی تورکیدا نقوم بوون. زمانی مەغۆلی، بە پێچەوانەی زمانی عەرەبی لە سەردەمی فەتحی ئیسلامیدا، پاشەکشەی کرد«٢٤» بۆ ناوچە ئەسلییەکانی خۆی، مەنگۆلستان، و هەر لەوێدا مایەوەو دەرفەتی بە زمانی تورک دا تا لە سەرانسەری دەشتاییەکانی ئاسیا-ئەوروپایی و ئەودیویانەوە خۆی بسەپێنێت«٢٥».

مەغۆلەکان، کاتێک دەوڵەتەکەیان دامەزراند، هیچ ئایینێکی رەسمییان وەک ئایدیۆلۆژیای ئیمپراتۆریاکەیان هەڵنەبژارد. رەنگە لەمەدا چاویان لە دەوڵەتی چین کردبێت، کە تا ئەوکاتە تاکە ناوەندێکی شارستانی بوو مەغۆلەکان ناسیبێتیان. خێڵ و تیرە مەغۆل و تورکزمانەکان ئازادیی ئایینیی تەواویان هەبوو. ئەوان بەشێکیان بودی و بەشێکیان مەسیحیی نەستۆری و شەیتانپەرست و مەزدەکی بوون و ملکەچی یاسای چینگیزخان بوون. ئەم خێڵانە پێکەوە لەسەر بنەمای زەروورەت، یان هێگل گوتەنی بۆ تاڵان و ژێردەستکردنی گەلە خاوەن شارستانییەکان، یەکیان گرتبوو. گرنگترین شت بۆ چینگیزخان ئەوە بوو کە هەموو کەسێک پەیڕەوی لە یاساکەی بکات. دواتر، کاتێک مەغۆلەکان لە سەردەمی هۆلاکۆدا بەغدایان گرت، هەستیان کرد کە

ئاین چەند لەلای خەڵکی ناوچەکە گرنگە و، ئایینی ئیسلام دەتوانێت چ ڕۆڵێکی گرنگی بۆ درێژەدان بە داگیرکردنی ناوچەکە و بۆ بەهێزکردنی دەوڵەتەکەیان هەبێت. ئەوە بوو هۆلاکۆ بوو بە مسوڵمان و، زۆربەی لەشکرەکەی بە ئاسانی ئایینەکان خۆیانیان گۆڕی و بوونە مسوڵمان.

لەو سەردەمانەدا هەموو دوڵەتە مەزنەکان یان ئیمپراتۆریاکان، جگە لە دەوڵەتی چین، ئایینیان کردبووە ئایدیۆلۆژیای خۆیان. دەوڵەت، نەک تەنیا شەرعییەتی خۆی، بەڵکە دەستوور و پرینسیپەکانی حوکم و سیستمی کۆنترۆڵی خۆی لە ئایینەوە وەردەگرت. ئیمپراتۆریا و دەوڵەتی بێ ئایدیۆلۆژیا و پرینسیپی ئایینی دیاردەیەکی ناتەواو بوون. ئەم ئیمپراتۆریاو دەوڵەتانە، کە پێکهاتێکی فرەنەتەوەییان بووە، لە بنەڕەتدا لە سنووری دەسەڵاتی دەوڵەتدا، لەسەر بنەمای ئایینی، یان مەزهەبی دامەزرێندرا بوون. مەسەلەی ئێتنۆ-کولتووری (ئێتنیکی-کولتووری) ڕۆڵێکی لە دروستبوونی ئەم دەوڵەتانەدا نەبووە و دەوڵەتی فرەنەتەوە بوون.
ئیمپراتۆریای ساسانی ئایدیۆلۆژیاکەی ئایینی زەردەشتی-مانی بوو. ئیمپراتۆری بیزانتی، لە سەرەتای سەدەی چوارەمەوە، وەک باس کرا، ئایینی مەسیحیی کردە ئایینی رەسمیی خۆی. دواتریش ئەو دەوڵەتانەی لە سەدەی پانزەیەم بەدواوە لە ئەوروپا دامەزران (بریتانیا، ئیسپانیا و فەرەنسا) تا کۆتایی سەدەی هەژدەیەم هەر لەسەر بنەمای ئایینی/مەزهەبی بوون. یەکەمین دەوڵەتی ناوەندیی عەرەب لەسەر بنەمای ئاین و بەناوی ئیسلامەوە دامەزرێنرا. ئیسلام نەک هەر بەهێزترین هۆکاری یەکگرتنی خێڵەکانی عەرەب بوو، بەڵکە بەهانەی فراوانخوازی و پەرەگرتن و زلبوونی ئەم دەوڵەتەش بوو. تورکە خوارزمەکان، هەر ئیسلامیان کردبووە ئایینی رەسمی دەوڵەتەکەیان. کاتێکیش تورکە عوسمانییەکان، لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمدا، بوونە ئیمپراتۆریایەکی مەزنی

ناوچەکە خۆیان وەک ناوەندی رەسمیی خەلافەتی ئیسلامی و سەرۆکی دەوڵەتیان وەک خەلیفەی شەرعیی مسوڵمانان ناساند. دواتریش تورکە سەفەوییەکان، کە لە سەرەتای سەدەی شانزەیەمدا ئیمپراتۆریای سەفەوییان لە ئێراندا دامەزراند، هەر ئایین(مەزهەبی شیعەگەری)یان کردە ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتەکەیان. هەردوو ئیمپراتۆریا، تا دوای شەڕی یەکەمی جیهان، هەر بە هەمان ئایدیۆلۆژیا و بەهانەی ئایینییەوە درێژەیان بە دەسەڵات و ستەمی خۆیان دا. لە کاتێکدا، ئایینی مەسیحی، وەک ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی ئەورووپایی، لە سەدەی هەژدەیەمەوە وردەوردە رۆڵی خۆی بزرکرد و ئایین و دەوڵەت لەیەکتری جیاکرانەوە. دواتریش دەوڵەتی ناسیۆنالیستی، لەسەر بنەمای ئێتنۆکولتووری بوو بە مۆدێلی باوی دەوڵەتانی ئەورووپایی.

ئایینی ئیسلام زۆر دوای ئایینەکانی جوولەکە، زەردەشتی و مەسیحی دەرکەوت. پێش ئیسلام، ئایینی جوولەکە و مەسیحی لە دوورگەی عەرەبدا بڵاو بوویوونەوە و بە سەدان خێڵی عەرەب چووبوونە سەر ئەم دوو ئایینە. هەروا لەناو خێڵەکانی مەغۆل و تورکزمانانی بیابانەکانی ناوەڕاستی ئاسیادا ئایینەکانی زەردەشتی/مانی، بوودی و مەسیحی بڵاوببوونەوە. بەڵام ئەم خێڵە بەدووانە، لەناو ئەم هەموو ئایینانەدا، کە پێشتر ریشەیان لەناو کولتوور و نەریت و ویژدانی ئەواندا بووە، هەموویان بە ئیسلامەوە گیرسانەوە و تا توانییان سودیان لە ئیسلام وەرگرت و ملکەچی کولتوور و نەریتی خۆیانیان کرد. دەشێت بە مسوڵمانبوونیان، پەیوەندی بە ئیمان و باوەڕەوە نەبوویێت، بەڵکە بەشێک بوویێت لە پێداویستیی زەوتکردنی دەسەڵات و سوودوەرگرتن لە ئیسلام بۆ رەوابیدان بە حوکمڕانیکردنی گەلە مسوڵمانەکان.

تورکەکان، سوودێکی زۆریان لە ئیسلام وەرگرت، چۆن خۆیان ویستیان و تا چەند توانییان بە قازانجی بەرژەوەندیی خۆیان بەکاریان هێنا. لە راستیدا ئەمان یەکێک لە هۆکارە هەرە گەورەکانی داڕمانی خەلافەتی عەباسی بوون.

عەباسییەکان، بە تایبەتی لەسەردەمی خەلیفە مامون و موعتەسەم بیاللە، کوڕی هاروون ئەلڕەشید، پشتیان بە تورکەکان و فارسەکان دەبەست، فارسەکان، وەک خەڵکی خوێندەوار و خاوەن کولتوور، لە دەزگا ئیداری و مالی و کولتوورییەکانی دەوڵەتدا شوێنی گرنگیان پێ درا. تورکەکانیش، وەک خەڵکی دڕندەی شەڕکەر، کرانە هێزێکی عەسکەریی گەورەی عەباسی کە بۆ پەلاماری هەر بزاڤێکی دژ بە دەوڵەت و بۆ تەمێکردنی خێڵە عەرەبە نەیارەکانی عەباسییەکان و بۆ کۆنترۆڵکردنی دەیلەمییەکان، کە دەستیان بەسەر لەشکرداگرتبوو، بەکاردەهێنران. ئەنجام ئەم تورکانە دەزگا گرینگەکانی سوپا و دەوڵەتیان خستە ژێردەستی خۆیان و بە مەیلی خۆیان کاربەدەستانیان دادەمەزراند. خەلیفە تەنیا وەک سیمبولێک مابۆوە.
بەڵام تورکەکان بە نۆرەی خۆیان کۆمەکێکی زۆری بڵاوبوونەوەی ئیسلامیان کرد. هەر لە کۆتایی سەدەی دەیەم و سەرەتای سەدەی یانزەیەمەوە بەشێکی گەورەی خێڵە رەوەند و بەدووە تورکزمانەکان، کە مسوڵمان بوویوون، لە ئێران و گەلێک ناوچەی وڵاتانی دیکەی ئاسیا و ئەورووپادا نیشتەجێ بوون. دواتریش کۆمەڵە خێڵێکی دیکەی تورکە بەدووەکان، کە هێزی هەرە گەورەی لەشکری مەغۆل بوون، روویان لە ناوچەکە کرد. لەم رێگەیەوە بە چین و رووسیا و ئۆکراینیا و ئێران و هەندێک وڵاتی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاسدا بڵاوبوونەوە و لە زۆربەی ئەم ناوچانەدا نیشتەجێ بوون. ئەم خێڵە تورکانە پێگەیەکی بەهێزی ئیسلامیان لە گەلێک ناوچەی ئاسیا و هەندێک شوێنی ئەورووپا و هیندستان و چین دامەزراند. دواتریش تورکە عوسمانییەکان و تورکە سەفەوییەکان، کە لە ئێران و ناوەڕاستی ئاسیا و ناوچەکانی ئەنادۆل نیشتەجێ بوویوون، بەناوی ئایینەوە دوو ئیمپراتۆریای مەزنیان لە ناوچەکەدا دامەزراند. ئەمان لە جیاتی عەرەبەکان، خۆیان کردە پارێزەر و داکۆکیکاری ئیسلام و درێژەیان بە هەمان مۆدێلی تیۆکراتی دەوڵەت دا. لە هەمان کاتدا، ئەم

دوو ئیمپراتۆریایە، بوونە میراتگر و داسەپێنەری نەریت و کولتووری نێگەتیڤی خێڵە بەدووەکانی نزیکەی تەواوی بیابانەکانی ئاسیا، لە لێواری چینەوە تا دوورگەی عەرەب. ئەم کولتوور و نەریتە، بە درێژایی سەدان ساڵ، نەریتی باو و کوولتووری زاڵی ئەم وڵاتانە بوون و، لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و سیستمی دەسەڵات و شێوە و خەسڵەتی حوکمڕانیدا رەنگیان داوەتەوە، وەک لە بەشەکانی دواتردا باسی دەکەین.

IV

دەوڵەتی عەرەبی، بە هەردوو قۆناخی ئومەوی و عەباسییەوە، مۆدێلێکی تایبەتی دەوڵەتی تیۆکراتی ئاسیایی داهێنا، کە ستروکتووری کۆمەڵایەتیی دەوڵەتەکە خێڵ/بەداوەت بوو. ئابوورییەکەی، لە بنەڕەتدا، پشتی بە خەراج و دەسکەوتی هەریمە فراوانە ژێردەستەکان دەبەست. هەروا ئایدیۆلۆژیا و بنەمای مەعریفییەکەیشی ئایین بوو.

ئایین تەنیا سەرچاوەی شەریعەت و دەستووری دەوڵەت نەبوو، بەڵکە تاکە سەرچاوەی مەعریفەیش بوو. بەم پێیە دەوڵەت و مەعریفە بە جۆرێکی ئۆرگانیکی پێکەوە گرێ دران. دەسەڵات لەپاڵ قەڵای ئایین-مەعریفەدا، مەعریفەیش لە هەناوی دەسەڵاتدا خۆی داکوتا.

پراکتیزەکردنی دەسەڵات تەنیا شێوەی دەربڕین و رەنگپێدانەوەی عەقڵی خێڵ نەبوو بەڵکە، لە چوارچێوەی سیستمی کۆمەڵایەتیی خێڵدا، بەرهەمهێنانەوەی مەعریفەیش بووە. خودی دەسەڵات، کە بەناوی ئایین و لە ئایینەوە سەری هەڵدابوو، پاسەوانی ئایینەکە بووە. هەر دید و بۆچوونێکی دیکەی مەعریفی، کە لەگەڵ خوێندنەوە و لێکدانەوەی ڕەسمیی دەسەڵات بۆ ئایینەکە، کە خوێندنەوە و لێکدانەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆژی بووە، نەگونجابێت ئەوا دەسەڵات بەتوندی بەرەنگاری بۆتەوە و سەرکوتی کردووە«٢٦». لە هەمان کاتدا مەعریفەی

بەرهەمهێنراو بۆتە ئایدیۆلۆژیا و چەپەری شەرعیی دەسەڵات.
دەوڵەتی عەرەبی دەسەڵاتێکی سێنترال و بەهێزی تیۆکراتیی ئاسیایی دامەزراند، کە سنووری نەتەوەیی وڵاتی عەرەبی بڕی و، وەک ئیمپراتۆریایەک چەندان وڵاتی دیکەی گرتەوە. دەوڵەت کە رەوایی خۆی لە ئایینەوە وەرگرتبوو، هەر خۆی تاکە مەرجەع و پارێزەری ئایین و سەرچاوەی موتڵەقی هەموو راستییەک بوو. سەرۆکی دەوڵەتیش (خەلیفە) جێگری پێغەمبەر و نوێنەری خودا بوو لەسەر زەوی.
پراکتیکی دەسەڵات، بە درێژایی سەدان ساڵ، کولتوور و سیستمی تایبەتیی ئایدیۆلۆژیی و ئێپستیمی- مەعریفیی تایبەت بە خۆی هێنایە بەرهەم کە دواتر خودی سیستمەکە شێوەی دەسەڵاتی وەرگرتۆتەوە. کۆشش بۆ پاراستنی مەعریفەی دەسەڵات، خۆی لە خۆیدا، مەودایەکی موتڵەقی دا بە یەکبوونی مەعریفە و دەسەڵات. بۆیە دەوڵەت بە توندی بەرخوردی لەگەڵ هەر دیاردەیەکی لەخۆجیاوازی فیکری-مەعریفیدا کردووە کە لەگەڵ لێکدانەوەی ئایینی- مەعریفیی خۆی و پرینسیپە بە دەسەڵاتکراوەکانیدا نەگونجابێت. چونکە هەڕەشەی راستەوخۆی دروست کردووە. پەنابردنە بەر داپڵۆسین و زەبر، کە هەمیشە بەناوی پارێزگاریی ئایین، واتا پارێزگاریی مەعریفەوە بووە، لە ناوەڕۆکدا بۆ پاراستنی دەسەڵات بووە، بەڵام لە هەمان کاتدا بە موتڵەقکردنی شێوەیەکی مەعریفەیش بووە. نزیکەی هەموو ئەو بزاڤە فیکری و مەزهەبی و سیاسییانەی لە مێژووی دەسەڵاتی ئیسلامدا سەریان هەڵداوە بنەمایەکی قووڵی مەعریفی و کولتووریان بووە و خوێندنەوەیەکی جیاوازی ئیسلام بوون. نوێنەرانی فیکریی ئەم بزاڤانە، بنەما و بەهانە فیکرییەکانی خۆیان لە هەمان سەرچاوەی مەعریفییەوە (تێکستە ئایینییەکان) وەرگرتووە، بەناوی پاراستن و بەرهەمهێنانەوەی هەمان مەعریفەوە رەوایی خۆیان دەرخستووە. ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتییان هەر چۆنێک بوویێت، لە دوا ئەنجامدا ویستوویانە هەمان

ئایدیۆلۆژیای ئایینی بێننەوە بەرھەم. بۆیە سەیر نییە کە بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی تیۆکراتیی عەرەبی، عوسمانی و ئێرانی، تا سەرەتای ئەم سەدەیە، هیچ بزاڤێکی سیاسی بە مەبەستی جیاکردنەوەی دەوڵەت و ئایین لە یەکتری، یان بە ئامانجی کەمکردنەوەی دەسەڵاتی موتڵەقی ئایین بەسەر مرۆڤدا، دەرنەکەوت، کەچی ئەم جۆرە بزاڤانە لە ئەورووپادا، لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە، دژی دەسەڵاتی کەنیسە دەرکەوتن. باوەڕ ناکەم بە تەنیا هۆکاری ئابووری و کۆمەلایەتی، لەگەڵ گرینگیاندا، وەلامی ئەم مەسەلەیە بدەنەوە؛ بەڵکە پێویستە بەدوای هۆکارە مەعریفییەکان، بە تایبەتیش پەیوەندی ئۆرگانیکی نێوان مەعریفە و دەسەڵاتدا بگەڕێین.

کڵێسای ئەورووپایی، وەک مەرجەعی ئایینی مەسیحی، ناوەندێکی سەربەخۆی دەسەڵات بوو، کە بە جۆرێکی تەریبی (موازی) لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەت خۆی سەپاندبوو. کەچی ئیسلام لە دەوڵەتی تیۆکراتی ئاسیاییدا، خۆی ناوەرۆکی دەسەڵاتەکە بوو. خەلیفە تەنیا سەرۆکی دەوڵەت نەبوو، بەڵکو جێگری پێغەمبەر و سێبەری خودا بوو لەسەر زەمین. بۆیە ئەرکی ئەو بوو کە پارێزگاری ئایین و دنیا بکات، یان وەک ئیبن خەلدوون دەڵێت « حفظ الدین وسیاسة الدنیا»، هەر خۆی سەرچاوەی هەموو بڕیارێک بوو. تەواوی مسوڵمانانیش، بە بێ هیچ مەرجێک، دەبوو گوێڕایەڵی بن«٢٧».

لەبەر ئەوەی لە دەوڵەتی ئیسلامیدا ناکۆکییەک لە نێوان دەسەلاتی ئاسمانی و دەسەلاتی دنیاییدا نەبوو، کێشەیەکی دەسەلات لە شێوەی کێشەی نێوان کەنیسە و دەوڵەت، دەرنەکەوت. توندبوونی ئەم کێشەیە لە ئەورووپادا دەرفەتی بۆ دەرکەوتنی هێزی سێیەم، گەل، یان نەتەوە رەخساند کە وەک ئۆبژێکتێکی نوێی سیاسی رۆڵی یەکلاکەرەوە لە ژیانی سیاسییدا بگێڕێت. کەچی لەبەر تێکئالانی ئایین و سیاسەت؛ واتا گردبوونەوەی دەسەلاتی ئاسمانی و دنیایی لە دەستی خەلیفەدا، دەرفەتی ناکۆکیی لەم جۆرە و دەرەتانی دروستبوونی هێزی سێیەم

ئەرمخسا. گەڵ ئەو کاتە و تا ئەمڕۆیش هەر هەمان میگەلی خەلیفە، یان سوڵتان، یان مەلیکە، کە وەک حاکم و وەک سێبەری خودایە لەسەر ئەرز و دەبێت بەبێ هیچ مەرجێک گوێڕایەڵیی لێ بکرێت.

دیارە ئەم تێگەیشتن و خوێندنەوە ئەنترۆپۆلۆژییەی تێکستە ئاسمانییەکان (قورئان) ئەنجامی جیاوازیی نێوان ئاستی تێگەیشتن و بەرژەوەندیی تاکەکەس و، هۆکاری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی بوون. خاوەنەکانیان چاوەڕوانیی تایبەتی خۆیان لە دەوڵەتی مسوڵمانان هەبووە. کاتێک خەلیفەکانی ئیسلام لە پرینسیپەکانی ئایین لایان داوە و ستەم و فەسادی دەوڵەت زیاد بووە ئەمان شەرعییەتی ئایینیی دەسەڵاتەکەیان خستۆتە ژێر پرسیارەوە»٢٨». کێشە و بزاڤەکان، کە هەندێکیان هۆکاری کۆمەڵایەتی و بنەماڵەیی و نەتەوەییشیان لە پشتەوە بووە، لە سەرەتاوە ناوەرۆکێکی مەعریفییان بەخۆگرتووە، ئایدیۆلۆژیایەکی ئایینییان هەبووە و بە ناوی ئایینەوە بوون. ئەمان بە سیستەمێکی دیکەی مەعریفیی ئیسلامی، کە ڕەوایی خۆی لە قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەرەوە هێناوە، دژی قەڵایەکی مەعریفی (ئیسلامیی ڕەسمی) و نوێنەرەکەی (دەوڵەت) ڕاوەستاون. بۆ نموونە ئایدیۆلۆژیا و ستروکتووری مەعریفیی شیعەکان، یان موعتەزیلەکان کە یەکەمین بزاڤی فیکریی نێو ئیسلام بوو کە داوای کرد عەقڵ سەرچاوەی مەعریفە بێت و پشت بە گومان و ئەزموون ببەسترێت و مرۆڤ وەک تاکەکەس ئازادی دەربڕینی هەبێت. دوا ئامانجی هەموو ئەم بزاڤە فیکری- سیاسییانەیش، کە هەمان ستروکتووری کۆمەڵایەتی- خێڵەکی و، مەعریفی -ئایینییان بووە، گۆڕینی شێوەیەکی دەسەڵات-مەعریفە بە شێوەیەکی دیکەی دەسەڵات-مەعریفە بووە. ئەگەر ئەم یەکییەتییە موتلەقەی نێوان ئایین-مەعریفە و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی نەبوایە ئەوا ڕەنگە کێشە فیکری و مەعریفی و مەزهەبییەکانی نێو ئیسلام

هۆكارێكی بەهێزی گەشەكردنی فیكری و فەلسەفی بوونایە، نەك سەرچاوەیەك بۆ ئەو لافاوی خوێنەی كە هەردوو خەلافەتی عەرەبیی ئومەوی و عەباسی نایانەوە. بەم جۆرە هەر دەسەڵاتی دەوڵەت پارێزەری مەعریفەكە نەبوو، بەڵكە مەعریفەیش، وەك دەسەڵاتێك لە خۆیدا، پارێزەری دەوڵەتەكە بوو.

زۆربەی رووناكبیری عەرەب و رووناكبیرانی گەلانی دیكەی مسوڵمان تێكەڵی ئەم سیستمە سیاسییە/مەعریفییە بوون و تێیدا توانەوە. ئەوانەیشیان كە هەوڵیان دابێت لە دەرەوەی ئەم سیستمەدا بمێننەوە، بەشێكیان گۆشەگیر بوون، بەشێكی تریشیان یاخی بوون و، ویستوویانە فیكر و مەعریفەیەكی رەخنەگرانە و جیاواز بهێننە بەرهەم. تا ئەم مەعریفەیەش، وەك بەرهەمێكی دیكەی عەقڵی خێڵ، بە نۆرەی خۆی، خۆی بكاتە دەسەڵاتێكی موتڵەق. بۆیە وەك بەشێك لە پرۆسەیەكی فیكری-كۆمەڵایەتی و سیاسی پەلامار دراوە و تێكشكێندراوە. شەهیدانی فیكرو پەیف، لە مێژووی فیكر و كولتووری عەرەبی و ئیسلامیدا بەجۆرێكی سەرنجراكیش زۆرن. ئەمەیش ناوەرۆكی فیكری و مەعریفیی كێشەكان دەردەخات، لە هەمان كاتدا رەنگدانەوەی خەسڵەتی داخراو و توندوتیژ و زەبروەشێنانەی دەوڵەت بووە، كە بە شێوەیەكی یەكجار توند بەرخوردی لەگەڵ هەر دیاردەیەكی فیكری و مەعریفیدا كردووە كە لەگەڵ لێكدانەوەی رەسمیی ئیسلام و، پرینسیپە بە دەسەڵاتكراوەكانیدا نەگونجابێت. چونكە راستەوخۆ هەرەشەی لە دەسەڵاتەكە كردووە. پەنابردنە بەر داپڵۆسین و زەبر، كە هەمیشە بەناوی ئاین و خوداوە بووە، پێش هەر شتێك بۆ پاراستنی دەسەڵات بووە نەك ئاینەكە.

بەڵام دەسەڵات و كێشەی دەسەڵات، بۆ نمونە، لە كوردستاندا رەوتێكی مێژوویی تەواو جیاوازی گرتووە. كورد لەرووی سیاسییەوە قەت یەككرتوو نەبووە. كۆمەڵی كوردەواری هەمیشە و تا ئێستایش مۆزاییكێكی فرەخێڵ، فرەئاین،

فرەمەزهەب، فرەگرووپی ئێتنیکی، فرە دیالێکت و فرەمیرنشینی بووە. هەمیشە کوردستان بەسەر چەندان دەسەڵاتی ناوچەییدا دابەش بووە. پراکتیکی دەسەلات، لە سەردەمەکانی نێوان سەدەی چواردەیەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، شێوەی کۆمەڵە دەسەلاتێکی خێڵەکیی میرنشینی بووە، کە هەر میرنشینەی لە ناوچەیەکی بچووکی کوردستاندا سەری هەڵداوە و، دەسەلاتی خۆی بەسەر بەشێکی جەستەی نەتەوەییدا سەپاندووە. ئەم دەسەلاتە لە بنەڕەتدا چڕبوونەوە و پەرەگرتنی دەسەلاتی خێڵێک، یان بنەماڵەیەک بووە، کە لە ئەنجامی بۆشایی دەسەلات، واتا لاوازی، یان نەبوونی دەسەلاتی عوسمانی، یان سەفەوی و قاجاری، ئەم دەسەلاتە گەشەی کردووە و بەهێز بووە، سنووره جوگرافییەکەی خۆی، لەسەر حیسابی خێڵ و تیرەکانی تری دەورو پشتی، یان بە کۆمەکی ئەوان، بەرین کردووە و، تا ئەو شوێنە ڕۆیشتووە کە دەسەلاتێکی تری وەک خۆی پێشی پێ گرتووە، لە نوختەیەکی جوگرافی، کە نوختەی پارسەنگی هێز بووە، ڕایگرتووە.

بۆیە کورد لە ڕێگەی گردبوونەوەیەکی خێڵەکی ناوچەیی (میرنشینی) و بەهۆی کولتوور و زمان-دیالێکتی ناوچەییەوە، نەک لە ڕێگەی یەکیەتیی نەتەوەیی و دەوڵەت و دەسەلاتێکی ناوەندییەوە، بوونی نەتەوەیی خۆی پاراستووە. ئەمەیش هێزێکی دیکەی داوە بە سیستەم و کولتووری خێڵایەتی و تا ئەمڕۆ گیانی خێڵایەتی و ناوچەگەری و لەهجەپەروەریی بەهێز کردووە. چونکە پاراستنی ئەم سیستم و کولتوورە بەشێک بووە لە پێداویستیی بابەتیی مانەوە و میکانیزمی خۆپاراستنی خێڵەکییانە لە بەرامبەر هێرشی بیانیدا: عەرەب، عەجەم، مەغۆل، یان خێڵ و تیرەی دراوسێ کە بە لەهجەیەکی جیاواز دواون و لە دیدی خێڵایەتییەوە ترسناک بوون.

ئەم میرنشینانە ستروکتوورێکی کۆمەلایەتی و کولتووری خێڵەکییان بووە، بەلام نە بنەمایەکی ئایینی-مەعریفی و نە هیچ ئایدیۆلۆژیایەکیان بووە. میر

هێز و دەسەڵاتی خۆی لە خێڵەکەیەوە، نەک لە خوداوە، وەرگرتووە، بەلام وەک سوڵتانێکی گزگل لە ناوچەکەیدا رەفتاری کردووە.

دەسەلاتی میرنشینی، کە تاکە شێوەی دەسەلاتی کورد بووە، بە دەگمەن ئارامی و سەقامگیریی سیاسی و ئابووریی بە خۆیەوە دیوە، کە دەسەلات بەبێ ئەم جۆرە سەقامگیرییانە ناتوانێت پرۆسەی خۆ بە موتڵەقکردنی و پرۆسەی بە دەسەلاتکردنی مەعریفە درێژە پێ بدات. میرنشینە کوردەکان بەردەوام رووبەرووی هەرەشە و فشار و پەلاماری داگیرکەران (مەغۆلەکان، تورکی عوسمانی و سەفەویی ئێرانی) بوونەتەوە. هەروا، وەک کۆمەڵە خەڵکێکی پریمیتیڤ و درندە، بەردەوام لەناو خۆیاندا سەرقاڵی شەڕ و پێکدادان بوون [بۆ نموونە شەڕی نێوان میرنشینی بابان و سۆران، شەڕی نێوان میرنشینی ئەردەلان و بابان، کوشتاری ئەزیدییەکان بەدەستی میری رەواندز. تاد، یان شەڕی ناو خودی میرنشینێک، بۆنموونە شەڕی نێو بنەماڵەی بابانەکان لەسەر دەسەلات]. ئەم هۆکارانە دەسەلاتی میرنشینەکانیان تەنگەبەر و لاواز کردووە، رێگەیان نەداوە پراکتیکی دەسەلات لای کورد درێژەی هەبێت و کولتووری دەوڵەت و سیستمێکی فیکری و ئێپستیمی تایبەت بەخۆی دابمەزرێنێت. ئەنجام هەوڵ بدات ئەم سیستمە، بەسەر ژیانی فیکری و رۆحیی کورددا بچەسپێنێت.

ئەگەرچی لە سایەی ئەم میرنشینانەدا هەندێک دیاردەی گرنگی ئەدەبی و کولتووری، وەک کۆمەڵە دوورگەیەکی کولتووریی لێکدابڕاو دەرکەوتوون«٢٩» بەلام ئەم دیاردانە پەیوەندییەکی راستەوخۆیان بە سیستمی دەسەلاتەوە نەبووە. نەبوونی بنەمایەکی مەعریفی بۆ دەسەلاتی کوردی و لاوازی و بەردەوام نەبوونی پراکتیکی دەسەلات دەرەتانێکی بۆ ئەم دیاردانە و بۆ رۆشنبیریی ناوچەیی و مەعریفە، کە بەشی گەورەی شیعر بووە، رەخساندووە تا سەربەخۆیی نیسبییانەی خۆیان لە دەسەلات بپارێزن. مەعریفە و رۆشنبیری لە ئایین و ناوەندە ئایینییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە. بەلام دەسەلاتی کورد، بە

پێچەوانەی دەسەڵاتی عەرەب و تورک و فارس، دەسەڵاتێکی ئایینی نەبووە، کە بەناوی ئایین و لە ئایینەوە سەری هەڵدابێت و، ڕەوایی خۆی لە ئایینەوە وەربگرێت، لە هەمان کاتدا خۆی بوو بێتە پاسەوانی ئایینەکە.
دەسەڵاتی کورد، کە دەسەڵاتێکی داخراو و تەنگەبەری میرنشینی بووە، هیچ بنەمایەکی ئایدیۆلۆژیی مەعریفی و فیکریی نەبووە. هیچ لێکدانەوە و خوێندنەوەیەکی ڕەسمیی خۆی بۆ ئایین و مەعریفە نەبووە تا هەوڵ بدات بە زەبروزەنگ لێکدانەوە و تێگەیشتنە ئایینییەکانی خۆی بسەپێنێت و، هەر دیاردەیەکی تری فیکریی- ئایینی، کە لەگەڵ خوێندنەوە و لێکدانەوەی ڕەسمیی دەسەڵات بۆ ئایینەکە نەگونجابێت، بە هەڕەشەی ڕاستەوخۆ دابنێت. هەروا دەسەڵاتی میرنشینیی کورد، بەهۆی لاوازیی خۆی و سروشتی لادێیانەی و لە ئەنجامی ئەو بارو دۆخە سەخت و ئاڵۆزەی کە تێیدا بووە، نەیتوانیوە سیستمێکی فیکری و ئایدیۆلۆژی و مەعریفەیەکی تایبەت بەخۆی بێنێتە بەرهەم تا بیر لە داهێنانی میکانیزمی کۆنترۆڵی فیکر و مەعریفە بکاتەوە. یان ئەم دەسەڵاتە نەیتوانیوە مەعریفە و زانست بەجۆرێکی تێگەتیڤانە، وەک فۆکۆ دەڵێت، بەکار بێنێت.
پێم وایە لەبەر ئەم هۆکارانە بێت کە کێشەی دەسەڵات و شەڕی نێوخۆ لە نێو کوردا، قەت بنەمای فیکری و مەعریفیی نەبووە. ئەم شەڕە نێوخۆییانە، بە شەڕی ناوخۆی ئەم سیی ساڵەی دوایی کوردستانیشەوە، هەمیشە شەڕێکی خێڵەکییانە و لە پێناو زەعامەتی تاکە کەسی، یان عەشیرەتی یان لە پێناو هەردوکیاندا بووە.

لە مێژووی دەسەڵاتی میرنشینیدا تەنیا یەک کێشەی گرنگی فیکری و مەعریفی لەناو کورددا دەرکەوتووە، ئەویش کێشەی نێوان تەریقەتی قادری و نەقشبەندی بوو کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم و لە سەردەمی میرنشینی باباندا بوو. ئەم

کێشە فیکرییە سەرەتای قۆناخێکی نوێی فیکری و کولتووری و ڕواڵەتێکی دیاریی سەرەتایەکانی بە شارستانبوونی کۆمەڵی کورد بوو. چونکە دوای سەدان ساڵ کێشە و ناکۆکیی خوێناویی خێڵەکی، یەکەمین جار بوو کە کوردستان کێشەیەکی فیکری و مەعریفی بە خۆیەوە ببینێت. هەروا یەکەمین جار بوو لەناو کۆمەڵی کورددا، کێشەیەکی نا چەکداری و ناخێڵەکی، کە چاوی لە دەسەڵاتی خێڵەکی-سیاسیی نەبێت، دەربکەوێت.
بەڵام ئەم کێشەیە لە دەرەوەی ستروکتووری دەسەڵاتی سیاسیدا بوو، هەروا لە دژی دەسەڵاتی سیاسی (میرنشینی بابان) نەبوو. هیچ کام لە لایەنەکانی کێشەکە دەسەڵاتێکی سیاسیی نەبووە تا لایەنەکەی تر لێی بستێنێت، یان مەبەستی ئەوە نەبووە کە دەسەڵاتی سیاسی لە بنەماڵەی بابانەکان وەربگرێت و، خۆی جێگای بگرێتەوە. واتا کێشەیەک نەبوو بۆ یەکتری سڕینەوە. بەڵکە کێشەیەک بوو لە پێناو پێکەوەژیان و پێکەوە هەڵکردندا. بۆیە دەسەڵاتی ئەو سەردەمە، کە خۆی هیچ ستروکتوورێکی فیکری و مەعریفیی نەبوو، تا بە بەراورد لەگەڵ بنەمای مەعریفیی خۆیدا لایەنێک هەڵبژێرێت، خۆی نەکردە لایەنێکی ئەم کێشە فیکرییە-مەعریفییە، بەو مانایەی کە دەزگای دەسەڵات بە قازانجی لایەنێک و بۆ سەرکوتکردنی لایەنەکەی تر بەکار بێنێت. چونکە سەرجەمی مەسەلەکە نەک هەر لەدەرەوەی ئینترسەی دەسەڵاتەکەدا بوو، بەڵکو ئەسڵەن بە خودی دەسەڵاتە میرنشینییە خێڵەکییەکە نامۆ بوو. دەسەڵاتێکی نا ئایینی-نامەعریفی، کە پێویستی بە هیچ ئایدیۆلۆژیایەکی تایبەتی نەبێت، چیی لەم کێشە ئایینییە-مەعریفییە داوە!
ئەم بابەتە باسێکی سەربەخۆی دەوێت، بۆیە لێرەدا بەکورتی دەڵێم: ئەم میرنشینانە، فیدراسیۆنێکی خێڵەکی بوون لەناوچەیەکی تەنگەبەردا ماونەتەوە. هیچ ئایدیۆلۆژییەکی تایبەتییان نەبووە تا هێزێکی نوێ بەم یەکگرتنە بدات و کۆمەک بە گەورەبوونی دەوڵەتەکە و بە پرۆسەی خۆیەموتڵەقکردنی دەسەڵات

بكات. هەروا ئەم دەسەڵاتە پشتی بە ئابوورییەکی سروشتی و داخراو بەستووە و نەیتوانیوە هیچ شار و ناوەندێکی شارستانی غەزو بکات، تا دەسەڵاتی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت و، بە دەستکەوتی شەڕ (غەنیمەت) ئابووریی خۆی بەهێز بکات و سەرلەنوێ هێز و غەزوکردن بەرهەم بێنێتەوە و بیکاتە سەرچاوەیەکی بەردەوامی ئابووری. چونکە ئەم میرنشینانە، بە هۆی شوێنی جیۆپۆلیتیکی کوردستانەوە کەوتبوونە نێوان دوو ناوەندی بەهێزی دەسەڵاتەوە، ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی، نەیانتوانیوە وزەی خۆیان ڕەوانەی دەرەوەی خۆیان بکەن و سنووری خۆیان فراوان بکەن. ئەنجام ئەم میرنشینانە، کە زیاتر بەرهەمی بۆشایی دەسەڵاتی بێگانە بوون، لەناو ئەڵقەیەکی داخراوی کۆمەڵایەتی، ئابووری و جوگرافیدا گیریان خواردووە، بەمەیش بەهانەی بەردەوامبوون و مانەوەیان لەدەست داوە.

V

لە سەردەمی سەرهەڵدانی دەوڵەتی عەرەبیی ئیسلامییەوە تا نەمانی هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی وئێرانی نزیکەی هەموو دەوڵەتە مەزنەکانی ناوچەکە، لە بنەڕەتدا، ئەنجامی پرۆسەیەکی مێژوویی گردبوونەوە و یەکگرتنی خێڵە بەدووەکان بوون. ئەم خێڵانە، کە ستروکتورێکی پاتریارکییان هەبووە، هێزی کۆمەڵایەتیی هەرە سەرەکیی ئەم دەوڵەتانە بوون. ئایینیش وەک ئایدیۆلۆژیایەکی دەوڵەت هۆی پتەوکردنی یەکبوونی خێڵەکان و بەهێزکردنی دەوڵەتی خێڵ بووە.

ئیبن خەلدوون لای وایە کە مرۆڤایەتی بە سەردەمێکی درێژی عیمرانی بەدەوی «وەحشیگەری»دا ڕەتبووە تا گەیشتۆتە سەردەمی عیمرانی شارستانی «التمدن». لە سەردەمی یەکەمدا خۆگردکردنەوە لەسەر بنچینەی پەیوەندیی خوێن و خزمایەتی بووە، لە سەردەمی دووەمدا خۆگردکردنەوە لەسەر

بنچینەی خۆرێکخستن لە چوارچێوەی دەوڵەتدا بووە. ئیبن خەلدوون دەمارگیری (عەسەبییەت)، کە حاڵەتێکی هاوبەشی رۆحی و مەعنەویی ئەندامانی خێڵە و لەسەر بنچینەی خوێن و خزمایەتی و وەلائی هاوبەش دروست دەبێت، بە هۆکاری دروستبوونی دەوڵەت دەزانێت. ئەم عەسەبییەتە، لە چوارچێوەی عیمرانی بەدەویدا، سەرەتاکانی ناوکی دەوڵەت پێکدێنێت. بەلام لە پرۆسەی کێشە و پێکدادانی نێوان خێڵەکان بە هۆی دەمارگیری و لە پێناوی مانەوەدا، عەسەبییەتێک هەموو عەسەبییەتەکانی دیکە ملکەچی خۆی دەکات و لە کۆی هەموویان عەسەبییەتێکی نوێ پێکدێت کە بناغەی دەوڵەتە. ئەم خێڵانە پێکەوە وزە و توانای خۆیان ئاراستەی دەرەوەی خۆیان (شار، یان ناوەندێکی شارستانی) دەکەن و دەسەلاتی خۆیان بەسەریدا دەسەپێنن.

لە ئەنجامدا دەوڵەت بۆ بەدووەکان دەبێتە پێداویستییەکی بابەتی، کە ژیانی شار و ئاوەدانی دەیسەپێنێت. ئەم دەوڵەتە، بەپێی ئیبن خەلدوون، بەهۆی بانگیشە (دعوە)ی ئایینییەوە بەهێز دەبێت؛ چونکە دەوڵەتی بەهێز ئەسڵەکەی ئایینە. بەلام خودی بانگیشەی ئایینی بەبێ عەصەبییەت، کە مۆتیڤ یان سەرچاوەی دروستکردنی دەوڵەتە، سەرناگرێت«٣٠». بەم پێیە ئایین دەبێتە حاڵەتێکی نوێی رۆحیی هاوبەش، کە لەپاڵ عەصەبییەتدا، خەلکەکان پێکەوە دەبەستێتەوە، هەروا دەبێتە ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتەکە.

خێڵە بەدووەکان، کە هەردوو بیابانی دورگەی عەرەب و مەغۆلستان مەلبەند و سەرچاوەیان بوون«٣١» وەک کۆمەڵە خەڵکێک، کە لەسەر بنچینەی خوێن و خزمایەتی و وەلائی هاوبەش، سیستمێکی کۆمەلایەتییان پێکهێناوە، سەدان ساڵ لە سایەی سیستمێکی کۆمەلایەتیی پریمیتیڤ و ئابوورییەکی سروشتیی سادە و نەگۆڕدا ژیانیان بەسەر بردووە. ئەمانە هیچ کارێکی بەرهەمهێنەرانەی کشتوکاڵی و سەنعەتییان نەزانیوە و بە چاوێکی نزم بۆیان روانیوە. غەزوکردن و غەنیمەت و تالان سەرچاوەی هەرەبەهێزی ئابووریان بووە، بۆیە بە کارێکی

جوامێرانەیان داناوە.

بەدووەکان کۆمەڵە خەڵکێکی بزۆز و هەدانەدەر و شەڕکەر بوون، کە لە بیابانەکاندا ژیانێکی سەخت و پڕ لە قاتوقڕی و نەدارییان بەسەر بردووە. ئەم بیابانە رووتەن و ئاووهەوا دژوارانە، نە بۆ کشتوکاڵ دەست دەدەن، نە دارستان و رووەکیان تێدایە. بیابانی دورگەی عەرەب، گەرم و سووتێنەر و لماوییە، کەچی بیابانی گۆبی-ئاسیای ناوەڕاست، بە درێژایی ساڵ، جگە لەسێ مانگی هاوین، یەکجار سارد و پڕ زریان و بەستەڵەکە. سروشت و ئاووهەوای دژوار و سامناکی بیابان راستەوخۆ کاری کردۆتە سەر سروشت و شێوەی ژیان و کولتوور و نەریتی ئەم خێڵانە، کە بەگشتی زەبرەبەروەر و توند و تیژ و شەڕانین. غەریزەی مانەوە و پێداویستیی تێرکردنی مێگەلەکانیان، کە سەرچاوەی سەرەکیی خۆتێرکردنیان بووە، بەرەو شەڕ و تالان و پێکدادانی بەردەوامی نێوخۆی بردوون. ئەم خێڵانە، بەپێی دەستوور و یاسایەک، کە زیاتر لە یاسای جەنگەڵ چووە، بەشی هەرە گەورەی داهاتی خۆیان لە رێگەی غەزو و تالانی خێڵە لاوازەکانەوە، یان بەهۆی پەلاماری سوارچاکانەی خێرا و لەناکاوی شار و شارۆچکەکانی رۆخی بیابانەوە، دابین کردووە.

ئیبن خەلدوون، لای وایە کە عەرەبەکان تەنیا بە خەڵکی لاواز و بێدەسەڵات دەوێرن؛ ئەوان بە هۆی ئەو سروشتە دڕندانەی کە خەڵکی تالانکەر هەیەتی، پەلاماری ئەوانە دەدەن کە بە لاوازیان دەزانن و دەتوانن بە ئاسانی و، بێ ئەوەی تووشی بەرەنگاری و مەترسیی گەورە بن، تالانیان بکەن و دەستیان بەسەردا بگرن. خۆیان لەو خێڵانە نادەن کە لە چیا سەختەکاندا، لە دەستدرێژی و فەسادی ئەمان، خۆیان پاراستووە«٣٢».

لە راستیدا ئەمە تەنیا نەریت و سروشتیی خێڵە بەدووەکانی عەرەب نەبووە، بەڵکە نەریت و سروشتی تەواوی بەدووەکان و خێڵە شوانکارە و نیمچە رەوەندەکان بووە، کە غەریزەی خۆپاراستن و مانەوەی خۆیان وماڵاتەکانیان

وابەستەی ئابوورییەکی کردوون کە پشت بە غەزوکردن و غەنیمەت و تاڵان ببەستێت. بۆیە لە ناو ئەم خێڵە بەدوو ڕەوەندانەدا هەستی داپەروەی و ڕێزگرتنی مرۆڤ و کارو ماڵ و سامانی مرۆڤ شوێنەوارێکیان نەبووە. دژواریی ژیان و پێداویستیی مانەوە و مەحکومبوون بە ئابووریی غەنیمەت و تاڵان دەرفەتی دروستبوونی هەستی مرۆڤدۆستی و داپەروەرییان نەداوە.

خێڵە بەدووە مەغۆلەکان، پێش ئەوەی لە سایەی چێنگیزخاندا یەکبگرن و پەلاماری دنیا بدەن، لە نێو خۆیان و لەگەڵ خێڵە تاتار و تورکزمانەکانی ناوچەکەیاندا بەردەوام لە شەڕدا بوون. کاتێک ناوچەیەکیان دەگرت زۆرترین خەڵکیان دەکوشت. تاکە ئامانجیان ئەوە بوو کە ژمارەی خەڵکەکە کەم بکەنەوە تا ناوچەکەیان بکەنە لەوەڕگای مێگەلەکانیان»٣٢.

غەزوکردن و غەنیمەت، سەرەنجام خێڵە بەدووەکانی لە ناو ئەڵقەی داخراوی ئەم سیستمە کۆمەڵایەتییە-ئابوورییە دەرباز کردووە و ڕووەو دەرەوەی بیابان بردوونی. شار و ناوەندە شارستانییەکانی ڕۆخی مەملەکەتەکەیان (بیابان)، شارستانیی چین لە ڕۆخی بیابانەکانی گۆبی، شارستانیی ساسانی و بیزەنتی لە ڕۆخی بیابانەکانی دوورگەی عەرەب، بوونەتە ئامانجیان. ئیتر ئەم خێڵانە شەڕ و ناکۆکیی نێوخۆیان گۆڕیوە بە شەڕ و ناکۆکی دژی گەلانی تر، پێکەوە بە شەڕ و پەلاماردان دەستیان بەسەر ناوەندە شارستانییەکاندا گرتووە و تاڵان و وێرانیان کردوون. بەم کارەش شڵەژان و وێرانەیەکی گەورەیان ناوەتەوە.

سیستمی خێڵایەتیی بەداوەت، کە بنەمای دامەزراندنی کۆمەڵە دەسەڵاتێکی ئیمپراتۆری بووە، وەک هەر سیستمێکی دیکەی کۆمەڵایەتی، بنەمای ئابووری و کولتووریی خۆی هەیە. واتا بەداوەت چەند کۆمەڵایەتییە هێندەش ئابووری و کولتوورییە.

ئابورییە: بەهۆی ئەو شێوازی بەرهەمهێنانەی کە ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییە پشتی پێ دەبەستێت. وەک باسمان کرد داهاتی ئابووریی هەرە گەورە و سەرەکیی خێڵە بەدووەکان ئابووریی غەزو، یان غەنیمەتە، واتا دەستکەوتی شەڕ بووە، کە لە کولتووری بەدوودا کارێکی رەوا و جوامێرانە بووە. هەروا غەنیمەت مۆتیڤی چالاکیی خێڵە بەدووەکان و گەورەترین هۆکاری بەردەوامیوون و مانەوەیان بووە. ئەو خێڵەی نەیتوانیبێت غەزو بکات، ئەوا خۆی غەزو کراوە و لەناوبراوە.

غەنیمەت، وەک دەستکەوتی شەڕ، لە پەلامار و شەری بەدووەکاندا بەسەر شەڕکەراندا دابەش کراوە. بەڵام سەرۆکی خێڵ هەمیشە بەشە زۆرەکەی بردووە، چونکە میوانانی خێڵ روویان لە دیوەخانی ئەو کردووە، ئەندامانی خێڵ لە ساتی نەداری و قاتوقڕیدا پەنایان بۆ ئەو بردووە. دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی هەر لە سەرەتاوە پشتی بەم شێوازی »بەرهەمهێنان«ی ئابوورییە (غەنیمەت) بەست و مەودایەکی موتڵەق و ناوەرۆکێکی شەرعیی پێ دا، هەروا بەپێی قورئان سوورەی ئەنفال ئایەی ٤١ غەنیمەتەکان دابەش دەکران. ئەم غەنیمەتەیش هەموو جۆرە دەستکەوتەکانی وەک: تالآنی ماڵ و سامان و ماڵات، زەوتکردنی زەوی، بە کۆیلەکردنی پیاو و منداڵ و ژن (کەنیزە) و جزیە و دەستکەوتی دیکەی دەگرتەوە. بەشێکی ئەم دەسکەوت و داهاتە ئابوورییە (خەراج، جزیە) لە سەرەتای فتوحاتدا تەنیا لە غەیرەدین دەستێنرا، بەڵام کاتێک خەڵکی میسر و ئێران و مەغریب. تاد، بە پۆل بوونە مسوڵمان ئەوا دەوڵەتی عەرەبی سەرچاوەیەکی مفت و هەرە گەورەی ئابووریی لەدەست دا، بۆیە ئومەوییەکان جزیە و خەراجیان بەسەر نەتەوە غەیرەعەرەبە مسوڵمانەکاندا سەپاند.

فەوزی مەنسوور، لەو باوەڕەدایە کە عومەر لە فتوحاتدا پرۆژەکەی ئەوە بووە کە بەو داهاتەی بە هۆی موڵکانەی وڵاتانی فەتحکراوەوە بە دەست دەهێندرێت، کۆمەڵێکی عەرەبی ئیسلامی، لە دورگەی عەرەبدا، دابمەزرێنێت بێ ئەوەی لە

رووی کۆمەڵایەتی و ئیداری و ئاینییەوە دەستکاریی جەوهەری ڕێکخستنی ئەم وڵاتانە بکرێت«٢٤».

فتوحات شێوە بەرهەمهێنانی غەزو و دەسکەوتی کردنە شێوەی زاڵی ئابووریی دەوڵەتە ئیسلامییەکان. سەمیر ئەمین ئەم شێوازە زاڵەی «بەرهەمهێنان»ی ئابووری، بە ئابووریی خەراج، یان شێوازی خەراجی ناو دەبات. محەمەد عابد جابری ناوی شێوازی بەرهەمهێنانی پەلاماردان (الغزو)ی لێ دەنێت.

هەروا سیستەمی بەداوەت کولتوورییە: چونکە ئەو کۆمەڵە خەڵکە، لە پرۆسەی ژیانی مێژووییاندا، کۆمەڵێک داب و نەریت و دەستووری تایبەتی خۆیان و تێڕوانین و تایبەتمەندیی سایکۆلۆژیی خۆیان..تاد هەیە، کە بە هۆیانەوە لەخەڵکانی دیکە جیا دەکرێنەوە. کۆمەڵناس و بەدوناسی عێراقی دوکتۆر عەلی ئەلوەردی کولتووری بەدو لە سێ ڕەگەزی سەرەکیدا کۆدەکاتەوە: ١ – دەمارگیری (العصبية) ٢ –پەلاماردان (الغزو) –٣ جوامێری (المروءة)«٢٥».

شیعری سەردەمی جاهیلی و سەرەتای سەردەمی ئیسلام پڕن لەو نموونانەی کە بە جۆرێکی سەرنجڕاکێش، لایەنەکانی کولتووری بەدو دەردەخەن، لەوانە خۆهەڵنان بە غەزو و شەڕ و تالانەوە، بێزهاتنەوە لە کاری بەرهەمهێنەرانەی کشوکاڵی سەنعەتی و کاری بازرگانی، بە کەمڕوانین بۆ ژن، تۆڵەستاندنەوە، لووتبەرزی و بەخۆنازین، خێڵپەروەری و بەخێڵنازین...تاد.

ئەم دوو لایەنە ئابووری و کولتوورییە خاسییەتی هەرە سەرەکیی ئەو ئیمپراتۆریایانە بوون کە بەدووەکان دامەزرێنەر و (هێزی کار)ی دامەزراندنی بوون. بەڵام ئەم پرۆسێسە مێژووییە بە هۆی ئاینەوە کامڵ بووە؛ چونکە ئاین وەک دیاردەیەکی موتڵەق و وەک هۆکاری یەکبوونی ڕۆحی و ئایدیۆلۆژیا، سیفەتێکی موتڵەقی بەم دەوڵەتانە داوە

* * *

ئەگەر ئەم دەوڵەتە خێڵەکییانەی پێشتر باس کران لە بنەڕەتدا بەرهەمی بزاڤی بەدووەکان بووبن و پشتیان بە ئابووریی غەنیمەت بەستبێت و بەپێی کولتووری بەدووەکان بەڕێوە چووبن، ئەوا ئەم دەوڵەتانە پارێزەری ئەم کولتوور و نەریت و شێوازە ئابوورییانە بوون. مێژووی ئەمان مێژووی گەشەپێدانی ئابووریی غەنیمەت و تاڵان بووە، مێژووی بەرهەمهێنانەوەی کولتووری خێڵەکی و بەخوێنئاودراوی بەدووەکان بووە مێژووی بە موتڵەقکردنی ئایدیۆلۆژیا و مەعریفە-ئایینی رەسمیی دەوڵەت بووە.

زەبر و ستەمی دەوڵەتی ئومەوی و عەباسی بەرامبەر بە خەڵکی مسوڵمان و غەیرەمسوڵمان، تاوانی مەغۆل-تاتار و تورکانی خواریزم و سەلجوقی و عوسمانی و سەفەوی و قاجاری بەرهەمی ئەم کولتوورە نێگەتیڤە بوون.

کاتێک، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا ، هەردوو ئیمپراتۆریای ستەم، ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی، ئەمان شێوازێکی دێرینی دەوڵەتی تیۆکراتی-خێڵەکیی ئاسیایی لەناو چوو. لە سەر کەلاوەی ئەمان کۆمەڵە دەوڵەتێکی ناسیۆنال و «مۆدێرن» دامەزرێنران، کە بوونە میراتگری سیاسی و کولتووریی دەوڵەتەکانی پێشوو.

ناسیۆنالیزمی نەتەوەکانی تورک، عەرەب و فارس لەگەڵ رواڵەتی لاییتی (عیلمانی)یاندا ، بەڵام لە چوارچێوەی هەمان ستروکتووری کۆمەڵایەتی-خێڵەکی و فیکری خێڵدا بوون؛ وەک شێوەیەکی دیکەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی خۆیان بە دیاردەیەکی موتڵەق دەزانی و، باوەڕیان بە ئازادیی هیچ رەگەز و ئایدیۆلۆژیایەکی جیاوازلەخۆیان نەبوو. ئەنجام لەسەر کەلاوەی ئەم ئیمپراتۆریایانە کۆمەڵە دەوڵەتێکی ئۆتۆکراتی، واتا حوکمی موتڵەقی تاکەکەس، دەرکەوتن کە هەمان کولتووری ستەم و مێتۆدی داپڵۆسینەرانەی ئیمپراتۆریاکانی خۆیانیان، لە فۆرمێکی نوێدا، هێنایەوە بەرهەم.

کولتووری سیاسی و ستەمی سەدان ساڵەی دەوڵەتی تیۆکراتی لەدژی هەر ڕەگەزێکی جیاوازی ئایینی، مەزهەبی، سیاسی و نەتەوەیی، بوو بە بەشێکی چەسپاو لە سروشتی دەوڵەتی ناسیۆنال-خێڵەکی ناوچەکە.

کاتێک ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم، وەک ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت، جێگای ئایدۆلۆژیای ئایینیی گرتەوە، داپڵۆسینی مرۆڤ و ستەمی ئایینی و مەزهەبیی بەرامبەر بە کەمایەتیی نەتەوەیی، ئایینی و مەزهەبی هەر بەردەوام بوون، ستەم و چەوساندنەوە بوونە بەشێک لە سیستمی فیکری-ئایدیۆلۆژی و کولتوور و نەریتی سیاسیی دەوڵەتی ناسیۆنال-خێڵەکی وەک تورکیا، ئێران و عێراق و سووریا، کە لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژیای زۆرایەتی (نەتەوەیی، یان مەزهەبی) دامەزرێندراون. ئەم دەوڵەتانە پاشماوەی جۆرە ئیمپراتۆریایەکن کە ستروکتووری کۆمەڵایەتییان خێڵ و بەداوەت و، ئایدیۆلۆژیایان ئایین و، ئابوورییەکەیان دەستکەوت و تاڵان بوو. ئەمانە میراتگرێکی سروشتیی کولتوور و نەریتی سیاسیی سەدان ساڵەی ئەو ئیمپراتۆریانەن، هەمان کولتوور و نەریتی سیاسیی ئەوان دێننەوەبەرهەم داپڵۆسینی هەر ڕەگەز و لایەنێکی لە خۆیان جیاواز، بۆ نموونە کورد، بەشێکی ئۆرگانیکی ئایدیۆلۆژیای نەتەوەییانە. تاڵانکردنی کوردستانیش بەشێکە لە ئابووریی، غەنیمەت و خەراجی ئەم دەوڵەتانە.

chalakmuhamad@gmail.com

سەرچاوەو پەراوێزەکان

١-الدكتور علي الوردي، دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، المكتبة الحيدرية، ١٩٩٦، ص ٢١

٢-بڕوانە دكتور السيد عبدالعزيز سالم، تاريخ العرب في عصر الجاهلية، موسسة شباب الجامعة، ١٩٨٨، ص ، ٤٣٠-٤٣٣

یان شەڕی نێوان خێڵی عەدنانییەکان و خێڵی قەحتانییەکان، کە دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام ، لەو ناوچانەی داگیریان کردبوون، هەر بەردەوام بوو. ئەم دوو خێڵە لە ئەندەلوسی ئیسپانیا شەڕێکی خوێناوییان کەوتە نێوانەوە، چونکە کابرایەکی سەربەخێڵی عەدنان پەلکەمێوی لە رەزی کابرایەکی قەحتانیدا چنیبۆوە، هەروا ئەم دوو خێڵە لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا، لە لوبنان و فەلەستین کوشتارێکی زۆریان لە یەکتری کرد. بڕوانە: الدكتور علي الوردي، مصدر سابق ص٥٩

٣- لە کتێبی (المختصر في تاريخ البشر ص١٦٧)دا هاتووە: «ثم دخلت سنة ثلاثين فيها بلغ عثمان ما وقع من امر القرآن من اهل العراق فانهم يقولون قرآننا اصح من قرآن اهل الشام لانا قرانا على ابي موسى الاشعري واهل الشام يقولون قرآننا اصح لانا قرانا على المقداد بن الاسود وكذلك غيرهم من الامصار فاجمع رايه وراى الصحابه على ان يحمل الناس على المصحف الذي كتب في خلافة ابي بكر رضي الله عنه وكان مودعا عند حفصة زوج النبي صلى الله عليه وسلم وتحرق ما سواه من المصاحف التي بايدي الناس ففعل ذلك ونسخ من ذلك المصحف مصاحف وحمل كلا منها الى مصر من الامصار وكان الذي تولى نسخ المصاحف العثمانيه بامر عثمان زيد بن ثابت و عبدالله بن الزبير وسعيد بن العاص وعبدالرحمن بن الحارث بن هشام المخزومي وقال عثمان ان اختلفتم في كلمه فاكتبوها بلسان قريش فانما نزل القرآن بلسان قريش». (المختصر في تاريخ البشر: تاريخ ابي الفداء، دار المعرفة للطباعة والنشر ١٩٧٢ ص١٦٧). من صادق جلال العظم، ذهنية التحريم، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي نيقوسيا ١٩٩٤ ص٢١٤-٢١٥

٤- هەمان سەرچاوە لا ٢١٥، ٢١٩

٥-عباس محمود العقاد، عبقرية الامام ص ٨٠ -من الدكتور علي الوردي، مهزلة العقل البشري، طبعة ٢ دار كوفان لندن ١٩٩٤ ص١٨٥

٦-الدكتور علي الوردي، دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، مصدر سابق، ص١٠٣ بەڵام هادي العلوي و گەلێک نووسەری دیکەی عەرەب پێیان وایە کە «سەرکەوتنی پێغەمبەری چەکدار سەرەتای قەیرانی چەمکی پێغەمبەرایەتی (النبوة)یە، کە بە قازانجی دەوڵەت زەوت کرا. هادي العلوي، فصول من تاريخ الاسلام السياسي، نيقوسيا،-قبرص، ١٩٩٥ ص ٣٩]

٧-بۆ نموونە لە قورئاندا وشەی کوشتن، بە مانا جۆراوجۆرەکانییەوە ١٧٤ جار دووبارەبۆتەوە. کەچی وشەی نوێژکردن، کە یەکێکە لە پێنج روکنەکانی ئیسلام، بە مانا جۆراوجۆرەکانییەوە، تەنیا ٩٩ جار لە قورئاندا دووبارە بۆتەوە. هەروا لە قورئاندا سەبارەت بە کوشتنی کافران هاتووە: فلم تقتلوهم ولكن الله قتلهم.. واتا (ئەی ئیمانداران) نە ئێوە بەڵکو خودا (کافرانی) کوشت. «سورەی ئەنفال ئایەی حەڤدەیەم».

٨-بۆنموونە لە سەردەمی پێغەمبەردا شەش تا هەشت هەزار جوولەکە، لە خێڵی بني قريظه، بە فرمانی خودی پێغەمبەر کوژران، چونکە پەیمانشکێنییان لەگەڵ کردبوو. هەروا ژن و منداڵ و ماڵ و سامانیانی بەسەر مسوڵمانناندا دابەش کرد. لە کاتێکدا پێغەمبەر دەیتوانی ئەوان، وەک جوولەکەکانی خێڵی بني النضير و بني قينقاع، لە مەدینە دەرکات و پێش لەم تاوانە بگرێت. بۆ زیاتر بڕوانە:

هادي العلوي، مصدر سابق ص٣٧

٩- بۆ زیاتر بڕوانە:لۆرانت شابری، آنی شابری، سياسة و اقليات في الشرق الادنى، ترجمة الدكتور ذوقان قرقوط، مكتبة مدبولي القاهرة، ص٢٨).

١٠-بندلي جوزي، من تاريخ الحركات الفكرية في الاسلام، ط٢، دار الجليل، ١٩٨٢ ص٥٦، ٥٨، ٦٢

بۆ نموونە بەربەرەکانی المغرب، لەگەڵ ئەوەی بووبوونە مسوڵمان، کەچی ئومەوییەکان جزیەیان لە خەڵکی مەغریب دەستاند و، ژنەکانیان بە کۆیلە دەگرتن. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

د. محمود اسماعيل، الحركات السرية في الاسلام، كتاب روز اليوسف، مصر ١٩٧٣،

ص٣٤

١١-لۆرانت شابری، انی شابری، مصدر سابق ص١٩

١٢-هادی العلوی، مصدر سابق، ص٢٨٧

١٣-نفس المصدر، ص٣٥٣

١٤-بروکلمان، تاریخ الشعوب الاسلامیة، فیلیب حتی تاریخ الاعراب، ص٢٥

١٥- انساب الاشراف، ج٢ ق٢ ص٤٦، من هادی العلوی، مصدر سابق، ص٣٤٢

١٦-احمد کسروی، بهائیگری شیعیگری صوفیگری، انتشارات نوید ١٩٨٩، ص١٢٨

١٧-ابن خلدون، المقدمە، دار العودە بیروت، ١٩٨١، ص ١١٨، شایانی باسە کە ئیبن خەلدون، لە چەندان شوێنی ئەم کتێبەیدا (بۆ نموونە لاپەڕە ٩٦-٩٧، ١١٥، ٢١٤) عەرەب، تورک، تورکمان و کورد بە خەڵکانی درندە و دوور لە شارستانی ناودەبات؛ چونکە بەلای ئەوەوە ئەم نەتەوانە بەزەبری نێزە و پەلامار بژێوی خۆیان پەیدادەکەن و تالانکردنی خەڵکی دی کارو پیشەیانە. هەروا ئەوە دوویات دەکاتەوە کە عەرەب لە خەڵکی تر بەدەوی ترن و هیچ نەتەوەیەکی دی هێندەی عەرەب لە شارستانییەوە دوورنین. زۆر لە ناسیۆنالیستانی عەرەب، لەوانە ساطع الحصری، بە توندی دژی ابن خلدون نوسیویانە و داوای سوتاندنی بەرهەمەکانیان کردووە، چونکە پێیان وایە سوکایەتی بە عەرەب کردووە!

١٨- ابن خلدون، المقدمة، ص٩٩

19-Michael Norberg, Asiens historia Från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm 1971, S.114-115

٢٠-بەپێی ئەو یاسایە: [تەنیا یەک خودا هەیە کە خولقێنەری زەمین و ئاسمانە، هەر خۆی بەخشندەی ژیان و مردنە.. رابەرانی ئایینی و مەلا و مجەوری مزگەوت و قەشە..تاد، هەروا دوکتۆر و مردووشۆر باج و زەکاتیان لێ ناستێندرێت. یاساخە لەگەڵ هیچ سەردارێک یان گەلێک ئاشتی بکرێت ئەگەر خۆی بە دەستەوە نەدات. هەر کەسێک پێش ئەوەی جێنێراڵە سەرکردەکەی رێگەی بدات دەست بە تالانی دوژمن بکات بە مردن سزا دەدرێت. هەرکەسێک ئەسپێک، گایەک، یان شتێک کە هێندەی ئەمان بەنرخ بێت بدزێت سزایەکەی مردنە و جەستەیشی دەکرێت بە دوو پارچەوە..تاد] دەربارەی بەندەکانی دیکەی ئەم یاسایە بڕوانە:

Harold Lamb Djingis khan, Översättare:Claes Gripenberg, Raben
[& Sjögren Stockgolm S.188-190 .

٢١-درندایەتیی مەغۆلەکان ئیرادە و بیرکردنەوەی مرۆڤی فەلەج دەکرد. مێژوونووسی ئیسلام، ابن الاثیر، لە ناو ڕووداوەکانی ساڵی ٦٢٨ی کۆچی، ١٢٣١ی زایینیدا دەنووسێت: سەربازێکی مەغۆل کابرایەکی گرت، بەڵام چەکی پێ نەبوو بیکوژێت. بۆیە پێی گوت: «سەر لە ئەرزهەڵنەبڕیت و نەجووڵێیت!» ئیتر سەربازەکە چوو شمشێرێک بێنێت. کاتێک گەڕایەوە بینیی کابرا لەجێی خۆی نەجووڵاوە و ئیدی کوشتی. بڕوانە: ج. ج. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، ترجمەء ابو القاسم حالت، انتشارات امیر کبیر، تهران ١٣٦١ ص٥٢١

٢٢-هەمان سەرچاوە، لا ٧١

23-Ingegerd Bauder, Iran under shaher och mullor, Inte bara Shi`à En bok om Iran,Stockholm 1992, s.15

٢٤-دەکرێت ئەم دیاردەیە بە دیاردەی حکوومەتی ئەیووبییەکان و زمانی کوردی بەراورد بکەین. سەلاحەدین و بنەماڵەی ئەیووبییەکان لە ساڵانی ١١٧١-١٢٤٩ حوکمڕانیی میسر و سووریا و مووسڵ و باکووری ئەفریقایان کرد، کەچی زمانی کوردی نەیتوانی لە هیچ کام لەم ناوچانەدا خۆی بسەپێنێت و، جێگەی بۆ زمانی عەرەبی و تارادەیەک فارسی و تورکی (کە بەشێکی لەشکری سەلاحەدین تورکە کۆیلە ئازادکراوەکان بوون) چۆڵ کرد؛ چونکە ئەوکاتە زمانی کوردی هیچی پێ نەنووسرابوو، نەیتوانیبوو ببێتە زمانی دەستەی خوێندەواری چینی سەرەوەی کۆمەڵ. هەروا زۆربەی کورد خەڵکێکی دواکەوتووی نەخوێندەوار و خێڵەکی و پریمیتیڤ، یان ئیبن خەلدوون گوتەنی، درندەبوون. کەچی ئەوکاتە زمانانی فارسی و عەرەبی بوویوونە زمانێکی پێشکەوتووی زانست و ئەدەب.

٢٥-ج.ج. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، ص ١٧٠

٢٦-گۆڵد تسهیر دەنووسێت: ئومەوییەکان، کە بە توندی بەرەنگاری ئەو یاخی و شۆڕشگێرانە دەبوونەوە کە لەبەر هۆکاری ئایینی شۆڕشیان دەکرد، لەبەر ئەوەبوو کە باوەڕیان وابوو ئەمانە دوژمنی ئیسلامن و، پێویستە لە پێناو بەرژەوەندیی مەزنی و پاراستنی ئیسلامدا بە شمشێر تەمبێ بکرێن.. بە باوەڕی ئەوان نەدەبوو جیاوازی لە نێوان چاکەی ئیسلام و چاکەی دەوڵەتدا بکرێت.

بڕوانە: د. علی الوردی، مهزلة العقل البشری، مصدر سابق ص١٢٦

٢٧-بە پێی قورئان، سوورەی ئەلنساء ئایەی ٥٩ دەبوو هەموو مسوڵمانان، بەبێ مەرج ئیتاعەتی پێغەمبەر و اولی الامر (مەبەست لە سەرکردەی سەبازییە) بکەن. (یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم وان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله ورسوله ان کنتم تؤمنون). وەک زانراوە ئەم ئایەتە بەهۆی کێشەیەکی نێوان خالید و عمار بن یاسر هاتووە، کە کێشەکەیان دەبەنە لای محەمەد. هەروا ئیبن خەلدوون، سەبارەت بە دەسەڵاتی ئاینی و دنیایی خەلیفە، دەنووسێت: لما تبین ان حقیقة الخلافة نیابة عن صاحب الشرع فی حفظ الدین و سیاسة الدنیا، فصاحب الشرع متصرف فی الامرین اما فی الدین فبمقتضی التکالیف الشرعیة الذی هو مامور بتبلیغها و حمل الناس علیها، واما سیاسه الدنیا فبمقتضی رعایته لمصالحهم فی العمران البشری». ابن خلدون، المقدمة، مصدر سابق، ص١٧٢

٢٨-بۆ نموونە حوسێن، کە لە دژی دەسەڵاتی ئومەوییەکان راپەڕی رای گەیاند کە «ئەمەوییەکان ئیتاعەتی شەیتان دەکەن و پشتیان کردۆتە ئیتاعەتی خودا و فەسادیان بڵاوکردۆتەوە... حەرامیان حەڵاڵ و حەڵاڵیان حەرام کردووە». کەچی قازی ئەو سەردەمەی مسوڵمانان، ئیبن ئەلعەرەبی، سەبارەت بە کوژرانی حوسێن بە دەستی ئومەوییەکان فەتوای دا کە «ئەو بە شمشێری باپیری کوژرا»، واتا بە شمشێری ئیسلام کوژرا چونکە ئبن ئەلعەرەبی لەو باوەڕەدا بوو کە حوسێن لە ئیسلام لای داوە. بۆ زیاتر بڕوانە: د. علی الوردی، مهزلة العقل البشری، ص١٢٦

٢٩-بۆ نموونە ئەدەبی نووسراو بە دیالێکتی کرمانجی لە سەدەی شانزەیەم بەدواوە لە سایەی میرنشینەکانی باکوور، ئەدەبی نووسراو بە لەهجەی گۆران، سەدەکانی هەژدەیەم و نۆزدەیەم، لە سایەی میرنشینی ئەردەلان، ئەدەبی نووسراو بە لەهجەی کرمانجیی خواروو، سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، لە سەردەمی بابانەکاندا

٣٠-ابن خلدون، المقدمة، ص ١٢٢-١٢٣، ١٢٥-١٢٦

٣١-مارتین فان برۆنەسن، کە وەک زۆر کۆمەڵناس و باسکاری دیکە، بەداوەت و خێڵە بەدووەکان لەگەڵ خێڵە شوانکارە رەوەندەکان و خێڵ بە گشتی تێکەڵ دەکات، بۆیە بیابانەکانی عەرەب بە یەکەمین کانگای خێڵە شوانکارە رەوەندەکان، یان جەنگاوەرە خێڵەکییەکان و کوردستان بە کانگای دووەم حیساب دەکات. بڕوانە:

Bruinessen, Martin van, Agha, Shaikh and State: On the Social Political Organization of Kurdish, London 1982

یان چاپی کوردی ئەم کتێبە: مارتین ڤان برونەسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، کوردۆ کردوویە بە کوردی، بەرگی یەکەم، بنکەی چاپەمەنی رۆژ لە سوێد، ١٩٩٦ بەلام ئەم بۆچوونەی مارتین هەڵەیە، چونکە بەداوەت سیستمێکی کۆمەلایەتییە و تەنیا لە بیاباندا دەردەکەوێت. راستە بەداوەت سیستمێکی خێڵەکییە، بەلام هەر سیستمێکی خێڵەکی بەداوەت نییە. جیاوازیی نێوان خێڵە بەدووەکان و خێڵە رەوەندەکان و نیمچەرەوەندەکان لە جیاوازیی نێوان ئاووهەوا و سروشتی پڕ لە قاتوقڕیی بیابان و نێوان چیا و دەشتەکانەوە دێت، کە پشت بە ئابوورییەکی تایبەتی دەبەستێت و کولتوور و نەریتی تایبەتی خۆی هەیە، وەک لەم بەشەدا باس کراوە. بەڕای من دەشێت جیاوازیی نێوان ئەم دوو سیستمە کۆمەلایەتییە هۆکارێکی سەرەکی بێت کە خێڵە کوردەکان، کە زۆربەیان خەریکی کشتوکاڵ و مالاتبەخێوکردن و دیارە راووڕووتیش بوون، نەیانتوانیوە رۆڵێکی نزیک لە رۆڵی خێڵە بەدووە عەرەب و مەغۆل و تورکەکان لە مێژوودا بگێڕن.

٣٢-ابن خلدون، المقدمة ص١١٨

33-Harold Lamb, Djingis khan,s.81

٣٤- سمير امين - برهان غليون، حوار الدولة والدين، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، ط١، ١٩٩٦ ص١٠٠

٣٥-الدكتور علي الوردي، دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، مصدر سابق، ص ٣٨

بەشی دووەم
ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی خێڵەکی

I

ناسیۆنالیزم و بزاڤی ناسیۆنالیستی، لەم دوو سەدەی دواییدا، بەرچاوترین دیاردەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی دنیا بوون و رۆڵێکی گەورەیان لە پێشکەوتنی مێژووی ئەم دووسەد ساڵەی دنیادا گێڕاوە. بۆیە گەلێک جار هەردوو سەدەی نۆزدەیەم و بیستەم بە «سەردەمی ناسیۆنالیزم» ناودەبرێن.
لەم دوو سەدەیەدا زۆربەی هەرە زۆری نەتەوەکانی ئەوروپا سەربەخۆیی نەتەوەیی خۆیان بەدەست هێنا. سیستەمی کلاسیکیی کۆلۆنیالی گەیشتە ئەوپەڕی گەشەکردن و دواجار تێکشکێندرا و زۆربەی هەرەزۆری وڵاتانی کۆلۆنیالکراو و ژێردەست ئازادبوون. بەڵام هێشتا مەسەلەی نەتەوەیی، لە گەلێک وڵاتاندا، لەوانە لە خودی ئەوروپای رۆژئاوادا، کە چاوگەی ناسیۆنالیزم بوو، بە تەواوی چارەسەرنەکراوە. بۆیە هێشتا ناسیۆنالیزم و سەربەخۆیی نەتەوەیی یەکێکن، لە مەسەلە گرینگەکانی سەردەم، کە پێشکەوتن و سەقامگیربوونی ئاشتی و ئارامی و تەبایی لە دنیادا، پێویستییان بە چارەسەرکردنیان هەیە.
ناسیۆنالیزم سیستەمێکی فیکرییە کە لەسەر بنچینەی باروەدۆخێکی ئۆبژێکتیڤی بوونی گرووپێکی ئێتنیکی، نەتەوە، کە زمان و کولتوور و مێژوو و هەستی هاوبەشیان هەیە، سەر هەڵدەدات تا نرخ و بەرژەوەندیی نەتەوەکە، لە بەرامبەر نرخ و بەرژەوەندیی نەتەوەیەکی دیکەدا، بەرزتر و بە گرینگتر بگرێت و، بەرژەوەندیی بەرزی نەتەوەیی، لە رێگەی سیاسەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆوە،

دابین بکات. دابینکردنی ئەم سیاسەتەش دەخوازێت کە ئەو چوارچێوە جوگرافییەی نەتەوەکەی تێدا دەژیت کۆنترۆڵ بکرێت، واتا دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێندرێت. بۆیە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی ئامانجی سەرەکی ناسیۆنالیزم و هەر بزاڤێکی ناسیۆنالیستییە.

ناسیۆنالیزم لە هەر وڵاتێکدا بە پێی پرۆگرام و ڕێباز و ئامانجە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەی سروشت و ناوەرۆکەکەی دیاری دەکرێت، کە دەشێت ئازادیخواز و ڕزگارکەر، یان شۆڤێنیست و مەزنخواز و هێرشبەر بێت. بەڵام ناسیۆنالیزم بەگشتی لە قۆناخێکی دیاریکراوی مێژووی خۆیدا، وەک دیاردەیەکی بابەتیی مێژوویی، پێداویستییەکانی گەشەکردنی ژیانی مادی و ڕۆحیی نەتەوە دەیسەپێن؛ پێداویستیی پێشخستنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و یەکخستنی هەرێمە فیۆدالییە لێکدابڕاوەکان، یان پێداویستیی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی داگیرکەری بێگانە و کۆلۆنیالیزم، کە ڕێگری گەشەکردنی سروشتیی نەتەوە ژێردەستەکەن. بۆیە ناسیۆنالیزم لەم جۆرە حاڵەتانەدا ناوەرۆکێکی دیموکراتانە بەخۆدەگرێت. بەڵام ناسیۆنالیزم دوای بەدیهێنانی ئەرکی مێژوویی خۆی، دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆناڵ، دەشێت ناوەرۆکێکی شۆڤێنیستانە بەخۆی بگرێت و، بە گشتی ناتوانێت دیموکرات و عەدالەتخواز بێت.

دیارە ڕای جۆربەجۆر دەربارەی مێژووی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم هەیە. تەنانەت هەندێک باسکار دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم بۆ سەردەمی ئانتیکی کریک و شەکسپیر دەگێڕنەوە«١». بەڵام زۆربەی باسکاران لەو باوەڕەدان کە ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی نوێیە و لە دوای شۆڕشی فەرەنسا، بە تایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، لە ئەوروپا دەرکەوت. چونکە دەوڵەتەکانی پێشوو، بۆ نمونە ئینگلتەرا و ئیسپانیا، لەسەر بنەمایەکی ئایینی-مەزهەبی، نەک نەتەوەیی، دامەزرێندرابوون و مەسەلەی یەکبوونی

ئێتنۆکولتووری (ئێتنیکی-کولتووری) ڕۆڵێکی ئەوتۆیان لە پێکێنانی ئەم دەوڵەتانەدا نەبوو.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا دەوڵەتی ناسیۆنال لە زۆربەی هەرە زۆری وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوادا لەسەر بنەمای یەکبوونی نەتەوەیی، یان ئێتنۆکولتووری دامەزرێندران. ئەم دەوڵەتە ناسیۆنالانە بەرهەمێکی سروشتیی پەرەگرتنی بزاڤی ناسیۆنالیستیی ئەو وڵاتانە بوون. دوای ئەوە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەورووپادا، کە داگیر کراوبوون (یۆنان، بۆلگارستان، ڕۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا، ئەلبانیا، چیکۆسلۆڤاکیا، پۆلۆنیا، فینلاند و هەرسێک وڵاتانی بەڵتیک. تاد) بزاڤی ناسیۆنالیستی بە خێرایی گەشەی کرد. بەشێک لەم وڵاتانە لە سەدەی نۆزدەیەم و بەشێکی دیکەیان تا سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهان ئازاد بوون. دەوڵەتی ناسیۆنال لەم وڵاتانەدا، جگە لە یۆگۆسلاڤیا و چیکۆسلۆڤاکیا، بە گشتی لەسەر بنەمای یەکبوونی ئێتنۆکولتووری دامەزرێندران.

دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم لە ئەورووپادا ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە گەورە ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییانە بوو کە لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمەوە ئەورووپا بەخۆیەوە دیتن. گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمێنانی سەرمایەداری و پرۆسەی بە سەنعەتکردن و مۆدێرنکردن و زۆربوونی دانیشتوانی شارەکان گۆڕانێکی فراوانیان لە وڵاتانی ئەورووپادا دروستکرد. لە هەمان کاتدا مەسەلەی یەکخستنی ناوەند و هەرێمە فیۆداڵە لێکدابڕاوەکان لە سایەی دەسەڵاتێکی ناوەندی و دروستکردنی هەست و هۆشیاریی هاوبەشی نەتەوەیی و ئینتیما بۆ نەتەوە و دەستگرتنی سەرمایەداری بەسەر بارودۆخی سیاسی و بازاڕی نێوخۆدا بوونە مەرجێکی گەشەکردنی پەیوەندیی ئابووریی سەرمایەداری و مۆدێرکردنی کۆمەڵ.

شۆڕشی فەرەنسا و دەرکەوتنی بزافی رۆشنگەری، بە تایبەتی بیری رۆمانتیکەکان، کە مەسەلەی سنووری دەوڵەتیان بە مەسەلەی ئیتنۆکولتوورییەوە بەستەوە، رۆڵێکی گرنگیان لە پێگەیشتنی ناسیۆنالیزمدا گێڕا. دەستەی رووناکبیر، یان «ئێلیتی نەتەوەیی»، کە پێشەنگی بیر و بزافی ناسیۆنالیستی بوون، بە سێ قۆناخ گەشەیان بە بزافەکە دا:

یەکەم ئەم ئێلیتە نەتەوەییانە بۆچوونێکی تایبەتییان دەربارەی تایبەتمەندی و کارێکتێری نەتەوە پێکهێنا و بڵاوکردەوە. دووەم بە کۆمەکی گرووپی تا رادەیەک گەورە کەوتنە هاندان و وروژاندنی راستەوخۆی نەتەوەیی. سێیەم کۆششیان کرد تا ناسیۆنالیزم وەک بزافێکی جەماوەری رێک بخەن»٢».

بە هۆی ئەم پرۆسێسەوە ناسیۆنالیزم گرینگی و ناوەرۆکێکی سیاسی بە ئینتیمای ئێتنیکی-نەتەوەیی بەخشی و هەستی خۆناسینی نەتەوەیی و هەستکردن بە بەرژەوەندیی هاوبەش و کەسایەتیی هاوبەشی نەتەوەیی لەناو ئەندامانی گروپ-نەتەوەدا بەهێزکرد.

ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنال لە هەر وڵاتێکی ئەورووپادا، بە پەیوەندی لەگەڵ بارودۆخی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری و سیاسیی وڵاتەکە شێوە و رەوشی تایبەتیی دەرکەوتن و گەشەکردنی خۆی وەرگرت، هەر بەم پێیە ئەنجامەکانیش لە هەر وڵاتێکدا جیاوازبوون. بەڵام دەکرێت بە گشتی، بێ ئەوەی ئەم تایبەتمەندییە فەرامۆش بکەین، باس لە سێ تیز، یان مۆدێلی سەرەکی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەورووپایی بکەین:

یەکەم: ناسیۆنالیزمی ئێتنۆکولتووری، کە بە مۆدێلی ئەڵمانی، یان ئەڵمانی و ئیتالیایی ناسراوە.

بە پێی ئەم شێوە مۆدێلە، کە رۆمانتیکەکان بانگیشەیان بۆدەکرد، دەوڵەتی نەتەوەیی لەسەر بنەمای یەکبوونی نەتەوەیی، یان یەکبوونی ئێتنۆکولتووری، لە

سەرەتادا لە ئەڵمانیا و ئیتالیا، دامەزرێندران. هەموو هەرێمەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا، کە سەر بە رەگەزێکی هاوبەشی ئێتنۆکولتووری بوون، یەکخران. ئینتیمای نەتەوەیی جێگای ئینتیمای ناوچەگەری، ئیدێنتیتەی نەتەوەیی جێگای ئیدێنتیتەی ناوچەگەری و ئینتیما بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی جێگای ئینتیما بۆ دەسەڵاتی ناوچەگەرییان گرتەوە. ئەمە مۆدێلی باو و زاڵی ئەورووپاییە و بە ئەزموونێکی سەرکەوتوو دادەنرێت.

دووەم: ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی، کە بە مۆدێلی فەرەنسایی ناودەبرێت.
ئەمە بەرهەمی شۆڕشی فەرەنسا و کۆماری فەرەنسایە و دەوڵەت لە کۆمەڵە گرووپێکی جیاوازی ئێتنۆکولتووری و لەسەر بنچینەی هاووڵاتیبوون دامەزرێندرا. لە رێگەی دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەتەوە توانرا گرووپ و کۆمەڵە خەڵکە جیاوازەکانی سەر بە کولتووری جیاواز، کە لە چوارچێوەی سنووری دەوڵەتێکی ناوەندی دان، لە بۆتەیەکدا ئینتیگرێترە بکرێن. یەکبوونی کولتووری و ئینتیما و هەست و هۆشیاریی هاوبەشی نیشتمانی و ئینتیما بۆ وڵاتێکی هاوبەش، سەرەرای جیاوازی ئێتنیکی و کولتووری، لای هاووڵاتیان دروست بکرێن، یان «گوندییەکان بکرێنە فەرەنسایی»[٣].
بەڵام مۆدێلی فەرەنسایی، سەبارەت بە دامەزراندنی نەتەوە، شتێکی دەگمەنە و ئاسان نییە کۆپی بکرێت، بۆیە تا ئێستا لە وڵاتانی دیکەدا سەرکەوتووانە و بێ گیروگرفت دووبارە نەبۆتەوە. نەتەوەی حوکمڕان، لە وڵاتانی فرەنەتەوەدا، نەیتوانیوە دەرفەتێکی یەکسان و هاوبەشیی گەشەکردنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی بۆ هەردوو نەتەوەی سەردەست و ژێردەست بڕەخسێنێت. لە ئەنجامدا هەرێمەکانی کەمایەتی نەتەوەیی شێوەی کۆلۆنیایەکی نێوخۆیان وەرگرتووە. بەشێکی گەورەی خەڵکی ئەو وڵاتانە نایەوێت خۆی بە هاووڵاتیی ئەو دەوڵەتە بزانێت کە لەسەر بنچینەی زۆرایەتیی نەتەوەیی دامەزرێندراوە. وڵاتانی

فرە ئێتنۆکولتووری وەک بریتانیا و ئیسپانیا، کە دەوڵەتە ناسیۆنالەکانیان لەسەر بنەمای ئەو واقیعە جوگرافییەی لە سەدەی شانزەیەمەوە چەسپێندرابوو بەردەوامبوون، هەروا کەنەدا، ئێستا روو بەرووی گیروگرفتی گەورەی نەتەوەیی بوونەتەوە و مانەوەیان بەم شێوەیەی ئێستا جێگای گومانە، چونکە تادێت مەیل و بیری سەربەخۆبوون و جیابوونەوە لای گەلانی سکۆتلەندی، وێلز، کاتالانی، باسک و خەڵکی کۆبیک بەهێزتر دەبن.

سێیەم: مۆدێلی سوپەر ئیدێنتیتێت، یان مۆدێلی دەوڵەتی ئایدیۆلۆژیا
بە چاولێکەری لە مۆدێلی فەرەنسایی مۆدێلی دامەزراندنی دەوڵەتی سەرووی ئیدێنتیتێت (سوپەر ئیدێنتیتێت) دەرکەوت، لەوانە دەوڵەتی سۆڤیەت و دواتریش یۆگۆسلاڤیا، دوای ساڵی ١٩٤٥، کە هەر لە سەرەتاوە نەیتوانی خۆی بچەسپێنێت«٤». دوڵەت ویستی، خۆی لە هەستی ناسیۆنالیستی بپارێزێت و، لە رێگەی سیاسەتێکی بە ئاگایانەوە، لە سەرەوەڕا جۆرە دەوڵەتێک لە کۆمەڵە نەتەوەک دابمەزرێندرێت کە سنووری نەتەوەیی ببەزێنێت. بەڵام لە ناوەرۆکدا نەتەوەی روس و سێرب بناغەی ئەم دەوڵەتانە بوون.
ئەمریکا بە نمونەیەکی دەگمەن و سەرکەوتووی ئەم جۆرە مۆدێلە دادەنرێت. بەڵام ئەمە نمونەیەکی تایبەتییە و لە وڵاتێکی فرەنەتەوەییدا، کە خەڵکەکەی لەسەر خاکی لەمێژینەی خۆیان ژیابن، رووی نەداوە، بۆیە دیاردەیەکی دەگمەنە و کۆپی ناکرێت: ئەمڕۆ ناتواندرێت دەوڵەتێک لەو رێگەیەوە دابمەزرێندرێت کە هاوولاتییانی ناوچەیەکی گەورە لەناوببردرێن بۆ ئەوەی لە جیاتیان کۆچکەرانیکی زۆر، ئارەزومەندانە و بە حەماسەوە بێن، جێگایان پربکەنەوە، هەرچەندە ئەم تەقەلایە تا ئێستا لەناو هەندێک دەوڵەتدا هەر بەردەوامە«٥».

پرۆسەی سەرهەڵدان و گەشەکردنی سەرمایەداری و سەقامگیربوونی دەوڵەتی

ناسیۆنالی ئەوروپایی گۆڕانێکی بنەڕەتی لە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی وڵاتانی ئەوروپادا دروست کرد. دەسەڵاتی ئایین لە ناو دەوڵەت و لە ژیانی سیاسیی و ئابووریدا لاوازکرا. مەسەلەی رۆڵی گەل و دەوڵەت و دەسەڵاتی سیاسیی، بە پەیوەندی لەگەڵ تاکەکەس و ماف و ئازادی و ئەرکەکانی مرۆڤ بەپێی دەستوور دیاری کران.
بەڵام ئەم پرۆسەیە لەم سنوورەدا نەمایەوە. سەرمایەداری، کە بەپێی لۆژیکی بازاڕ، قازانج و منافەسە بەڕێوەدەچێت، هەر لە سەرەتاوە کەوتە داگیرکردنی گەلێک وڵاتی ئەفریقا و ئاسیا. کاتێکیش لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا گۆڕدرا بە سەرمایەداری مۆنۆپۆلی، یان ئیمپریالیزم، ئیدی بە تەواوی کەوتە کەمارۆدان و تاڵانکردنی جیهان و، سیستمی کۆلۆنیالیستیی گەیاندە دوندی گەشەکردن. دەوڵەتانی سەرمایەداریی کۆلۆنیالی بە مەبەستی کۆنترۆلکردن و تاڵانکردنی وڵاتان و پەیداکردنی کەرەسەی خاو و کۆیلە و هێزی کاری هەرزان و دۆزینەوەی بازار بۆ کاڵاکانیان زۆربەی هەرەزۆری وڵاتانی ئەفریقا و ئەمریکای لاتین و ئاسیایان داگیر و کۆلۆنیال کرد. کۆلۆنیاکردنەکە لە هەندێک ناوچەدا شێوەی کۆلۆنیالیزمی کلاسیکی، داگرکردنی راستەوخۆی سەربازی، لە هەندێک شوێندا شێوەی کۆلۆنیالیزمی نوێی وەرگرت، لە هەندێک ناوچەی دیکەشدا، بە تایبەتی لە ئەمریکا و ئوسترالیا شێوەیەکی ئەوپەڕی درندانەی بەخۆگرت. زۆربەی خەڵکی ئەو وڵاتانە بە کۆمەڵ لەناوبران و خاک و وڵاتەکانیان زەوتکران.

II

ناسیۆنالیزم لە زۆربەی وڵاتانی ئاسیا و ئەمریکای لاتین و ئەفریقادا، رەوتێکی تەواو جیاوازی بەخۆگرت. لەم وڵاتانەدا دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم بە شێوەی ئەوروپایی دووبارە نەبۆوە، چونکە ئەم وڵاتانە لە بارودۆخێکی بابەتیی سیاسی و کولتووریی جیاواز و، لە ئاستێکی دیکەی گەشەکردنی ئابووریی و

کۆمەڵایەتییدا بوون.

ئەگەرچی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم و بزاڤی ناسیۆنالیستی لەم وڵاتانەدا لە کارتێکردنی راستەوخۆ و ناراستەوخۆی بیری ناسیۆنالیستی و رۆشنگەریی ئەوروپایی بەدوور نەبوو، بەڵام ئەم دیاردەیە پێش هەر شتێک بەرهەمی ناکۆکیی بابەتیی نێوان کۆمەڵانی خەڵکی ژێردەستە و کۆلۆنیالکراوی ئەم وڵاتانە و نێوان دەسەڵاتی کۆلۆنیالی بێگانەبوو، چونکە ئەم ناکۆکییە بابەتییە رێگەی هەر گەشەکردنێکی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووریی لە بەردەم ئەم وڵاتانەدا گرتبوو. سەپاندنی شێوە دەسەڵاتێکی ستەمکارانەی سیاسیی نامۆ و تاڵانکردن و داڕۆشینی ئابووری و بڵاوکردنەوەی کولتوورێکی نامۆ، تێکڕایان هەست و هۆشیارییەکی هاوبەش و مەترسی دوژمنێکی هابەشییان لە نێوان خەڵکی ئەو وڵاتانەدا دروست کرد، یان سنوورێکی تەواویان بە نێوان «ئێمە» و «ئەوان»دا کێشا، کە لە ئەنجامدا شێوەی ناسیۆنالیزمی ئەنتی کۆلۆنیالی، یان ناسیۆنالیزمی خۆڕزگارکەر و بزاڤی رزگاریخوازیی دژ بە دەسەڵاتی کۆلۆنیالییان بەخۆگرت.

خەباتی دژی کۆلۆنیالیزم، پێش شەڕی دووەمی جیهان و دواتریش، بوو بە بەرچاوترین دیاردەی سیاسیی لە جیهاندا. بەهۆی ئەم خەباتەوە سیستمی کۆلۆنیالی، کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم بە دواوە زۆربەی وڵاتانی ئاسیا و ئەفریقاو ئەمریکای لاتینی گرتبۆوە، هەرەسی هێنا و دەیان دەوڵەتی نەتەوەیی نوێ لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتیندا دروست بوون.

بەڵام زۆربەی وڵاتانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی راستەوخۆ لە لایەن کۆلۆنیالیزمی ئەوروپاییەوە داگیرنەکران، بەڵکە دەستبەسەرداگرتنی زۆربەی ئەم وڵاتانە و ئێران، سەرەتا شێوەی وابەستەیی تەواوی ئابووری و سیاسیی وەرگرت و دوای شەڕی یەکەمی جیهان، کولۆنیالکردنی ئەم وڵاتانە لە رێگەی ماندات و زاڵبوونی سیاسی و ئابووری و هاوپەیمانە نۆکەرە نێوخۆییەکانەوە

بوو. بەم پێیە ناسیۆنالیزم و بزاڤی ناسیۆنالیستی لەم وڵاتانەدا رەوتێکی تایبەت بە خۆیان وەرگرت.

هەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم بەدواوە ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێران بە تەواوی کەوتبوونە ژێر نفوزی ئابووری و سیاسیی وڵاتانی سەرمایەداریی ئەوروپاییەوە. گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان لەم وڵاتانەدا ملکەچی بارودۆخی زاڵبوونی سەرمایەی بیانی و وابەستەبوونی سەرمایەداریی جیهانی کرابوون، واتا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان لەجیاتی ئەوەی بە پێی مەرجە بابەتییە نێوخۆییەکان پێش بکەون، ملکەچی بارودۆخی دەرەکی و مەرجەکانی وڵاتانی سەرمایەداری و سەرمایەی بیانی کرابوون و دەرفەتی گەشەکردنی سەربەخۆیانەیان لەبەردەمدا نەمابۆوە.
هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری لە چوارچێوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی فیۆدالیی ئاسیایی، یان پێش سەرمایەداریدا بوون. بەڵام بە هۆی نفوزی سیاسی و ئابووریی وڵاتانی سەرمایەدای و قەرزداری ئەم وڵاتانەوە، بە سیستمی سەرمایەداریی جیهانی و تۆڕی بازرگانیی جیهانییەوە گرێ درابوون و، کرابوونە بازاڕی کاڵای سەرمایەداری، ئەمەیش کۆسپێکی گەورەی بۆ گەشەکردنی سەنعەت و کاڵای بەرهەمهێندراوی نێوخۆ و بۆ سەرجەمی پێشکەوتنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری دروست کردبوو. لە ئەنجامدا ئەم دیاردانە بوویوونە هۆکاری لاوازبوونی سیاسی و ئابووریی بۆرژوای نیشتمانیی ئەم وڵاتانە.
لەم بار و دۆخە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەدا سەرەتای پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری سەریان هەڵدا و، لە بارودۆخێکی سەختدا بەرەوپێش دەچوون. گەشەکردنی ئەم پەیوەندیانە، لەگەڵ شێوەی حوکمی ئیستیبدادیی ئۆتۆکراتیی دەوڵەتی خەلیفەی عوسمانی و شایانی قاجاردا

ناکۆکییەکی بابەتییان پێکدێنا. سەرەڕای ئەوەی وابەستەیی ئابووریی ئەم دەوڵەتانە و سەختبوونی بارودۆخی ئابووریی کۆمەڵانی خەڵک و دەستێوەردانی زیاتری سیاسی و ئابووریی وڵاتانی سەرمایەداریی ئەوروپایی لە کاروباری نێوخۆ، بێزارییەکی فراوانیان نابۆوە. مەسەلەی گۆڕانکاری لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری بووبوونە پێداویستییەکی بابەتی.

دەستەی روناکبیری ئەم وڵاتانە، کە رابەری بیری ناسیۆنالیستی بوون، لە ژێر کاریگەری ئەم بارودۆخە بابەتییە و بە ئیلهام وەرگرتن لە بیری رۆشنگەری و دیموکراتیی رۆژئاوا، کەوتنە خەبات بۆ گۆڕانکاری و دامەزراندنی دەوڵەتێکی دەستووری و سنووردانان بۆ دەسەڵاتی خەلیفە-شا و بۆ نفوزی سیاسیی بێگانە لە وڵاتدا. ئەم ئامانجانە بەشێک بوون لە پێداویستیی بابەتیی گەشەکردنی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی.

بەڵام لەم وڵاتانەدا دەرکەوتنی چینی بۆرژوا و گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لەسایەی وابەستەیی ئابووری و سیاسیی سەرمایەداریی بێگانە و لە چوارچێوەی دەرفەت و مەرجە بابەتییەکانی ئەواندا گەشەیان دەکرد. بۆیە ستروکتووری کۆمەڵایەتیی ئەم کۆمەڵگایانە گۆڕانێکی بنەڕەتی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی لە شێوەی وڵاتانی ئەوروپاییان بەخۆیانەوە نەدیت. هەر بەم پێیە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و چینی بۆرژوای نیشتمانی و ناسیۆنالیزم لەم وڵاتانەدا بە شێوەیەکی شێواو و فەلەج لەدایک بوون.

بیری رۆشنگەری و دیموکراتی و دەستووری، کە لە ئەوروپاوە گەیشتە ئەم وڵاتانە، زەمینەیەکی پتەوی کۆمەڵایەتی و کولتووریان بۆ نەرەخسابوو، بۆیە زیاتر وەک بیر و ئایدیایەک لە مێشکی کۆمەڵە روناکبیرێکدا مانەوە، کە ئەوانیش لەژێر فشاری بارودۆخی بابەتیی ئابووری و سیاسی و کولتووری و، بەهۆی وابەستەیی سیاسییان بە وڵاتانی کۆلۆنیالییەوە، پاشەکشەیان لەم

بیرانە کرد. یان ئەم بیرانە، کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ناسیۆنالیستانی ئەو نەتەوانەیان وروژاندبوو، لە جیاتی ئەوەی ببنە هۆکارێکی گۆڕینی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کولتووری، ئەوا خۆیان تێکەڵی کولتوور و نەریتی سیاسیی خێڵەکی ئەم وڵاتانەبوون و ڕەنگی ئەوانیان گرت. بۆیە هیچ کام لە وڵاتانی تورکیا، ئێران و وڵاتانی عەرەبی (ژێردەستی عوسمانی) بزاڤێکی ڕۆشنگەریی ئەوتۆیان بەخۆیانەوە نەدیت، کە گۆڕانێک لە بنەمای فیکری و کولتووری و سیاسیی ئەم کۆمەڵگایانە دروست بکەن و دیموکراتی و بیری ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری بکەنە بەشێک لە پێداویستییەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵ.

دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەم وڵاتانە بەرهەمی پرۆسەیەکی سروشتیی گەشەکردنی ناسیۆنالیزم، یان بەرهەمی خەباتی ڕزگاریخوازی دژ بە کۆلۆنیالیزم نەبوون، بەڵکە ئەم دەوڵەتانە بە کۆمەکی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆی وڵاتانی کۆلۆنیالی و سەرمایەداریی ئەوروپایی دامەزرێندران، یان چەسپێندران. ناسیۆنالیستانی ئەم وڵاتانە، بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەتی ناسیۆنال و پرۆژەی نەتەوەیی و مەزهەبیی خۆیان، بوونە داردەستێکی کۆلۆنیالیزم.
دەوڵەتانی کۆلۆنیالی ئەوروپایی، کە دوای شەڕی یەکەمی جیهان ناوچەکەیان بەتەواوی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان، سنوور و شێوە و مۆدێلی زۆربەی دەوڵەتە ناسیۆنالەکانی ناوچەکەیان، بە پێی بەرژەوەندیی خۆیان، دیاری کرد. لایەنی یەکبوونی ئێتنۆکولتووری، ئاینی و مەزهەبیی ئەو وڵاتانە هێندە لەبەرچاو نەگیران. دامەزراندنی کۆمەڵە دەوڵەتێکی عەرەبی بە مەبەستی لاوازکردنی عەرەب، دابەشکردنی کورد بەسەر چەند وڵاتێکدا، چاوپۆشی لە کوشتاری ئەرمەن و کورد و ئاسوری. هەروا داتاشینی دەوڵەتی فرەنەتەوە و فرەمەزهەب و سەپاندنی مودێلی پێکهێنانی نەتەوە بە زەبری دەسەڵاتی دەوڵەت،

کرانە خولیا و ئامانجی سەرەکی ناسیۆنالیستانی تورک، فارس و عەرەبی عێراق و سوریا.

ئەم دەوڵەتە ناسیۆنالانە، لە پرۆسەی سەرقاڵبوونی پێکهێنانی تاکە ناسنامەی «نەتەوەیی» پشتیان کردە هەر پرۆژەیەکی رۆشنگەری و دیموکراتانە و رەوتێکی تەواو شۆڤێنیستانە و میلیتاریانەیان گرتەبەر. هەر هەنگاوێکی نوێ بۆ چەسپاندنی سنووری دەوڵەتی ناسیۆنال و دروستکردنی ئەم «ناسنامە نەتەوەییە» نوێیە هەنگاوێکی نوێ بوو بۆ پەلاماردانی کولتووری و سیاسیی رەگەزە ئێتنیکییەکانی دیکە، کە لە تورکیا و عێراق شێوەی لەناوبردنی فیزیکی و کۆشتاری بەکۆمەڵیان بەخۆگرت. بەم جۆرە ستەمی نەتەوەیی و حاشاکردن لە بوونی نەتەوەیی و جیاوازیی ئێتنۆکولتووری گەلانی نێو وڵاتەکانیان، بوون بە رێبازێکی ئاسایی دەوڵەتانی ناسیۆنال. وڵاتانی کۆلۆنیالی و سەرمایەداری، دواتریش سۆڤیەت، پشتگیری ئەم رێبازەی دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەو وڵاتانەیان کرد و بەبێ کۆمەکی ئەوان ئاسان نەبوو ئەم رێبازە بەردەوام بێت.

دەوڵەتانی کۆلۆنیالی لە تەواوی ئەم پرۆسەیەدا تەنیا بەرژەوەندیی ستراتیژی و ئامانجی سیاسی و ئابووریی خۆیان مەبەست بوو. بۆیە ئەوان هیچ کۆمەکێکیان بە گەلانی ئەو وڵاتانە نەکرد تا ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی خۆیان پێش بخەن، یان بیرو بۆچوونی رۆشنگەریی ئازادی و دیموکراتی، کە دەمێک بوو لە وڵاتانی خۆیاندا دەرکەوتبوون، لەم وڵاتانەدا هان بدەن، بە پێچەوانەوە ئەوان پێشیان لە بڵاوبوونەوەی ئەم جۆرە بیرانە گرت، چونکە مەبەستیان بوو کە ئەم گەلانە بە ژێردەستی و دواکەوتوویی و لە ناو تاریکستانی بیری سەدەکانی ناوەڕاستدا بهێڵنەوە»[٦٠].

III

بزاڤی ناسیۆنالیستی تورک، له چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، شوێنێکی تایبەتی هەیه، چونکه ئەم بزاڤه راستەوخۆ کاری کردە سەر سروشت و چارەنووسی بزاڤی ناسیۆنالیستی گەلانی دیکەی نێو ئیمپراتۆریای عوسمانی (عەرەب، ئەرمەن، کورد، ئاسووری). هەروا ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنالی فارس لەم کارتێکردنه بەدوور نەبوون.

ناسیۆنالیزمی تورک له کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بۆ ریفۆرم و دەستوور و پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و له دژی دەسەڵاتی ئیستیبدادیی سوڵتان خەباتی دەکرد. تورکه لاوەکان و ناسیۆنالیستانی نەتەوە مسوڵمانەکانی دیکەی نێو ئیمپراتۆریا (عەرەب، کورد)، که راستەوخۆ کەوتبوونه ژێر کاریگەریی بیری رۆشنگەری و دیموکراتی ئەوروپاییەوە، دەیانەویست له چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا جێگای ئەم بیرانه بکەنەوە. مەسەلەی سەربەخۆبوون و جیابوونەوە له دەوڵەتی عوسمانی هێشتا به بیری روناکبیرانی نەتەوە غەیرەتورکەکاندا نەهاتبوو. به واتایەکی دیکه هێشتا له سەرەتای ئەم سەدەیەدا ناسیۆنالیزم، وەک سیستمێکی فیکری و ئایدیۆلۆژیای سیاسی، لەناو ئەم نەتەوانەدا بەو ئەندازەیه پێنەگەیشتبوو که سەبەخۆبوونی نەتەوەیی بکاته ئامانجی خۆی.

بیری رۆشنگەری و ناسیۆنالیزمی ئەوروپایی کاتێک تێکەڵی کولتووری بەخوێندراوی تورک بوو دیاردەیەکی شێواوی هێنایه بەرهەم، دیاردەی پانتۆرانیزم و خولیای یەکخستنی گەله تورکزمانەکانی دنیا (له ناوەڕاستی ئاسیاوە بۆ چین و بولگارستان). ئەمه له کاردانەوەی بیری پانسلاڤیزم بەدوور نەبوو، که رووسەکان بەو بەهانەیەوە له شەڕی ساڵی ١٨٧٨ بولگارستانیان له تورک رزگارکرد.

کاتێک ناسیۆنالیستانی تورک، تورکە لاوەکان، لەساڵی ١٩٠٨ دەسەڵاتی سیاسییان لە ناو حکومەتی سوڵتاندا پەیداکرد، ماهییەت و پرۆژەی شۆڤێنیستانەی خۆیان بە زەقی دەرخست. ئەمان دەیانەویست ناوەرۆکێکی تورکی بەبەر ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بکەن و بە زەبری ئاگر و ئاسن ڕێبازی پانتۆرانیزم بەسەر نەتەوەکانی دیکەی ناو ئیمپراتۆریادا بسەپێنن، ئەمیش هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم و مەیلی سەرخۆبوونی لەنێو ڕووناکبیرانی ئەم گەلانەدا دروستکرد. چونکە وەک چۆن زەبرزەنگ زەبروزەنگ دێنێتەبەرهەم، بە هەمان شێوە ناسیۆنالیزم ناسیۆنالیزم دێنێتەبەرهەم. بۆیە دەشێت سەرەتاکانی دەرکەوتنی بزاڤی ناسیۆنالیستی عەرەب و کورد پێش هەر شتێک وەک کاردانەوەیەکی ستەمی تورک و ناسیۆنالیزمی شۆڤێنیستیی تورک دابندرێن.

لە هەمان کاتدا وڵاتانی هاوپەیمان، کە دەیانەویست ئیمپراتۆریای عوسمانی هەڵوەشێننەوە و میراتەکەی لە نێوان خۆیاندا دابەشبکەن، ناسیۆنالیستانی عەرەب و ئەرمەن و ئاسووری و کوردیان بۆ جیابوونەوە هان دەدا. ڕووسیا پشتگیری ئەرمەن و ئاسوورییەکانی دەکرد. بەریتانیا گفتی بە ڕابەری ناسیۆنالیستانی عەرەب شەریف حوسێن، سەرۆکی بنەماڵەی هاشمییەکان و میری مەککە، دابوو کە دوای نەمانی ئیمپراتۆریای عوسمانی دەوڵەتێکی گەورەی عەرەبی بە ڕابەری هاشمییەکان، کە ڕەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر بنەماڵەی پێغەمبەر، دابمەزرێنن«٧».

کەچی وڵاتانی هاوپەیمان، بریتانیا، فەرەنسا، ئیتالیا و روسیا، هەر لە ڕۆژانی شەڕی یەکەمی جیهاندا (١٩١٦) بە نهێنی و بە پێی پەیمانی سایکس-پیکۆ تەواوی ناوچەکیان، بە تورکیای ئیستاشەوە، لە نێوان خۆیاندا دابەش کردبوو، بێ ئەوەی هیچ حسابێک بۆ خواستی گەلانی عەرەب، ئەرمەن، ئاسووری و کورد بکەن«٨».

تێکشکانی تورکیا لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا تێکشکانی پرۆژەی ناسیۆنالیزمی تورکیش بوو. وڵاتانی عەرەبی ژێردەستی عوسمانی و بەشێکی کوردستان لە دەست تورک دەرهێندران و خرانە ژێر دەسەڵاتی بریتانیا و فەرەنسا. سنووری جوگرافیایی دەسەڵاتی تورک هێندە تەنگەبەرکرایەوە کە تەنیا لە بەشێکی کوردستان و بەشێکی ئەرمەنستاندا گیری خوارد. ئیتر تەواوی وزەی نەتەوەیی تورک و تەواوی هێزی وێرانکەرانەی تورک، کە جاران لە دەیان وڵاتی ئاسیا، ئەفریقا و ئەورووپادا سەرقاڵی تاڵان و کوشتار بوو، ئاراستەی کورد و ئەرمەن کران.

خولیای دامەزراندنی نەتەوەی تورک و وڵاتی تاکنەتەوەیی بەهۆی دەوڵەتەوە (مۆدێلی فەرەنسایی) ناسیۆنالیزمی تورکی لە لایەکەوە بەرەو سیاسەتی تواندنەوە و لە لایەکی دیکە بەرە و لەناوبردنی فیزیکی و ڕەشەکوژی گەلانی دیکەی ناو تورکیا برد، کە لە جێگەی ئەوان تورک نیشتەجێکران (مۆدێلی ئەمریکایی). لە هەمان کاتدا دەوڵەت، بە مەبەستی زۆرکردنی ژمارەی تورک، بە درێژایی سەدەی بیستەم تورکیای بە ڕووی تورکەکانی دنیادا ئاواڵەکرد. بە ملیۆنان تورکی بولگاریا، کازاخ و ئۆزگوری هەرێمی خینجیانگی ڕۆژئاوای باکووری چین و ئەفغانستان لە تورکیا نیشتەجێ کران«[٩].

ڕێبازی شۆڤێنیسی دەوڵەتی ناسیۆنالیستی تورک ڕوو بەڕووی بەربەرەکانێی توندی ناسیۆنالیستانی کورد و ئەرمەن بۆوە، کە داکۆکییان لە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان دەکرد. ئەمەیش ناسیۆنالیستانی تورکی هارتر کرد. ئەو دڕندایەتییەی ناسیۆنالیزمی تورک بەرامبەر بە ئەرمەن و کورد نواندی، دەشێت تەنیا بە دڕندایەتی نازییەکانی ئەڵمان بەرامبەر بە جوولەکە بەراورد بکرێت.

ئەمەیش ڕاستیی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستی تورک، کە تا ئەمڕۆیش وەک خۆیەتی و، سروشتی دڕندانەی تورک دەردەخەن.

بەڵام ئایا دەکرێت ئەم سروشتە شۆڤێنی و دڕندانەی ناسیۆنالیزمی تورک لە

ڕۆڵی مێژووی تورک و لە کولتووور و نەریتی بەربەریستانەی سەدان ساڵەی تورک، کە وەک نەتەوەیەک جگە لە کوشتن و تاڵان و ڕانکردنی وڵاتان ڕۆڵێکی دیکەی نەبووە، جیا بکرێتەوە؟

بە کورتی مۆدێلی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک دەکرێت بە متۆربەکردنی مۆدێلی فەرەنسایی-ئەمریکایی دابندرێت؛ فەرەنسایی بەهۆی سەپاندنی زمان و کولتووری نەتەوەی سەردەست و ئەسیمیلەکردن (تواندنەوە)ی گروپی ئێتنیکی دیکە، ئەمریکایی لە ڕێگەی لەناوبردنی بەکۆمەڵی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانەوە، ئەرمەن و کورد و، یان ڕاگوێزانیان و نیشتەجێکردنی تورک لە ناوچەکانیان.

ناسیۆنالیزمی فارس لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، لە باروودۆخێکی شێواوی ئابووری و کۆمەڵایەتی و، لە سایەی وابەستەیی تەواویی سیاسی و ئابووریی ئێران بە بەریتانیا و ڕووسیاوە سەری هەڵدا، کە زیاتر وەک بیر (ئایدیا)یەک بوو. دەستەیەکی کەمی ڕوناکبیری فارس، ئەویش لە وڵاتێکی فرەنەتەوەدا، کە فارس لە نیوەی خەڵکەکەی کەمترە دەیانەویست ببینە نێو خەڵکەوە. بەڵام ئەم ئایدیایە هێشتا زەمینەی تەواویی بابەتیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و، دەرەتانی بە واقیعبوونی خۆی بۆ نەڕەخسابوو، دەبوو لە سەرەوەڕا، بە زەبری دەسەڵاتی دەوڵەت و یاسا، خۆی بچەسپێنێت.

دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێران، بە ڕابەری ڕەزاخان، بە کۆمەکی ڕاستەوخۆی بریتانیا، لە سەر بنەمای ئەو سنووورە جوگرافییەی کە دەوڵەتی قاجار توانیبووی بیپارێزێت، دامەزرێندرا. بەم پێیە سنووری جوگرافی ئەمڕۆی ئێران پێش هەرشتێک بەرهەمی کۆمەکی ڕاستەوخۆی بەریتانیایە، کە دوای داگیرکردنی عێراق و کەنداوی فارس و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەری ڕووسیا، ئێران گرینگییەکی ستراتیژی نوێی بۆ بریتانیا پەیدا کرد. هەر بۆیە بریتانیا خۆی شێوە و ڕێباز و سروشتیی دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێرانی دیاری کرد«١٠»

سنووری دەوڵەتی قاجاری وەک سنووری دەوڵەتی نوێی ئێران چەسپاند، بێ ئەوەی فاکتەری فرەنەتەوەیی و فرەمەزهەبی ئێران لەبەرچاوبگرێت. یان گوێ بەوە بدات کە ئەم سنوورە لە بنەڕەتدا بەرهەمی پرۆسەی ئیمپراتۆریای کۆلۆنیالی ئێرانی بوو، بە زەبری داگیرکردن و ستەمی دەوڵەت پارێزرابوو. کاتێکیش لە سەردەمی شەڕی دووەمی جیهاندا قەوارەی دەوڵەتی ئێران، بە هۆی دامەزراندنی کۆماری ئازەربایجان و کۆماری مەهابادەوە، بەر هەڕەشەیەکی جیدی کەوت، دیسان بە کۆمەکی وڵاتانی سەرمایەداری ئیمپریالیستی (ئەمریکا و بریتانیا) سنووری جوگرافیایی ئێران و "یەکپارچەیی خاک"ی ئێران پارێزران. تەقەلای ناسیۆنالیزمی فارس بۆ چەسپاندنی مۆدێلی فەرەنسایی بوو، بەڵام لە واقیعدا ئێران لە شێوە مۆدێلێکی یۆگۆسلاڤی زیاتری لێدەرنەچووە، تا ئێستا هەر بە مۆزایکێکی نەتەوەیی و ئایینی-مەزهەبی و کولتووری ماوەتەوە و بە زەبری ستەمی دەوڵەتی تۆتالیتێری راگیراوە.

بریتانیا، کە لە رۆژانی شەڕی یەکەمی جیهاندا عێراقی داگیرکرد، دواتر دەوڵەتی ناسیۆنالی بۆ عەرەبی عێراق دامەزراند. ساڵی ١٩٢٤ کوردی باشووری کوردستانی پەلکێشی ناو دۆزەخی ناسیۆنالیزمی عەرەب کرد. هەر بریتانیا، لە ئوردونەوە مەلیکێکی سوننی، لە بنەماڵەی هاشمییەکانی ئوردن، کە وابەستەی بریتانیابوون، بۆ عێراق ئیستیراد کرد. هەر خۆی یاسا و دەزگای دەوڵەت و لەشکر و پۆلیس و هەموو دەزگاکانی دیکەی بەڕێوەبردن و کولتووری و خوێندن و پەروەردەی بۆ عێراق دامەزراند. بەڵام خودی دەوڵەتەکە و تەواوی دەزگاکانی دەوڵەت لەسەر ئەساسێکی تایفگەری سوننیی دژ بە شیعە دامەزرێندران. شیعەکان کە نزیکەی لە سەدا هەشتای عەرەبی عێراقن، لە حوکمڕانیکردن و لە دەزگا گرینگەکانی دەوڵەت و لەشکر دوورخرانەوە، بەمەش

ناكۆكيی نێوان شیعەكان و سوننییەكانی عێراق بەهێزتر كرا، وەك لە بەشی عێراقدا باسی دەكەین.

بریتانیا نەك هەر ڕێگەی ئەوەی نەدا كە پیشەسازی و سەنعەتی خۆماڵی پێش بكەون و پەیوەندییەكانی بەرهەمهێنانی سەرمایەری و بیر و كولتووری ڕۆشنگەری و دیموكرات لە عێراقدا گەشەبكەن، بەڵكو لایەنگریی زۆری لە بەهێزكردنی پەیوەندییە كۆمەڵایەتییە فیۆدالییەكان و نەریت و كولتووری خێڵەكی كرد. ئەو سەرۆك عەشیرەت و فیۆداڵە ناوچەییەكانی بە دۆست و هاوپەیمانی خۆی دەزانی و دەیەویست لەڕێگەی بەهێزكردنی دەسەڵاتی ئەوانەوە پێگەی خۆی لە وڵاتدا بەهێز بكات. كاتێك لە كۆتایی ساڵانی بیست و سەرەتای سییەكاندا بریتانیا دەسەڵاتی خۆی لە كوردستان و عێراقدا بە تەواوی چەسپاند كەوتە بەهێزكردن و پەرەپێدانی سیستەمی فیۆدالی. لە هەر ناوچەیەكدا زەوی و زارەكانی، بە ناوی سەرۆك خێڵەكانەوە تۆمار كرد و ئەوانی كردە فیۆدال و دەسەڵاتداری ناوچەكانیان. بەم جۆرە گەشەكردنی سیستەمی فیۆدالی - خێڵەكی، وەك كۆمەڵناسی ناسراوی عێراقی عەلی ئەلوەردی دەڵێت، لە ڕێگەی سیاسەتەوە (واتا دەسەڵاتی دەوڵەت) نەك لە ڕێگەی پێشكەوتنی مێژوویی كۆمەڵایەتییەوە، گەشەی كرد و چەسپێندرا.

بریتانیا توانای ئابووری و پێگەی كۆمەڵایەتیی سەرۆك خێڵەكانی بەهێز كرد، لە هەمان كاتدا پشتگیری سیاسیی ئەم سەرۆ ك خێڵە/ فیۆدالانەی كرد و، زۆربەیان لای دەوڵەت شوێنێكی تایبەت و بەرچاویان پەیدا كرد. تەنانەت بەشێكیان، بە نەخوێندەوارەكانیشیانەوە، كرانە ئەندامی پەرلەمانی عێراق. كاتێكیش كێشەیەك لە نێوان جوتیاران و فیۆدالەكاندا ڕووی بدایە، ئەوا دەوڵەت یەكسەر پشتی فیۆدالەكانی دەگرت، چونكە بریتانیا و دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق دەیانەویست لە ڕێگەی سەپاندنی دەسەڵاتی ئاغا/ فیۆدالەكان لە ناوچەكانیاندا، كۆنترۆڵی ئەندامانی خێڵەكە و ناوچە جوگرافیاكانیان بكەن.

بەکورتی پاراستنی دەسەڵاتی ئەو سەرۆک خێڵە فیۆدالانە وراگرتنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە خێڵەکییەکان گەرەنتی درێژەپێدانی دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی بریتانی بوون. لە هەمان کاتدا درێژە پێدانی دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی گەرەنتی بەردەوامبوونی دەسەڵاتی فیۆدالە ناوچەییەکان بوو.

بەم جۆرە کۆلۆنیالیزمی بریتانی بوو بە کۆسپێکی گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، هەروا سروشتی کۆمەڵایەتی و مەزهەبی و نەتەوەیی دەوڵەتی عێراقی دیاری کرد. بەم کارەش ناسیۆنالیستانی عەرەب لە عێراقدا، کە سوننی مەزهەب بوون، لەجیاتی خەباتی رۆشنگەری و رزگاریخوازی نەتەوەیی خەریکی کێشەی مەزهەبی و داپڵۆسینی شیعەکان بوون. کاتێکیش لە ساڵی ١٩٢٤ بەدواوە بریتانیا بە زەبری لەشکر باشووری کوردستانی بە عێراقەوە لکاند ئەوا دەوڵەتی عێراقی سەرقاڵی کێشەیەکی دیکەش کرد، ئەویش کێشەی کورد بوو. ئیتر دەوڵەتی ناسیۆنالی سوننیی مەزهەبی عەرەب لە عێراقدا، بۆ درێژەدان بە حوکمڕانی عێراق، سەد لەسەد وابەستەی هێزی بریتانیا کرا. بەبێ کۆمەکی بریتانیا مەحاڵ بوو بتوانێت دەسەڵاتی سیاسیی خۆی بپارێزێت. ئەمەش یەکێک بوو لە ئامانجەکانی کۆلۆنیالیزمی بریتانی. بۆیە ئەم دەوڵەتە، کە کرابووە چەللادێکی شیعە و کورد، نەیتوانی نە لایبی بێت، نە کەمترین رواڵەتی رۆشنگەری و دیموکراتیی هەبێت، یان داکۆکی لە بەرژەوەندیی نیشتمانیی عێراق بکات. دواتریش و تا ئەمڕۆ بوو بە درندەترین و شەڕخوازترین دەوڵەتی عەرەبی.

بەڵام ناسیۆنالیزمی عەرەب و دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق هەر لەسەرەتاوە نەیانتوانی پەنا بۆ شێوە مۆدێلێکی فەرەنسایی بەرن، چونکە هەر لە ساڵی ١٩٢٤ بەدواوە، کە کوردستان بە عێراقەوە لکێندرا، کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو مەرجەی بەسەر دەوڵەتی عێراقدا سەپاند کە رێز لە زمان و کولتووری کورد بگرێت، بۆیە هەر لە سەرەتاوە رێگەی خوێندنی کوردی درا، بەڵام تەنیا لە

ناوچەکانی سلێمانی و هەولێر. هەروا دەرکردنی کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی ئازادبوون. دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق کە نەیدەتوانی نکوڵی لە بوونی کورد بکات، کە نزیکەی لەسەدا بیستوهەشت تا لەسەدا سیی خەڵکی عێراقە، بەڵکو دەیەویست ناوچە پڕ لە نەوت و ستراتیژییەکانی باشووری کوردستان لە کوردبوونیان داببڕێت و بە عەرەبیان بکات. هەروا دەوڵەت هەر لە سەرەتاوە دەیەویست کورد لە رووی سیاسییەوە پاسیڤ بکات. بۆ ئەم مەبەستەیش دەیان هەزار کوردی فەیلی، کە پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە بەغدا و ناوچەکانی خۆیاندا نیشتەجێ بووبون، بە بیانووی ئەوەی کە ئەسڵیان ئێرانییە، بە هاووڵاتی نارەسەن داندران«١١» بەم بیانووە لە مافی سروشتیی هاووڵاتی و مافی دەنگدان و کاری گرنگی دەوڵەت بێ بەشکران، چونکە ئەمانە تەنیا کورد نەبوون، بەڵکە شیعەش بوون؛ واتا لە دوو سەرەوە بە سروشت و ئایدیۆلۆژیا و پرۆژەی ناسیۆنالیستیی عەرەبی عێراق نامۆبوون«١٢».

بەلام دەوڵەتی ناسیۆنالی سووریا، کە دوای جەنگی یەکەمی جیهان، فەرەنسا بۆ ناسیۆنالیستانی عەرەبی دامەزراند و بەشێکی کوردستانی پێوەلکاند، مۆدێلێکی فەرەنسایی بوو بە کەمێک جیاوازییەوە، هەروا لەبەر ئەوەی کورد لەم بەشەی کوردستاندا هیچ راپەڕین، یان گیروگرفتی سیاسیی بۆ دەوڵەت دروست نەکرد، ئەوا بەهانەیەک بۆ کوشتار و لەناوبردنی بەکۆمەڵ نەدرایە دەست دەوڵەتی ناسیۆنالی سووریا. بەلام سوریایش، وەک عێراق، گەلی کوردی لە رووی سیاسییەوە پاسیڤ کرد. بەشی زۆری کوردەکانی ئەوێ، دیسان بە بەهانە ئەوەی کە هاووڵاتی سووری نین، مافی هاووڵاتیبوون و دەنگدان و کارکردن لە دەزگا گرینگەکانی دەوڵەت و خوێندنی زانکۆیان لێ زەوت کرا.
ئەم رەفتارەی دەوڵەتی ناسیۆنالی عەرەبی سووریا و عێراق مێتۆدێکی کۆلۆنیالی ناسراوە کە دەسەلاتی کۆلۆنیالیستی لە زۆر ناوچەی

کۆلۆنیالکراوی جیهاندا پەیڕەویان کردووە، دوا نمونەکەی لە باشووری ئەفریقا، بە ئەپارتاید ناودەبرا.
دیارە هەر ئەوانیش لە سەرەتادا لەم دوو وڵاتەدا پەیڕەویان کرد و، دواتریش وەک زۆر میراتی دزێوی دی بۆ ناسیۆنالیستانی ئەم وڵاتانەیان بەجێهێشت.
سیستمی ئایدیۆلۆژی و رەوشی سیاسیی دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەم وڵاتانە، کە تا ئێستا هەر بەردەوامن، ناوەرۆکی نادیموکرات و شۆڤێنیستانە و بەربەریستانەی ناسیۆنالیزم لەو وڵاتانەدا دەردەخەن. لەوەش زیاتر بە رای من کەمالیزم و بەعس و، تا رادەیەکی کەمتر پانئێرانیزمی شاهەنشایی، شێوەیەکی ئاسیایی نازیزم و فاشیزمی ئەڵمانی و ئیتالیاین، کە لە رەگەزپەرستی و دڕندایەتیاندا، هەمان خەسڵەت و کولتوور و میتۆدە ئەورووپاییەکانی ئەوانییان تێکەڵ بە کولتوور و نەریتی بەربەریستانەی دەوڵەتی ئاسیایی کردووە و، لە بارودۆخێکی تایبەتیی کولتووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیدا تایبەتمەندیی خۆیان وەرگرتووە.

IV

ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا لە سایەی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی دەوڵەتی عوسمانیدا دەرکەوت. شۆڤێنیزمی تورکە لاوەکان رووناکبیرانی کوردی لە خۆی تەراند و بیری ناسیۆنالیستی لەناو ئەواندا بەهێز کرد. بەڵام ئەم بیرە لە کوردستاندا زەمینەیەکی بابەتیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی بۆ نەڕەخسابوو. چونکە کوردستان وەک ناوچەیەکی هەرە دواکەوتووی ئیمپراتۆریای عوسمانی و دەوڵەتی قاجاری مابۆوە، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی فیۆدالی و سروشتی خێڵەکی و ئاستی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و کولتووری و لێکدابرانی جوگرافیایی ناوچەکانی کوردستان لە یەکتری بە قازانجی بڵاوبوونەوە و گەشەکردنی ناسیۆنالیزم

نەبوون. لەبەر ئەم هۆكارانە ناسیۆنالیزم لە كوردستاندا بە لاوازی و پەراگەندەیی و فەلەجی دەركەوت.

لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، كاتێك رووناكبیرانی كورد لە باكووری كوردستان دەستیان دایە خەباتی رۆشنگەری و ناسیۆنالیستی، هێشتا باشوور و رۆژهەلاتی كوردستان بەم جۆرە بیرانە ئاشنا نەبوون. تەنانەت لە باكووری كوردستانیشدا ئەم خەباتە كولتووری و سیاسییە زیاتر لە ئەستەمبوول و چەند شارێكی كەمی كوردستاندا بوون، كەچی زۆربەی خەلكی كورد هێشتا لەژێر كارتێكردنی بیر و كولتووری عوسمانی و خەیالی «برایەتی»ی ئایینی و لە ژێر فەرمان و رابەرایەتیی سەرۆكخێلەكاندا بوون، كە ئەمان زیاتر عەودالی بەرژەوەندیی تەسكی خێلایەتیی خۆیان بوون. واتا ناسیۆنالیزم پێگەیەكی جەماوەریی فراوان و بەهێزی لەناو شار و گوندەكانی كوردستاندا نەبوو. لەوەیش زیاتر بزاڤی ناسیۆنالیستی لە باكووردا یەكگرتوو نەبوو، وەك لە بەشی توركیادا باسی دەكەین. لەبەر ئەم هۆكارانە بزاڤی ناسیۆنالیستی لە كوردستاندا لەوە لاوازتر بوو كە بەتەنیا بتوانێت ئامانجەكانی خۆی بێنێتە دی. دەبوو ئەمیش، وەك بزاڤی ناسیۆنالیستی عەرەب، بە كۆمەكی دەولەتانی كۆلۆنیالی ئەورووپایی، كە ئاغای ناوچەكە بوون، دەولەتی ناسیۆنال دابمەزرێنێت. بەشێكی فراوانی رووناكبیران و ناسیۆنالیستانی كورد هیوایەكی گەورەیان بەم مەسەلەیە هەبوو. بەلام دەولەتانی كۆلۆنیالی ئەورووپایی نەك هەر ئەم كارەیان بۆ كورد نەكرد بەلكە لە تێكشكاندنی بزاڤی ناسیۆنالیستی كورد و لە دابەشكردنی كوردستان و رێگرتنی سەربەخۆیی گەلی كورد رۆلی سەرەكییان گێرا.

دەولەتی ناسیۆنالی تورك و فارس و عەرەبی عێراق و سوریا، لە كوردستاندا، هەمان ئەو رۆلەیان پێ سپێردرا كە كۆلۆنیالیزمی ئەورووپایی لە ولاتە كۆلۆنیالكراوەكانیاندا گێرایان: دەستبەسەرداگرتنی كوردستان بە زەبری

هێزی لەشکر، سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسی و سیستەمی خوێندن و بەڕێوەبردن، تاڵانکردنی کوردستان و ڕێگرتن لە گەشەکردنی کەسایەتیی نەتەوەیی کورد و. تاد. لەهەموو ئەمانەش خراپتر ئەوەبوو کە ئەم دەوڵەتانە کوردستانیان بە بەشێک لە خاکی خۆیان و کوردیان بە بەشێک لە گەلی خۆیان دانا و دادەنێن. کەچی کۆلۆنیالیستانی ئەوروپایی، لە ئێرلەندا و ئەلجەزایر و چەند جێگایەکی کەمی دیکە نەبێت، هێندە دوور نەڕۆیشتبوون.

بەم جۆرە کۆلۆنیالکردنی کوردستان شێوەیەکی تایبەتیی خۆی وەرگرت، کە لە سروشتی داگیرکەرانی کوردستانەوە هاتووە.

کوردستان هەر لە سەردەمی ئیسلامەوە ژێردەستی عەرەب، دواتریش تورک و فارس بووە. ئەم نەتەوانە، لە پرۆسەی سەدانساڵەی داگیرکردندا، بوونی خۆیان لە کوردستاندا کردبووە دیاردەیەکی باو. ئەمانە وەک کۆلۆنیالیزمی ئەوروپایی نەبوون کە هەم غەیرەدین و هەم تازە و نامۆ بن. بەڵکە بۆ کورد ئاشنا و «برا»ی دینی بوون. خەڵکی کورد بە درێژایی سەدان ساڵ بە کولتوور و ئایینی ئەم نەتەوانە و تا رادەیەک بە دەسەڵاتیان راهاتبوو. واتا پرۆسیسی داگیرکردن، لە پسیکۆلۆژیای کورددا، زەمینەی بۆ پێکەوەژیانێکی نابەرامبەر لەگەڵ ئەم نەتەوانەدا داهێنابوو. کەچی، ئەم پرۆسیسە، لای ناسیۆنالیستانی ئەم نەتەوانە زەمینەی فیکریی بۆ دەستبەسەرداگرتن و تاڵانکردنی کوردستان رەخساند بوو، ئەم دیاردەیە دواتر بوو بە بەشێک لە سیستەمی ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی ئەو نەتەوانە، کە بە هەموو هێزێکییەوە ویستیان خۆیان بسەپێنن.

ئەم سیستەمە ئایدیۆلۆژییە تەنیا خۆی بەسەر بیر و هۆشی خەڵکی نەتەوەی سەردەستدا نە چەسپاند، بەڵکە دواتر خۆی خزاندە نێو بیری رووناکبیرانی کوردەوە و بوو بە بەشێک لە سیستەمی ئایدیۆلۆژیی بزاڤی کورد، بە تایبەتی پاش ئەوەی نەوەی یەکەمی ناسیۆنالیستانی کورد، کە بۆ سەربەخۆیی کوردستان خەباتیان دەکرد، یان لەناو بران یان زیندانی و ئاوارە کران، ئیتر

چارەنووسی بزاڤی رزگاریخوازی کورد کەوتە دەست کۆمەڵە خوێندەوارێک کە لە چوارچێوەی سیستەمی ئایدیۆلۆژیی داگیرکەرانەی نەتەوەی سەردەستدا بۆ چارەنووسیی سیاسیی گەلی کوردیان دەڕوانی. سەرەنجام قبوولکردنی بنەمای ئایدیۆلۆژی پێکەوە ژیانی نابەرامبەر و ژێر دەستی ئەم نەتەوە داگیرکەرانە، لە عەقڵی سیاسیی کورددا رەهەندێکی حەتمی و تارادەیەک ئەبەدییان بەخۆ گرت.

لەبەر ئەوە هێزە سیاسییەکانی کورد هەر لە کۆتایی چلەکان بە دواوە تا ئەمڕۆ لە چەسپاندنی واقیعی کۆلۆنیالکردنی کوردستان و راهێنانی کورد بە قبوولکردنی دەوڵەتی ناسیۆنالی عەرەب و فارس و تورک، راستەوخۆ بەشداریان کردووە. چونکە بنەمای ئایدیۆلۆژی و خەباتی هێزەکانی کورد بۆ نەهێشتنی ژێردەستیی بێگانە و ئازادکردنی کورد نەبووە، بەڵکە لە چوارچێوەی ئەم وڵاتانەدا بۆ هەندێک دەسکەوتی تەسکی نەتەوەیی وەک ئۆتۆنۆمی و شتی لەم جۆرە و بۆ هەندێک دەسکەوتی شەخسی و عەشیرەتی سەرانی کورد بووە.

لە پاڵ ئەم رێبازەی هێزەکانی بزاڤی کورددا کۆمەڵە فاکتەرێکی دی هەقیقەتی داگیرکردنی کوردستانیان نەک هەر لەسەر زەوی بەڵکو لە بیر و هۆش و سایکۆلۆژیای مرۆڤی کوردیشدا چەسپاند:

یەکەم: ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمی نەتەوەی داگیرکەر و ستەمی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، عەرەب و فارس.

دووەم: ئایدیۆلۆژیا و بزاڤی چەپ و مارکسیی تورک و فارس و عەرەبی عێراق و سوریا، کە لە ناوەرۆکدا هەر لە چوارچێوەی سیستەمی ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزم و کولتووری ئیمپراتۆریای ئەم نەتەوانەدا بوون.

سێیەم: دەوڵەتانی کۆلۆنیالی ئەورووپایی، کە خۆیان سنووری دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستانیان داتاشی و بە هەموو توانایانەوە فۆرمی شەرعییەتێکی نێونەتەوەییان بە دابەشکردن و داگیرکردنی کوردستان بەخشی

و، مەسەلەی کورد و کوشتاری بە کۆمەڵ و تواندنەوەی کوردیان کردە مەسەلەیەکی نێوخۆی ئەم دەوڵەتانە. بە کورتی دوڵەتە زلهێز و کۆلۆنیالیستەکان کوردستانیان کردە کۆلۆنیایکی نێودەوڵەتی بۆ ئەوەی، وەک ئیسماعیل بێشکچی دەڵێت، مافی کۆلۆنیایەکی پێ رەوا ببینن.

ئەگەر خەباتکردن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی ئامانجی هەر بزاڤێکی ناسیۆنالیستی بێت، کە دیارە وایە، ئەوا ناسیۆنالیزم بەم مانایە لە باشوور و رۆژهەلاتی کوردستاندا، لە دوای روخاندنی حکومەتی شێخ مەحموود و هەڵوەشانەوەی حیزبی هیوا و لە دوای روخاندنی کۆماری مەهابادەوە، یان بوونی نییە، یان هەیە بەلام ناپاکیی بەرامبەر بە ئامانجەکانی خۆی کردووە و دەکات.

بە رای من ئەمە تەنیا هەر ناوەرۆکی ئەزمەی بزاڤی کورد و هۆکارێکی سەرەکیی تێشکانی ئەم بزاڤە نییە، بەڵکە لە هەمان کاتدا سەرچاوەیەکی سەرەکیی ئەو کارەساتەشە کە کورد تێی کەوتووە.

V

ئاشکرایە هەر گروپێکی ئێتنۆکولتووری یان نەتەوەیی بە کۆمەڵە رەگەزێکی تایبەتیی وەک زمان، یان ئایین، یان کولتوور و نەریتی مێژوویی، کە دەبنە بنەمای ناسیۆنالیزم، خۆی لە گروپێکی دیکەی ئێتنیکی جیا دەکاتەوە. کاتێک ئەم تایبەتمەندییە نەتەوەییانە لەلایەن نەتەوەیەکی سەردەست و داگیرکەرەوە پەلاماردەدرێن، یان دەرفەتی خۆدەرخستن و گەشەکردنی سروشتییان پێنادرێت، ئەوا لایەنێک یان چەند لایەنێک لەم رەگەزانە دەبنە هۆکاری سەرەکی توندکردنی ناکۆکیی بابەتیی نێوان هەردوو نەتەوەی سەردەست و ژێردەست و، بنچینەی خۆجیاکردنەوەی نەتەوەیی و خەباتی ناسیۆنالیستی پێک دێنن. هەر بەم جۆرە راستەوخۆ کار لە سروشت و ناوەرۆکی بزاڤی ناسیۆنالیستی دەکەن.

بۆیە دەوڵەتی ناسیۆنالی نەتەوەی داگیرکەر یان سەردەست تەنیا لەسەر بنەمای ڕەگەزە بنچینەییە نەتەوەییەکانی خۆی، کە وەک فاکتەرێک بۆ درێژەدان بە ژێردەستکردن بەکاریان دێنێت، سروشت و سیستمی ئایدیۆلۆژیی خۆی دیاری ناکات، بەڵکە بە پەیوەندی لەگەڵ ڕەگەزە بنچینەییە کولتوورییەکانی نەتەوەی ژێردەستیش، کە داینەمۆی ناکۆکییە بابەتییەکەن، ئەم سروشت و سیستمە ئایدیۆلۆژییە دیاری دەکات. هەروا بە پێچەوانەوە. واتا ناوەرۆکی دەوڵەتی نەتەوەی داگیرکەر و ناوەرۆکی بزاڤی ناسیۆنالیستی نەتەوەی ژێردەست وەک ئاوێنەی یەکترین، یان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بەیەکەوە هەیە و لە پرۆسەی ناکۆکیی نێوانیاندا، کار لە یەکتری دەکەن.

بۆ نموونە فاکتەری ئایین لە خەباتی ڕزگاریخوازی گەلانی بەلکان لە بەرامبەر سروشتی ئایینیی دەوڵەتی عوسمانیدا، هێندەی زمان و نەریتی مێژوویی سەرەکی بوو. لە باکووری ئیرلەندا مەزهەب و لە بۆسنیادا ئایین هۆکاری بنچینەیی خۆجیاکردنەوەی نەتەوەیین. کەچی لە کوردستاندا، کە دەوڵەتە داگیرکەرەکان مسوڵمانن، ئایین نەک هەر دەورێکی لە خۆجیاکردنەوە لە داگیرکەر نەدیوە بەڵکە هۆکاری تەپاندنی هۆشیاریی نەتەوەیی بووە. لە جیاتییان هۆکاری زمان و کولتوور بوونەتە بنەمای خۆجیاکردنەوە لە داگیرکەران.

ئەگەر لە ناو کورددا ئایین، لە جیاتی زمان و کولتووری نەتەوەیی، بنچینەی خۆجیاکردنەوە لە تورک بوایە ئەوا دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک ناچار دەبوو بە چەکی ئایین پەلاماری کورد بدات. واتا سروشت و سیستمی فیکری و ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، لە جیاتی ئەوەی، بەرامبەر بە کورد، هێندە شۆڤێنیست و ڕەگەزپەرستانە بێت لەوانەبوو ئێکستریم ئایینی بووایە. بەڵام ئەنجامەکان، لە ناوەرۆکدا، جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەدەبوو؛ چونکە لە

هەردوو حاڵەتدا بابەتە نامۆ و ناکۆکەکە، کورد، هەر دەبوو پەلامار بدرێت و لەناوببرێت، بۆ ئەوەی هارمۆنی و ئامانجی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک دابین بکرێن.

دیارە پێچەوانەی ئەمەیش راستە. واتا ئەگەر جیاوازیی ئاینی، نەک زمان و کولتوور و نەریتی مێژوویی، بنچینەی سەرەکیی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک بوایە، ئەوا لەوانەبوو، لە بەرامبەر ئەمەدا، ئاین لای کورد ببوایە بە بنچینەی خۆجیاکردنەوەی خەباتی ناسیۆنالیستیی دژ بە تورک. لەم حاڵەتەیشدا جیاوازییەکی گەورە نەدەبوو، چونکە ئامانج هەر خۆرزگارکردن بوو لە دەسەڵاتی بێگانە، کە رێگەی هەر گەشەکردنێکی ئابووری، سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتیی لە بەردەم کورددا داخستووە.

رەنگە لێرەدا پرسیارێک دروست ببێت: ئەی بۆچی خەباتی گەلی رۆژهەڵاتی کوردستان ناوەرۆکێکی ئاینی-مەزهەبی سوننیگەری دژ بە ناوەرۆکی ئاینی-مەزهەبی شیعەگەریی ئێرانی وەرنەگرتووە؟

بەرای من کۆمەڵە هۆکارێکی مێژوویی و نەتەوەیی لە پشت ئەم دیاردەیەوەن. پێش هەموو شتێک ناسیۆنالیزمی کورد، لەو بەشەی کوردستاندا، ئەگەر تا ئێستا هەبێت!، لە ئەنجامی خەباتی دژ بە دەوڵەتێکی توندڕەوی شیعەمەزهەبدا دروست نەبووە، بەڵکە لە ئەنجامی خەباتی دژ بە دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێران، بە رابەری رەزاخان، دەرکەوتووە، کە زمان و کولتوور و نەریتی مێژوویی گەلی کوردی بە توندی پەلامار دابوو. هەروا بزاڤی نەتەوەیی کورد لەم بەشەدا پەیوەندییەکی راستەوخۆی لەگەڵ بزاڤی باشووری کوردستاندا بووە و هەیە. هەردوو بزاڤ لە قۆناخی جوربەجوردا کاری هاوبەشیان لە یەکتری کردووە و دەکەن.

لەگەڵ ئەمەشدا گەرەنتییەک نییە کە لە داهاتوودا فاکتەری ئاینی-مەزهەبی، بە توندی خۆی لەناو بزاڤی گەلی رۆژهەڵاتی کوردستاندا دەرنەخات. ئەمەیش

تا رادەیەکی زۆر وەستاوەتە سەر داهاتووی کۆماری ئیسلامی ئێران و سروشت و ڕەوشی مەزهەبی و سیستەمی ئایدیۆلۆژی دەوڵەتەکە و توندبوونی ستەمی مەزهەبی لە داهاتوودا.

ڕەنگە ئەم بۆچوونە، سەبارەت بە پەیوەندی و لێکچوونی سروشتیی هەردوو لایەنی ناکۆکییەکە، یارمەتیمان بدات تا لەوە بگەین کە بۆچی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک و عەرەبی عێراق و تا رادەیەکیش ئێران و سوریا، لە بەرامبەر کورددا، هێندە شۆڤێنیست و ڕەگەزپەرستن. یان بۆچی لەناو نزیکەی بیست دەوڵەتی عەرەبیدا بەعس، کە شۆڤێنترین و درندەترین لاباڵی ناسیۆنالیزمی عەرەبە، تەنیا لە عێراق و سوریادا دەسەڵاتی سیاسی گرتەدەست؟ ئایا ئەم دیاردەیە لە بوونی نەتەوەی کورد لەم دوو وڵاتەدا، کە هەڕەشە لە پرۆژەی ناسیۆنالیستیی عەرەب دەکات، بەدوورە؟

یان بۆچی دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق، بە پێچەوانەی هەموو دەوڵەتە ناسیۆنالەکانی دیکەی وڵاتانی عەرەب، سروشتێکی تایفەچی-مەزهەبی دژ بە شیعە وەردەگرێت؟ ئایا دەکرێت ئەم دیاردەیە لە بوونی بابەتییانەی شیعە، کە وەک زۆرایەتییەکی جیاوازیی مەزهەبی مەسەلەی بەشداربوون لە دەوڵەتدا دەسەپێنێت، جیا بکرێتەوە؟ یان بۆچی لەناو نزیکەی هەموو دەوڵەتانی عەرەبدا، لە سوداندا، کە لە کۆتایی ساڵانی شەستەکان و سەرەتای حەفتاکاندا قەڵای بزاڤی چەپ بوو، شۆڕشی ئیسلامی و دەوڵەتی توندڕەوی ئیسلامیی تێدا دەرکەوت؟ ئایا ئەمە لە مەسەلەی بزاڤی گەلی بە ئایین مەسیحیی باشووری سودان بەدوورە؟

VI

ناسیۆنالیزمی تورک، فارس و عەرەب (مەبەست وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی عەرەبە) بەرهەمی گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و

سەرهەڵدانی بیری ڕۆشنگەری نەبوون، هەروا بزاڤێکی ڕزگاریخوازانە نەبوون، کە لە ئەنجامیی خەباتی دژی کۆلۆنیالیزم و داگیرکەردا دەرکەوتبن، بەڵکە لە بنەڕەتدا بزاڤێکی شێواو و شەڕخواز و وابەستەی کۆلۆنیالیزم بوون. ئەوەندەی لە بەرامبەر دەوڵەتانی کۆلۆنیالی و سەرمایەداریی ئەوروپادا خۆیان بە بچووک و کەم دەگرت و دەگرن، هێندەش لە ڕووی نەتەوە بچوکەکانی نێو دەوڵەتەکانیاندا، کە بە زەبری هێزی کۆلۆنیالیزم ژێردەستی ئەمان کراون، لوتبەرز و بە فیز و پەلاماردەر بوون و هەن.

دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، فارس و عەرەب، ئەگەرچی ڕواڵەتێکی مۆدێرن و سروشتێکی ناسیۆنالیستییان هەیە، بەڵام لە ناوەرۆکدا درێژەپێدەری دەوڵەتانێکن کە ستروکتووری کۆمەڵایەتییان خێڵ و بەداوەت و، ئایدیۆلۆژیایان ئایینی و ئابووریەکەیان دەسکەوت و تاڵان بوو. یان لە بنەڕەتدا میراتگری سیاسی و کولتووریی هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی بوون. ئەم دەوڵەتانە دەوڵەتی ناسیۆنال بوون و بزاڤی ناسیۆنالیزم، بان لاباڵێکی سەرەکی بزاڤەکە، لە پشتیانەوە بوون، بەڵام ستروکتووری کۆمەڵایەتیی و سروشتیان هەر خێڵەکیانە بوو و، بەپێی هەمان میکانیزمی دەوڵەتە تیۆکراتەکانی پێشوو بەڕێوە دەچوون؛ ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم وەک ئایدیۆلۆژیای ئایینی خۆی بە دیاردەیەکی موتڵەق دەزانی و باوەڕی بە ئازادیی هیچ ڕەگەز و ئایدیۆلۆژیایەکی جیاواز لەخۆی نەبوو. ئەنجام ناسیۆنالیستانی ئەم وڵاتانە هەمان کولتووری ستەم و مێتۆدی داپڵۆسینەرانەی ئیمپراتۆریاکانی خۆیانیان، لە فۆرمێکی نوێدا، هێنایەوە بەرهەم.

گەلێک لە ڕووناکبیرانی ئەو وڵاتانە، بۆ نمونە عەرەب، مەسەلەی دەرنەکەوتنی دەوڵەتی دیموکرات بە هۆکاری دەرەکییەوە دەبەستنەوە: ئەم هۆکارە دەرەکییە لای سەمیر ئەمین سەرمایەداری جیهانییە، لای محەمەد عابید جابری دەستێوەردانی وڵاتانی ڕۆژئاوایە، لای ناسیۆنالیستانی عەرەبیش

کۆلۆنیالیزمە.

بێ گومان هۆکاری دەرەکی رۆڵێکی گرینگی لەم مەسەلەیەدا هەبووە. چونکە وەک گوتمان وڵاتانی سەرمایەداریی رۆژئاوا، پێش شەڕی یەکەمی جیهان ئابووریی ناوچەکەیان خستبووە ژێر کۆنترۆڵی خۆیان. دوای شەڕیش وەک داگیرکەر و سەرکەوتوو، کە هەر تاڵان و دادۆشینێکی ئابووری بە رەوا دەزانێت، هاتنە ناوچەکە. ئەمانە کۆمەکێکیان بە گەلانی ناوچەکە نەکرد تا کەمترین ئاستی ئەو رۆشنگەری و دیموکراتییەی، کە سەدەیەک زیاتربوو لە وڵاتانی خۆیاندا دەرکەوتبوو، لەم وڵاتانەدا سەرهەڵبدات. بەڵام ئەم رۆڵەی ئەوان لە فاکتەرێکی یارمەتیدەر زیاتر نەبوو. هۆکاری سەرەکی پەیوەندیی بە بارودۆخی نێوخۆی ئەم کۆمەڵگایانەوە هەیە، کە بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژووییە. بەبێ ئەم هۆکارە نێوخۆییە لەبارە هۆکاری دەرەکی بە تەنیا نەیدەتوانی ئەم کارەساتە بنێتەوە. بۆیە هەر دەبێت لە فاکتەرە نێوخۆییەکاندا بۆ هۆکاری سەرەکیی بگەڕێین، بە تایبەتی فاکتەری کۆمەڵایەتی و ئابووری و کولتووری و مەعریفی. چونکە گەلێک وڵاتی دیکەی ئاسیایی، وەک ئەم وڵاتانە، ژێردەستەی کۆلۆنیالیزم و وابەستەی سیستمی سەرمایەداریی جیهانی کران، بۆنمونە هیندوستان، مالایزیا، سینگاپور، چین، ڤێتنام...تاد کەچی ئەو بەربەرییەت دڕندایەتییەی لە تورکیا و ئێران، وەک ئیمپراتۆریا و دەوڵەتی نەتەوەیی و، لە عێراق، سوریا و هەندێک وڵاتی دیکەی عەرەبی، بەرامبەر بە کەمایەتی ئایینی، مەزهەبی و نەتەوەیی پەیرەوکران و تا ئێستایش دەکرێن لە هیچ کام لە وڵاتانی دیکەی ئاسیاییدا نموونەیان نەبووە و نییە.

سروشتی دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەم وڵاتانە و تێکشکانی پرۆژەی رۆشنگەری و لیبراڵ لەم وڵاتانەدا لە ستروکتووری کۆمەڵایەتی و ئابووری و کولتووری، لە مێژووی زیاتر لە سیانزە سەدەی دەوڵەت و کولتووری سیاسیی ئەو وڵاتانە جیاناکرێنەوە. ئەم کۆمەڵگایانە بە درێژایی مێژووی دروستبوونیان لەسەر

بنەمای ستەم و ئابووریی تالآن و دەسکەوت و ئایدۆلۆژیایەکی موتلەقی ئایینی دامەزرێندرابوون. مێژووی شەشسەد ساڵەی ئیمپراتۆریای عەرەبی ئیسلامی، مێژووی زیاتر لە پێنجسەدساڵەی ئیمپراتۆریای عوسمانی و چوارسەد ساڵەی ئێرانی بوونە بەشێکی ئۆرگانیکی لە ژیانی سیاسی و کولتووریی وڵاتانی ناوچەکە. ئەم مێژووە، مێژووی تالآن و وێرانکردنی وڵاتانی دیکە، مێژووی داپلۆسین و لەناوبردنی رەگەزی لەخۆجیاواز، مێژووی بە موتلەقکردنی ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت و دەسەڵاتی خەلیفە و شا، سەرلەنوێ هێندرانەوە بەرهەم و کرانە نەریتی سیاسیی زاڵی ئەم کۆمەڵگایانە. ئەم رابردووە مێژوویی و کولتوورییە بووبە بنەمای فیکری و رۆحی و چاوگەی ئیلهامبەخشی ناسیۆنالیستانی تورک، عەرەب و فارس، کە بۆ جۆشدانی هەستی ناسیۆنالیستی و لوتبەرزی نەتەوەیی سەروەرییەکی خورافی و ئەبەدییان بەم رابردووە داوە.

مرۆڤ تەنیا بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو بوونەوەرێکی نەتەوەییشە؛ واتا مرۆڤ تەنیا بەرهەمی ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتییە نییە کە تێیدا دەژیت، بەڵکە بەرهەمی ئەو مێژوو و کولتوورەشە کە نەتەوەکەی، بە درێژایی بوونی بابەتی و مێژوویی خۆی، هێناونیەتە بەرهەم. ئەم کولتوور و مێژوویە خاسییەتی گشتی و پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی و رەگەزە سەرەکییەکانی کەسایەتیی نەتەوەکە دیاری دەکەن. بۆیە لام وایە کاتێک باسی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەم وڵاتانە دەکرێت گەڕانەوە بۆ رابردووی مێژوویی ئەم نەتەوانە گرینگییەکی گەورەی هەیە، چونکە ئەم دەوڵەتانە تەنیا بەرهەمهێنەرەوەی هەمان کولتوور و مێژوو نین، بەڵکو پێش ئەوە خۆیان بەرهەمی ئەم مێژوو و کولتوورەن.

کولتووری سیاسی و ستەمی سەدان ساڵەی دەوڵەتی تیۆکراتی لەدژی هەر رەگەزێکی جیاوازی ئایینی و مەزهەبی و سیاسی، بوونە بەشێکی چەسپاو لە

سروشتیی دەوڵەتی ئاسیایی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەم هەڵوێستە ئایدیۆلۆژییە تیۆکراتییەی دەوڵەت نەریت و دەستوورێکی ئەوتۆی لە مێژوویی سیاسیی ئەو کۆمەڵگایانەدا چەسپاند، کە هەر دەستە و گرووپێکی جیاواز لە ئایدیۆلۆژیا و مەزهەبی زۆرایەتیی حوکمڕان، رەحمیان پێ نەکرێت و بە توندی رەفتاریان لەگەڵ بکرێت.

کاتێک ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم، وەک ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت، جێگای ئایۆلۆژیای ئایینیی گرتەوە، هیچ بزاڤێکی ئەوتۆی رۆشنگەری و دیموکرات و لیبرال لەو وڵاتانەدا دەرنەکەوتن کە گۆڕانێک لە بنەمای فیکری و کولتووری و سیاسیی ئەم کۆمەڵگایانە دروست بکەن. لە جیاتی دیموکراتی و لیبرالیزم و پاراستنی ئازادی و مافی مرۆڤ، داپڵۆسینی مرۆڤ و ستەمی نەتەوەیی بەرامبەر بە هەر کەمایەتییەکی نەتەوەیی جیاواز، گرانە باوترین دیاردەی ئەو کۆمەڵگایانە. لە هەمان کاتدا ستەمی ئایینی و مەزهەبیش، بەرامبەر بە کەمایەتیی ئایینی و مەزهەبی (مەسیحی، جولەکە، صابیئی، یەزیدی، شیعە.تاد)، وەک نەریتێکی رەسەن، هەر بەردەوام بوون و، سیستمی فیکریی-ئایدیۆلۆژی و رێبازی سەرەکیی دەوڵەتی ناسیۆنال-خێڵەکی و میلیتاری و تۆتالیتاریی ناوچەکەیان لەسە دامەزرێندران.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

1-National Encyklopedin-14, Bra Böcker1994, S.40-42

2-Rune Johansson, Nationer och nationalism: Teoretiska och empiriska aspekter,Den problematiska etniciteten, Sven Tägil (red),Lund University Press,1993, S.40

٣-سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥-٣٤

٤- بۆنموونە لە یۆگۆسلاڤیادا، هەر زوو لە ساڵی ١٩٦٤ەوە «ناسنامە» یۆگۆسلاڤی لە بەرامبەر ناسنامەی نەتەوەیی گەلانی ئەو وڵاتەدا پووچی خۆی سەلماند. لەو ساڵەدا تەنیا لەسەدا دەی خەڵک خۆی بە یۆگۆسلاڤی داناوە، بەڵام لە سەرژمێری ساڵانی ١٩٨١ و ١٩٩١ کەمتر بۆتەوە و گەیشتۆتە لەسەدا شەش و لەسەدا سێ. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

Håkan Wiberg, Identitet, etnicitet och konflikt, Stat Nation Konflikt,Bra Böcker, 1996, S.338-339

٥-هەمان سەرچاوە ل، ٣٣٩

٦-باسکار و ڕۆژنامەنووسی بریتانی پاتریک سیێل ڕووداوێکی سەرنجڕاکێش باس دەکات: ڕووناکبیری سووری «زەکی ئەلئالووسی» لە سەرەتای ساڵانی سییەکاندا لە زانکۆی سۆربۆنی فەرەنسایی خوێندن تەواودەکات، لە سووریا دەبێتە مامۆستای قوتابخانەی ئامادەیی و لە دەرسەکانیدا ناوەرۆکی شۆڕشی فەرەنسا و ڕۆشنگەری و ئازادی و دیموکراتی و مافی مرۆڤ بۆ خوێندکاران باس دەکات. لەسەر ئەوە دەسەڵاتدارانی فەرەنسایی دەیگرن و تێی دەگەیەنن کە ئەوەی گرینگە بەرژەوەندیی فەرەنسایە و ئەم بیرانە شتی باشن بەڵام بۆ ئەورووپا دەشێن و نابێت بهێندرێنە ناو ئەم وڵاتانە. بڕوانە:

صادق جلال العظم، ذهنية التحريم، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية فى العالم العربى، نيقوسيا ١٩٩٤ ص١٨٨-١٨٩

٧-وەک زانـدراوە T.E. Lawrence کە بە لەورانسی عەرەب ناسراوە، لە لایەن بریتانیاوە نێردرایە لای بنەماڵەی هاشمییەکان و توانی قەناعەتییان پێ بکات کە لە شەڕدا لایەنگری دەوڵەتانی هاوپەیمان بکەن، ئەمانیش لە بەرامبەر ئەوەدا دەوڵەتێکی گەورەی عەرەبی، بە ڕابەری هاشمییەکان دابمەزرێنن.بڕوانە:

Jan Hjärpe, Araber och arabism, Raben Prisma,Svergige 1994 S.124

٨- سەبارەت بەم ڕێکەوتننامەیە بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢٥-١٢٤

9-Ingvar Svanberg (red), Turkiet Bro eller barriär mellan Europa och Asien, Arena, Sverige 1997, S. 17

١٠-بۆ زیاتر لەم بارەیە بڕوانە: بەشی سێیەمی ئەم کتێبە.

١١- بە پێی یاسای عێراق، کە دەسەڵاتی بریتانیا دایڕشتبوو، هاووڵاتی نارەسەن «نائەسڵی» ئەو کەسانە بوون کە تەسکەرە (شوناسنامە)ی عوسمانییان نەبوو، یان پێشتر لە سەرژمێری عوسمانییەکاندا ناونووس نەکرابوون. زۆربەی کوردە فەیلییەکان و بەشێکی گەورەی شیعە عەرەبەکانی عێراق، بۆ خۆ دەربازکردن لە باج و سەرانە و ستەمی دەوڵەتی عوسمانی، یان بەهۆی پەیوەندیی ڕۆحیی و مەزهەبییان بە دەوڵەتی شیعەمەزهەبی ئێرانەوە، خۆیان لە سەرژمێری عوسمانییەکاندا ناونووس نەکردبوو. کۆلۆنیالیزمی بریتانی و دوای ئەوانیش ناسیۆنالیستانی عەرەبی عێراق ئەمەیان کردە بەهانەیەک تا بەپێی یاسا بە هاووڵاتی نارەسەن و، تەبەعیەی ئێرانی لە قەڵەمیان بدەن. بۆ زیاتر لەم بارەوە بڕوانە:

رجاء حسين الخطاب، العراق بين ١٩٢١-١٩٢٧، دراسه فى تطور العلاقات العراقية البريطانية، جامعة بغداد ص١٦٥

١٢-ئەو کوردە فەیلییانە، کە نیو ملیۆن کەس زیاتربوون، لە سەردەمی بەعسدا و هەر لە سەرەتای ساڵانی ١٩٧٠ بەدواوە دەستکرا بە دەرکردن و ڕەوانەکردنیان بۆ ئێران. لە سەرەتای خۆ ئامادەکردنی عێراق بۆ هەڵگیرسانی شەڕ دژی ئێران، ئەوانەی مابوونەوە، لەگەڵ سەدان هەزار شیعەی عەرەبدا، کە دڵسۆزییان بۆ دەوڵەت جێی گومان بوو، بۆ ئێران دەرکران. شێوەی ڕاگوێزان و دەرکردنی فەیلییەکان، کە بەشێکی گەورەی بازرگانی و ئابووریی بەغدایان بەدەستەوە بوو، هەروا شیعە عەرەبەکان، دروست وەک ڕاگوێزان و دەرکردنی جولەکەکانی سەردەمی نازییەکان بوو. هەموو ماڵ و موڵک و سامانیان لە لایەن دەوڵەتەوە زەوتکرا، زۆربەی لاوەکانیان جیاکرانەوە و دوایی زۆربەیان لەناوبران، ژن و منداڵ و پیر و پەککەوتەکانیش بە ئۆتۆمبیلی عەسکەری لەسەر سنووری ئێران هەڵڕێژران و بەدەم لێدان و تەقە بەسەرداکردنەوە لە سنووری عێراق ئاودیو کران.

ئەم دڕندایەتییە بە رامبەر بە کوردە فەیلییەکان زۆر سەیر نییە، چونکە کوردە فەیلییەکان هەردوو لایەنی کوردبوون و شیعەبوونیان هەیە، بۆیە ستەمەکە بەرامبەر ئەوان، لە دیدی ناسیۆنالیزمی تایفەچی عەرەبەوە، دەبێت دووقات (دەبل) بێت.

بەشی سێیەم

ئێران: ئیمپراتۆریای مەزهەب

I

ئیمپراتۆریای ئێرانی ساسانی، تا دەرکەوتنی دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی لە سەرەتای سەدەی حەوتەمدا، هێزێکی گەورەی ناوچەکە بوو. دەسەڵاتی ساسانییەکان لە لایەکەوە ناوەڕاستی ئاسیای تا سنووری چین گرتبۆوە، لە لایەکی دیکەوە تا نزیک کۆستەنتینییە، ناوەندی ئەو سەردەمەی ئیمپراتۆریای بیزەنتی، گەیشتبوو.

ساسانییەکان لە سەدەی شەشەمدا، دوای کۆمەڵێک شەڕی سەخت لەگەڵ بیزەنتییەکاندا، بە تەواوی لاواز ببون. لە ناوخۆشدا دەزگاکانی دەوڵەت فەسادیان تێدا بڵاو بوو بۆوە. دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بەسەر ناوچە فراوانەکانی ژێردەستی ئێراندا ڕانەدەگەیشت. ستەمی کۆمەڵایەتی تا دەهات زیاتر دەبوو. شێوەی موڵکایەتیی فیۆدالیی ساسانییەکان، کە زەوییەکانی کشتوکاڵی لە دەستی کۆمەڵە دەهقان و خانێکدا مۆنۆپۆل کردبوون، چەوسانەوەیەکی هێندە دژواری بۆ جوتکار و کارمەندانی کشتوکاڵی نابۆوە کە ژیانیان لەگەڵ کۆیلەکاندا جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو، ئەمەیش بێزارییەکی فراوانی دروست کردبوو.

لە لایەکی دیکەوە ئەو سەردەمە یەکبوونی ئایینیی ساسانییەکان لە گرێژنە چووبوو. ئایینی زەردەشتی ناکۆکی و ڕێبازی جیاجیای تێدا دەرکەوتبوو. پێشەوا و پیاوانی ئایینیی زەردەشتی (مۆبەدان و هیربەدان) سەرقاڵی کاری

دنیایی بووبوون و دەستیان خستبووە ناو هەموو کاروبارێکی ئیمپراتۆریای ساسانییەوە، ئەمەش هێندە فاسید و بەدرەوشتی کردبوون، کە خەڵک باوەڕیان بەوان و بە ئایینەکەیش لاواز بووبوو. مانی و دوای ئەو مەزدەک کۆششیان کرد تا، هەر یەکەیان لە ڕێگای ڕێبازی ئایینی خۆیەوە، گۆڕانێک لە باردۆخی روحانی و ئایینیدا بکەن، بەڵام تێکشکێندران. لە هەمان کاتدا، ئایینی مەسیحی لە ڕۆژئاواوە و ئایینی بودی لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتبوونە ناو ئێران و لە زۆر شوێن و ناوچەدا بڵاو بووبونەوە و فشاریان بۆ ئایینی زەردەشتی دێنا. بەم جۆرە زەمینەی فیکری بۆ بڵاوبوونەوەی ئایینێکی نوێ رەخسابوو. بیزەنتییەکان، لەبەر گیروگرفتەکانی خۆیان، نەیانتوانی ئەم دەرفەتە بقۆزنەوە. بەڵام «کارێک کە دەوڵەتی گەورەی رۆم بە ئایینی کۆنی مەسیحی نەیتوانی لە ئێراندا تیایدا سەرکەوتوویێت، دەوڵەتی خەلیفەی عەرەب، بە ئایینی تازە دەرکەوتووی ئیسلام تیایدا سەرکەوت و، ئەو جێگا چۆڵەی کە ئایینی مەسیحی نەیتوانی پڕی بکاتەوە ئایینی ئیسلام پڕی کردەوە»[١].

کاتێک لەشکری عەرەبی ئیسلامی لە سەرەتای سەدەی حەوتەمدا لە دوورگەی عەرەبەوە بەرەو ڕۆژهەڵات کشان، ساسانییەکان هێزی ئەوەیان نەمابوو تێکیان بشکێنن. ئەوەبوو یەکەمجار لە شەڕی قادسیەدا ٦٣٧، دواتریش لە شەڕی نەهاوەندا ٦٤٢ ساسانییەکان بە تەواوی شکان و ئێران، بە کوردستانیشەوە، کەوتە ژێر دەسەڵاتی عەرەب. ئایینی ئیسلام، وەک موژدەهێنەری ژیانێکی نوێی دوور لە ستەم و فەسادی دەوڵەتی ساسانییەکان، بە ئێراندا بڵاو بووبۆوە.
عەرەبەکان، دوای داگیرکردنی ئێران، تالانێکی یەکجار گەورەیان کرد و، بە هەزاران ژن و منداڵ و پیاویان، وەک کۆیلە بەرەو دوورگەی عەرەب برد. ئەم سامانە مادی و مرۆیی و داهاتە لە ژماردن نەهاتووەی عەرەبەکان دەستیان کەوت، نەک هەر هێزێکی نوێیان بە دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی بەخشی، بەڵکە

ستروکتوور و ناوەرۆکی دەوڵەتەکەشیان گۆڕی.

ئێرانییەکان هەر زوو بۆیان دەرکەوت کە لەشکری عەرەبەکان ئەو رزگارکەرە نەبوو کە چاوەڕێیان دەکرد. مورتەزا راوەندی لایوایە کە زۆربەی خەڵکی ئێران بە پەرۆشی دروشمەکانی پروپاگندەی ئیسلامیەوە بوون، بە هیوای یەکسانی و برایەتیی ئیسلامی، بەرەنگاریی توندی پەلاماری عەرەبانیان نەکرد. بەڵام دوای سەقامگیربوونی حکومەتی عەرەبەکان، وردە وردە لە ناکۆکییەکانی نێوان عەلی و عوسمان گەیشتن. سەختگیری و ستەمی ئومەوییەکان لەئێران و بارگرانگرتنی مالی و لافوگەزافی ئەوەی کە نەژادی عەرەبەکان لە نەتەوەکانی دیکەی جیهان بالاترە، ئێرانییەکانی بە ماهییەتی خەلیفەکانی ئەمەوی ئاشناکرد. خەڵک بەو ئەنجامە گەیشتن کە بە هەر شێوەیەک بێت کۆتایی بە کارەکانی فەرمانڕەوایانی ئومەوی بێنن «٢»

ئێرانییەکان، کە خۆیان خاوەنی کولتوور و شارستانییەکی دێرینە بوون، بە ئاسانی ملیان بۆ عەرەبەکان نەدەدا و بە چاوی نزم و وەک خەڵکێکی دواکەوتوو و سەرەتایی بۆیان دەڕوانین. زۆری نەبرد چەندان راپەڕین و شۆڕش و هەستانی جۆربەجۆر، لە دژی لەشکری عەرەبی ئیسلامی سەریان هەڵدا«٣». ئەم شۆڕش و راپەڕینانە تەقەلایەکی خەڵکانی ئێران بوون بۆ خۆرزگارکردن لە ستەم و دەسەڵاتی سیاسی و ئایینیی بێگانە. هەندێک لە مێژوونووسانی عەرەب پێیان وایە کە شۆڕشی بابەک ناوەرۆکێکی ئایینیی مەزدەکی و نەتەوەیی هەبوو، کە فارس، ئازەری، کورد، ئەرمەن، رۆم و هەندێک خێڵی ئەودیو قەفقاس بەشدارییان تێداکردبوو«٤»

عەرەبەکان لە کاتێکدا پەلاماری ئایین و کولتووری گەلانی ئێرانیان دا و، دەسەڵات و ئایین و کولتووری خۆیان بەسەردا سەپاندن، هیچ گۆڕانێکی باشیان لە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ملوێنان جوتکار و کارمەندی لادێدا نەکرد. بە پێچەوانەوە، لە پاڵ سوکایەتیی نەتەوەییدا، چەوسانەوەی ئەوانیان

سەختر کرد، دەستیان بەتاڵان و خەراج و سەرانەستاندن کرد و باجی نوێیان بەسەردا سەپاندن.

دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلام (ئومەوییەکان ٦٦١-٧٥٠، عەباسییەکان ١٢٥٨-٧٥٠) تەنیا ناوەرۆکێکی سیاسی - ئایینی نەبوو بەڵکو، لە پرۆسەی گردبوونەوەی موڵک و ساماندا، خەسڵەتێکی ئابووریی فیۆدالیشی وەرگرت، کە دەستەی ئەریستۆکراتی حوکمڕان و فەرماندە گەورەکان خۆیان گەورەترین موڵکدار و گەورەترین موستەسمری فیۆدالی بوون. ئەوان بە جۆرەها شێوە، لەوانە لە ڕێگەی (الجاء)«٥» زەوییەکانیان لە دەست موڵکدارەکان دەردەهێنا و بە ناوی خۆیانەوە ناونووسیان دەکردن. ئومەوییەکان لە ماوەیەکی کورتی دەسەڵاتیاندا بە پیتترین زەوییەکانی میسر و عێراق و خوراسان و ئەودیو قەفقاسیان دەست بەسەردا گرت و ئەم زەوییانە کەوتنە دەست چینێکی بچووکی عەرەب کە لە حوکمڕانانەوە نزیک بوون، یان لە بنەماڵەی حوکمڕان بوون. بۆیە حوکمڕانان ڕاستەوخۆ، لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا، لایەنێک بوون. فشار و ستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئەوان ڕێگەی لە گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی فیۆدالی گرتبوو، هەروا ژیانی ئابووری وکۆمەڵایەتیی جوتکاران و موڵکدار و خاوەن زەوییە بچوکەکانی سەختتر کردبوو. بەکورتی ئەم ستەمە سەختە زەمینەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ ڕاپەڕینی دژ بە دەسەڵاتی عەرەبی لە ئێراندا ڕەخساندبوو. ڕێکەوت نییە کە یەکێک لە ئامانجە ئابوورییە- کۆمەڵایەتییەکانی شۆڕشی بابەکییەکان ئەوەبووە کە «ئەو زەوییە فراوانانەی پێشتر لە جوتکاران یان لە دەوڵەت زەوتکرابوون، لە خاوەنەکانیان بستێننەوە و بە خۆڕایی بەسەر جوتکارانی هەژاردا دابەشی بکەن«٦»».

لە هەمان کاتداعەرەبەکان بۆ چەسپاندنی ئایینی نوێ و سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسییان، پرۆسەی داگیرکردنی کولتووریان دەست پێکرد. لە سەرێکەوە، لە جێگەی زمانی پەهلەوی، کەوتنە بڵاوکردنەوە و چەسپاندنی زمانی عەرەبی، کە

وزە و هێزی قورئان یارمەتیدەری ئەم کارەیان بوو، لە سەرێکی دیکەوە کەوتنە وێرانکردن و لە ناوبردنی کولتور و ئەدەبی ئێرانی و سوتاندنی هەر دەستنووس و کتێبێک، کە دەستیان دەکەوت. بەم کارەشیان دەیانویست ریشەی ئاین و ئایدیای پێشوو لە ویژدان و بیری خەڵکدا هەڵکێشن و لە رابردووی کولتووری و ئایینی و نەتەوەیی خۆیان دایان ببڕن.

رێبازی سیاسی-کۆلتووری عەرەبەکان ئەوە بوو کە دەبێت مێژووی فیکر و ئەدەب لە ئیسلامەوە، واتا لە عەرەبەوە، دەست پێبکات و هەرچی لەم رووەوە پێش ئیسلام هێنراوەتە بەرهەم و نووسراوە، بەرهەمی گومڕایی و کوفرە و دەبێت لەناو ببرێت. هەر بە پێی ئەم تێگەیشتنە ئیسلامییە-عەرەبییە، عومەری کوری خەتاب فرمانی دا تا کتێبخانەی شاری مەداین بسوتێندرێت. ئبن خەلدوون لە کتێبی (المقدمە)دا دەنووسێت: کاتێک سەعد کوڕی ئەلوەقاس شاری مەداینی داگیرکرد، بە نامەیەک لە عومەری کوری خەتابی پرسی چی لەو هەموو کتێبانە بکات کە لە مەداین هەن، عومەر لە وەڵامدا نووسیبووی: هەموویان بە ئاودا بدە. ئەگەر ئەو شتانەی لەو کتێبانەدا هەن بۆ رێنمایی کردن بن ئەوا یەزدان قورئانی بۆ ئێمە ناردووە کە لەمانە رێشاندەرترە. خۆ ئەگەر ئەم کتێبانەش بێجگە لە مایەی گومڕایی شتێکی دی نەبن ئەوا یەزدان لە شەڕی ئەم کتێبانە بە دوورمان دەگرێت. لەبەر ئەوە هەموو ئەو کتێبانە بە ئاودا بدە، یان بیان سووتێنە«٧»

ئێرانییەکان، لە پاڵ راپەڕین و کۆششی خۆرزگارکردندا، گەلێک شوێنی گرینگیان لە دەزگاکانی دەوڵەتی عەباسی و لە سەرکردایەتیی لەشکرەکانیدا گرتبوو. هەروا لە سەرەتای سەدەی دەیەمدا رۆژهەڵاتی ئێران و رۆژئاوای تورکستان لە لایەن سەردارانی سامانییەکانەوە حوکمڕانی دەکرا، کە پایتەختەکەیان شاری بوخارا بوو. دەرباری ئەم سەردارانە رۆڵێکی گەورەی لە

سەرهەڵدانەوە و گەشەکردنی ئەدەب و زمانی فارسیدا گێڕا. لەو سەردەمەدا فارسیی نوێ، وەک زمانی ئەدەبی، بەڵام بە ئەلفوبێتی عەرەبی نەک پەهلەوی، دەرکەوت و بە رادەیەک گەشەی کرد کە لە سەدەی دوانزەیەم و سیانزەیەمدا، لە ئاسیای بچووکەوە تا هیندستان، زمانی زاڵی ئەدەبیات بوو.«٨».

فیردەوسی (٩٣٠-٩٢٠-١٠٢٠؟) رۆڵێکی هێندە گەورەی لە زمانی فارسیدا گێڕا کە بە رۆڵی گرینگی دانتی لە چەسپاندنی زمانی ئیتالیایی و لۆسەر لە گەشەکردنی زمانی ئەڵمانیدا بەراورد دەکرێت. دواتریش شاکاری شاعیرانی وەک خەییام (سەدەی پانزەهەم)، جەلالەدینی رومی (١٢٠٧-١٢٧٣)، سەعدی (١٢١٢-١٢٩٢) و حافز (١٣٢٥-١٣٩٠)، کە تا ئەمڕۆ وەک شاکارێکی زیندووی ئەدەبی کلاسیک ماونەتەوە، وزە و توانایەکی نوێیان دا بە زمانی فارسی، کردیانە زمانی چینی ئەریستۆکرات و سەرەوەی کۆمەڵ و زمانی ستاندارد.

دەوڵەتی عەباسی لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمدا هێندە لاواز بووبوو کە توانای ئەوەی نەمابوو بیر لەئێران بکاتەوە. فاتمییەکان لە سەدەی دەیەمڕا لە میسر حوکمڕانی خۆیان دامەزراند بوو. عەرەبەکان لە ئیسپانیا دەر کرابوون. باکووری ئەفریقا خۆی لە دەسەڵاتی عەباسییەکان دابڕی بوو. خەلیفەی عەباسیی وەک رەمزێکی یەکگرتووی ئایینی، کە دەسەڵاتێکی ئەوتۆی سیاسیی نەبوو مابۆوە. کاتێک خێڵە تورکە سەلجوقییەکان، لە ناوەڕاستی سەدەی یانزەهەمدا، هاتنە بەغدا، عەرەبەکان دەسەڵاتیان لە ئێراندا نەمابوو. سەلجوقییەکان زمانی فارسییان کردە زمانی رەسمی خۆیان. ئێران، لە سەرەتای سەدەی یانزەیەمەوە تا کۆتایی سەدەی پانزەیەم، شێوە دەسەڵاتی جۆربەجۆری خێڵە تورک و مەغۆلەکانی بەخۆیەوە دیت: سەلجوقییەکان، ئەتابەگییەکان، خوارزمەکان، مەغۆلەکان، کە دوای وێرانکردنی بەغدا لە ساڵی ١٢٥٨ شاری تەورێزیان کردە پایتەختی خۆیان، هەروا کۆنفیدراسیۆنی

خێڵەکیی تورکی قەرە قۆینلۆ و ئاق قۆینلۆ..

بەڵام لە ساڵی ١٥٠١ دا، فیدراسیۆنێکی نێوان هەشت خێڵی تورکمان، بە سەرۆکایەتی ئیسماعیلی سەفەوی، کە شیعەیەکی«٩» فەنەتیکی دژ بە مەزهەبی سوننە بوو، توانی دەسەڵاتی ئاق قۆینلۆ تێکبشکێنێت. ئیسماعیل لە ناوچەی ئازەبایجاندا دەوڵەتێکی دامەزراند و، دواتر خۆی کردە شای ئێران. شا ئیسماعیل، لە ماوەی چەند ساڵێکدا، دەسەڵاتی خۆی بەسەر تەواوی ئێران و کوردستان و باشووری عێراقی ئەمڕۆ و قەفقاس و نزیکەی نیوەی ئەفغانستانی ئەمڕۆدا سەپاند و ئیمپراتۆری سەفەوی دامەزراند، دەسەڵاتی ستەمکارانەی خێڵە تورکەکانی بەسەر ئەم ناوچانەدا سەپاند. سەفەوییەکان لە سەرەتا زمانی ئازەری و، دواتر زمانی فارسییان کردە زمانی رەسمیی دەوڵەتەکەیان. هەروا «مەزهەبی شیعەیان وەک ئامرازێکی سیاسیی بۆ دابینکردنی یەکبوونی نەتەوەیی ئێران بەکار هێنا«١٠».

II

ئیمپراتۆریای سەفەوی ئێرانی رەوایی ئایینیی خۆی لە ئیسلامەوە وەرگرتبوو، بەڵام ناوەرۆکێکی مەزهەبیی هەبوو، کە لەسەر بنەمای ئاینزای شیعەی دوانزەئیمام دامەزرابوو. بەمەیش ئێرانییەکان بە تەواوی خۆیان لە ناوەندی رەسمیی ئیسلام، خەلافەتی ئیسلامیی سوننە مەزهەبی عوسمانی، دابڕی. لەوەیش زیاتر دەوڵەتی ئێران وەک مەرجەعێکی دیکەی ئیسلامی و، وەک زلهێزێکی دیکەی ناوچەکە بە موازی ئیمپراتۆریای عوسمانی خۆی دەرخست. ئەمەیش سەرهەڵدانەوەی ئەو وزە سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتیە بوو کە پێشتر توانیبووی ئیمپراتۆریای ساسانی بێنێتە بەرهەم، بەڵام ئەم جارەیان لە فۆرمێکی ئیسلامی-مەزهەبیدا خۆی دەرخستەوە.

داگیرکردنی عەرەب ئەم وزەیەی ئێرانییەکانی خەفەکرد، ژیانی ئابووریی

تێکدان، شارستانی و کولتوورەکەیانی وێرانکرد و زمانی پەهلەوی، وەک زمانی نووسین و ئەدەبیات نەهێشت بەڵام نەیتوانی ئێرانییەکان لەناو بەرێت. ئەوان خۆیان ئەو وزە و توانا سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتییەیان تێدابوو کە دواتر خۆیان بگرنەوە و، وەک ناوەندێکی گرینگی کولتووری و سیاسی سەر هەڵدەنەوە.

ئێرانییەکان ستەم و وێرانکارییەکی زۆری لەشکری عەرەبیی ئیسلامییان دیبوو، خەباتێکی زۆریان بۆ خۆرزگارکردن کرد بوو. ئەوان وەک نەتەوەیەکی خاوەن شارستانییەکی دێرین، لە ماهییەتی ناسیۆنالیستی پەیامی ئایینیی عەرەب گەیشتبوون، بۆ ئەوان ئاسان نەبوو کە دەستبەرداری تەواوی کولتوور و شارستانیی دێرینی خۆیان بن، لە هیچەوە دەست پێبکەنەوە و بە کولتوورێکی بە خۆیان جیاواز و بە زمانێکی دیکە خۆیان رابێنن. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی زمان و ئەدەبی عەرەبی لە ئێراندا، زمان و ئەدەبی فارسی سەر لەنوێ دەرکەوتنەوە، وردەوردە لە ناو خێڵە مەغۆل و تورکەکانی ئاسیای ناوەڕاست و ئەودیو قەفقاسدا شوێنەواری خۆیان بەجێ هێشت. کارمەندانی مەغۆلەکان، کە سەربە نەتەوەی جۆربەجۆربوون، سوودیان لە زمان و کولتووری فارسی وەرگرت و، ناراستەوخۆ ئەم زمانەیان لای سەردارانی خۆیان جێگیردەکرد. زمانی فارسی لەگەڵ مەغۆلەکاندا چووە ئاسیای ناوەڕاست و، لەوێ کە تازە بەتورک کرابوو بڵاوبۆوە. بەم شێوەیە لەناو عوسمانییەکاندا خۆی سەپاند. کاتێک دواتر خێڵە تورکەکانی ئاسیای ناوەڕاست روویان لە ئێران کرد و دەسەڵاتیان پەیداکرد، زمانی فارسی «پاسپۆرت»ی ئەوان بوو. دواتریش، لە جیاتی فارسەکان، داکۆکییان لەم زمانە کرد.

جێگای سەرنجە کە هەرچەندە، دوای لاوازبوونی دەسەڵاتی عەرەب لە ئێراندا، خێڵە تورکەکان و، سەردەمێکیش مەغۆلەکان حوکمرانی ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئێرانیان کردووە، کەچی زمانی رەسمی و زمانی ئەدەبی هەر

فارسی بووە، ئەمەیش تەنیا سروشتی دواکەوتوانەی کولتووریی خێڵە تورکزمان و مەغۆلەکان دەرناخات، بەڵکو گەشەکردنی ئەدەبی فارس و کاریگەری زمانی فارسییش دەردەخات، چونکە توانی ئەم رەگەزە دەسەڵاتدارە جۆربەجۆرانە بخاتە ژێر سیحر و کاریگەریی خۆی. دەکرێت رۆڵی ئەدەبی فارسی بۆ چەسپاندنی زمانی فارسی، وەک زمانی یەکگرتووی ئەدەبی، بە رۆڵی قورئان بۆ چەسپاندنی زمانی عەرەبی بەراورد بکرێت. هەر بەم پێیە ئەو کاریگەرییەی کولتوور و زمانی فارسی لە پێکهێنانی کەسایەتیی مرۆڤی فارس و، بە رادەیەکی کەمتر لە کەسایەتی هەندێک لە نەتەوەکانی دیکەی ئێراندا بوویەتی، تا رادەیەکی زۆر بەو کاریگەرییە دەچێت کە قورئان و زمانی عەرەبی لە پێکهێنانی کەسایەتی مرۆڤی عەرەبدا بوویەتی.

مەزهەبی شیعە، کە رێبازێکی فیکری-ئایینیی دژ بە مەزهەبی سوننیی ئیمپراتۆریای ئیسلامی بوو هەر لە سەردەمی دوای کوژرانی ئیمامی عەلییەوە بە خێرایی لە ئێراندا بڵاوبۆوە. پێدەچێت دژایەتی ئێرانییەکان لەگەڵ ناوەندی خەلافەتی ئومەوی و ناکۆکیی شیعەکان لەگەڵ هەمان ناوەندا، هۆکارێکی دیکەی بڵاوبوونەوەی ئەم مەزهەبە بێت. چونکە هەردوولایان، لە بەر هۆکاری جیاواز، بە توندی لە لایەن هەمان ناوەندەوە دادەپڵۆسران. ئومەوییەکان، دەیانەویست گەورەیی و فەزڵی عەرەب بەسەر نەتەوەکانی دیکەدا بسەپێنن. ئەوان توندتر لەگەڵ نەتەوە غەیرە عەرەبەکان دەجوڵانەوە، بە سوکی تەماشایان دەکردن، ناتۆرەی وەک (موالی و شعوبی)یان لێنابوون، ئەمەیش گیانی رقبوونەوە لە عەرەب و شانازیکردن بە رەگەزی نەتەوەیی لای ئێرانییەکان بەهێزتر کردبوو.
ئێرانییەکان هەمیشە و تا ئەمڕۆ گەورەترین رۆڵیان لە بزاڤی شیعەگەریدا گێڕاوە، بۆیە ئەم مەزهەبە، بەتایبەتی شیعەی دوانزەئیمام، کە هەندێک بە

شیعەی عەجەم ناوی دەبەن، لە پرۆسەی مێژوویی و گەشەکردنی مەعریفیی خۆیدا، لە کولتووری کۆنی ئێرانی نزیک بۆتەوە تا رادەیەک «بە ئێرانی کراوە» واتا کەوتۆتە ژێر تاسیری فیکری و کولتووری و ئایینیی کۆنی ئێرانی. گەلێک نەریت و بۆچوونی شیعەکان ریشەی هاوبەشی لەگەڵ نەریت و بۆچوونی ساسانییەکاندا هەیە»١١.

مەزهەبی شیعەگەری بۆ ئێرانییەکان باشترین و لەبارترین رێگەبوو، تا بە شێوەی تایبەتیی خۆیان و، بە دوور لە دەسەڵاتی عەرەب پەیرەوی ئیسلام بکەن، یان بە واتەیەکی دی خەباتی ئێرانییەکان بۆ خۆدەربازکردن لە کولتووری رەسمیی خەلافەتی عەرەبی ئیسلامی و دواتر بۆ خۆرزگارکردن لە دەسەڵاتی سیاسیی عەرەبەکان شێوەیی مەزهەبیی شیعەگەریی بەخۆی گرت. ئەم مەزهەبە هەر زوو بوو بە ئایدیۆلۆژیای بزاڤی سیاسیی خەڵکی ئێران.

پەیرەوکردنی مەزهەبی شیعەگەری بۆ ئێرانییەکان تەنیا ئینتیمایەکی مەزهەبی-فیکری نەبوو، یان هەر رێگەیەک نەبوو بۆ پاراستنی گەلێک دابونەریتی دێرینی خۆیان، بەڵکو لە هەمان کاتدا هەڵگەڕانەوەیەکی سیاسی و فیکری-کولتووری و نەتەوەیی بوو لە خەلافەتی عەرەبی ئیسلامی، کە وەک دەسەڵاتێکی بێگانە و نامۆ سەیردەکرا. بۆیە دەشێت وەرگرتن و چەسپاندنی شیعیزم لە ئێراندا وەک پرۆسەیەکی سەرلەنوێ دروستبوونەوەی یەکێتیی ژیانی رۆحی دابنرێت، کە ئێرانییەکان، بە هۆیەوە توانییان بە تەواوی و تاسەر خۆیان لە یەکێتیی ژیانی رۆحیی گەلانی تری ئیمپراتۆریی ئیسلامی عەرەبی و دواتر عوسمانی جودا بکەنەوە و، ئازادانە کەسایەتی و کولتووری خۆیان گەشە پێ بدەن.

ئەم پرۆسەیە شێوەیەکی تایبەتیی ئێرانیی پیادەکردنی ئیسلام بوو، یان بە واتایەکی دیکە، شێوەی ئێرانییانەی ئەنترۆپۆلۆژیای ئایین بوو. واتا خوێندنەوە و تێگەیشتن و پیادەکردنی ئیسلام، وەک پەیامێکی ئاسمانی، لەلایەن کۆمەڵە

خەڵکێکەوە، کە هەمیشە کولتوور و ئاستی رۆشنبیریی خەڵکەکە و بەرژەوەندییان و شتی تر رۆڵی سەرەکی لەم خوێندنەوە و پیادەکردنەدا دەبینن، بۆیە لە هەر ئاینێکدا بە دەیان لێکدانەوەی جیاواز و چەندان ئاینزا و رێباز دەرکەوتوون.

ئیمپراتۆریای شیعەمەزهەبی ئێرانی، وەک ئەلتێرناتیڤێکی ئیمپراتۆریای سوننی مەزهەبی عوسمانی، سەرەتا لە ئێراندا و دواتریش لە ناوچەکەدا دەرکەوت. ئەم ئیمپراتۆریایە دەوڵەتێکی نەتەوەیی ئێرانی (فارسی) نەبوو لە هەردوو قۆناخیدا (قۆناخی سەفەوییەکان ١٥٠١-١٧٣٦ قۆناخی قاجارەکان ١٧٩٦-١٩٢٥) وەک ناوەندێکی ئیسلامی رەوایی و بەهانەی بوون و پەرەگرتنی خۆی لە ئایینی ئیسلامەوە وەردەگرت. راستەوخۆ بە ناوی ئاین و داکۆکی لە ئایینەوە بەربەرەکانێ و دوژمنایەتیی مەزهەبی سوننی و خەلافەتی عوسمانی دەکرد.

فەناتیزمی مەزهەبیی سەفەوییەکان کارەساتی گەورەی بۆ کورد نایەوە، چونکە کورد مسوڵمانی سوننیی بوون و شا ئیسماعیل باوەڕی پێنەدەکردن. کاتێک میر و سەرۆک خێڵەکانی کورد دڵسۆزی خۆیان بۆ دەربڕی و پێشنیاریان پێکرد کە لە شەڕی عوسمانیدا یارمەتی بدەن، شا لە جیاتی پاداشت هەموویانی گرت پەلاماری ناوچەکانیانی دا. ستەمی مەزهەبیی سەفەوییەکان کۆمەڵێک هۆز و عەشیرەتی کوردستانی ناچارکرد، کە لە شەڕی نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکاندا، لە ساڵی ١٥١٤دا، پشتگیری عوسمانییەکان بکەن. ئەنجام بەشێکی کوردستان کەوتە ژێر دەستی عوسمانییەکان. ئەم واقیعەش لە ساڵی ١٥٣٩ دا بە رێکەوتننامەیەکی رەسمی لە نێوان هەردوو ئیمپراتۆریادا چەسپێندرا.

هەروا سەفەوییەکان لە پاڵ کوشتاری بەکۆمەڵی خەڵکی کوردستاندا لە

لایەکەوە کەوتنە راگوێزانی هەزاران خێزانی کورد بۆ خوراسان، لە لایەکی دیکەشەوە هەشت هەزار خێزانیان لە تورکە ئەفشارەکان بە زەبری شەڕ و کوشتار لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا نیشتەجێ کرد. عەجەمەکان بە جۆرێک نیشتەجێ کراون کە لەمپەرێکی باریکی نەتەوەیی-ئازەری ئەوتۆیان لە نێوان کورد و فارسدا دروستکردووە، کە لە هیچ ناوچەیەکدا سنووری هاوبەشیان لە نێوان ئەم دوو نەتەوەیەدا نەهێشتووە. بەڵکو لە هەموویدا عەجەمی لێ جێگیر کراوە«١٢». دەوڵەت بەم کارە لە لایەکەوە سروشتی دیمۆگرافیی ناوچەکەی گۆڕی، لە لایەکی دیکەوە عەجەمەکانی بەسەر کوردەوە کردە پۆلیس، لە ئەنجامدا بێباوەڕیی و دوژمنایەتییەکی مێژوویی لە نێوان کورد و عەجەمدا دروست بوو، کە دەشێت لە داهاتوودا مەترسییەکی گەورەی بۆسەر هاوسنووری و پەیوەندیی نێوان هەردوو گەل هەبێت.

دوژمنایەتیی سیاسی- مەزهەبیی نێوان سەفەوییەکان و عوسمانییەکان، لە سەردەمی شا عەباسدا (١٥٨٨-١٦٢٩) توندتر بوو. ئیدی بە درێژایی مێژووی بەرەو دواتری هەردوو ئیمپراتۆریاکە هەر بەردەوام بوو. لەو ماوەیەدا چەندان شەڕ و پێکدادانی گەورە لە نێوانیاندا روویان دا، کە بەهۆیانەوە زۆر ناوچەی کوردستان و ئازەربایجان و ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق وێران بوون، سەرەڕای ئەوەی ئەم شەڕانە کۆمەکیان بە لاوازبوونی هەردوو ئیمۆراتۆریاکە کرد. ئیتر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە بوونە بابەتێکی دەستێوەردانی ئیمپراتۆریای رووسی و بەریتانی، کە رۆژ بەرۆژ نفوزی ئابووری و سیاسییان لە هەردوو ئیمپراتۆریا پیر و نەخۆشەکەدا زیادی دەکرد، تا لەسەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی چارەنووسیان بە تەواوی کەوتە دەست وڵاتانی ئەورووپای سەرمایەداری.

کێشەی مەزهەبیی نێوان ئەم دوو ئیمپراتۆریایە بەهانەیەکی ئایدیۆلۆژیی مونافەسەکردنی ئابووری و سیاسیی نێوانیان بوو. تێندێنسی شیعەگەریی

ئیمپراتۆریای سەفەوی تەنیا فۆرمی ناوەرۆکێکی دیکەی سیاسی و کولتووری بوو. دەنا ئەمی ئەلترناتیڤی «راست و دروست»ی ئیسلامی، تەنیا زلهێزێکی دیکەی ستەمکاری ناوچەکە بوو. لە رووی گیانی مەزنخوازی و میکانیزمی دەسەڵات و ستەمی نێوخۆی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە، هیچ جیاوازییەکی نەوعیی لە گەڵ ئیمپراتۆریای عەرەبی و عوسمانیدا نەبوو، بگرە لەوان توندتر لەگەڵ گەلانی ژێردەستیدا دەجوڵایەوە. دروست وەک ئەوان تا توانی وڵاتانی دیکەی تاڵانکرد و بە کۆمەڵ خەڵکی گەلانی دیکەی لە ناو برد. وەک ئەوان پشتی بە ئابووریی خەراج بەستبوو و بە شێوەی جۆربەجۆری باج و زەکات و موڵکانە و سەرانە و شتی تر خەڵکی روتاندەوە. هەرسێک ئیمپراتۆری، ئەگەر چی لە سێ کولتووری جیاوازەوە هاتبوون، بەڵام هەرسێکیان پشتیان بە ستروکتوورێکی کۆمەڵایەتیی هاوبەش، ستروکتووری خێڵ و بەداوەت، بە ئایدیۆلۆژیایەکی رەسمی هاوبەش، ئایینی ئیسلام و، بە یەک شێوەی بەرهەمهێنانی خەراجی بەستبوو. هەر سێکیان، نەک هەر کەوتبوونە ژێر کاریگەری هەندێک لایەنی توندرەوانەی کولتوور و ئایینی ئیسلامەوە، بەڵکو ئایینی ئیسلامیشیان خستبووە ژێر کاریگەری خۆیانەوە، بە واتایەکی دیکە تەنیا ئیسلام باوەڕ و هەندێک لایەنی ژیانی ئەوانی نەگۆڕیبوو، بەڵکە ئەوانیش تا توانیبوویان ئیسلامیان بە سوودی خۆیان گۆڕیبوو. هەریەکەیان بە پێی کولتوورو ترادیسیۆنی خێڵایەتی و نەتەوەیی خۆی و، بە پەیوەندی لەگەڵ بەرژەوەندیی ئابووری و سیاسیی خۆی، ئیسلامی لە قالب دابوو. بۆیە ئەگەرچی بزاڤی شیعەگەری، لەچاو خەلافەتی رەسمیی ئیسلامدا، بزاڤێکی رادیکال و عەدالەتخواز بوو، کەچی کاتێک، لە رێگەی خێڵە تورکە بەدووەکانەوە، مەزهەبەکە فۆرمی ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی وەرگرت، ئەوا شیعەگەری نەک هەر نەبوو بە ئایدیۆلۆژیای بزاڤێکی راست و عەدالەتخواز، بەڵکە، وەک مەزهەبی سوننی، بوو بە ئامرازێکی دیکەی ئیمپراتۆریای ستەم و داگیرکردن و لەناوبردن، کە

خەسڵەتی توندوتیژ و شەڕانیی خێڵە بەدووە جۆربەجۆرەکانی عەجەم و تورک و عەرەبی لەگەڵ خۆیدا هەڵگرتبوو. ئەمەیش بە ئایدیۆلۆژیکردنی ئایین، هەر ئایینێک بێت، زیاتر دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

دوای تێکشکاندنی ئیمپراتۆریای ساسانی دەوڵەتێکی بەهێزی ئێرانی (فارسی) لە ئێراندا دروست نەبوو. مایەی سەرنجە کە ناوەڕۆکی ئێتنیکی دەسەڵاتی سیاسیی و ئیمپراتۆریای ئێرانی لەگەڵ سروشتی نەتەوەیی کولتوور و شارستانیی ئێران پێک ناکۆک بوون. دەسەڵاتی سیاسی لە ئێراندا لەو گروپە نەتەوەییەوە سەری هەڵنەداوە کە کولتوور و شارستانییەکەی هێناوەتە بەرهەم، بەڵکو دەسەڵاتی سیاسی، لە سەردەمی سەلجوقییەکانەوە(١٠٣٠) هەمیشە لە دەرەوەڕا و بەهۆی هێرشی خێڵە بەدووە تورکزمانەکان و مەغۆلەکانەوە بەسەر ئێرانییەکاندا سەپێندراوە. ئەم دەسەڵاتە بەشێک نەبووە لە هێزی کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئێران، بەڵکە هێزێکی سەرەوەی کۆمەڵ و دەرەوەی کولتوورەکە بووە. ماهییەتی ئێتنیکی و کولتووریی ئەم دەسەڵاتە (دەسەڵاتی خێڵە رەوەند و بەدووە تورکمانەکانی وەک غەزنەوییەکان، سەلجوقییەکان، مەغۆلەکان (١٢٣٠-١٣٣٥) و تورکە سەفەوییەکان) نە واقیعی نەتەوەیی ئێران و، نە شێوەی بەرجەستەبوونی نۆبژێکتیڤانەی کولتوور و شارستانییەکەی دەرخستووە، چونکە لە دەرەوەی زۆرایەتی نەتەوەیی فارس و کولتوور و شارستانییەکەوە هاتبوون و خۆیان بەسەریاندا سەپاند بوو. واتا دیاردەیەکی بەجیاهەڵکەوتوو بووە و پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە خودی کولتوور و شارستانییە سارسییەکەوە نەبووە.
بەڵام پێدەچێت خودی کولتوورەکە زەمینەی بابەتیی سەرهەڵدان و بەردەوامبوونی ئەم دیاردەی تێدا بوویێت و، دواتریش بە جۆرێکی سەیر خۆی لەگەڵ کولتوور و نەریتی دەسەڵاتی تورکە خێڵەکییەکاندا گونجاندبێت و، لە زۆر

رووەوە رەنگی ئەوانی گرتبێت.
دەسەڵاتی سیاسی، لەو سەردەمانەی ئێراندا، بەدەست ئەو خێڵە بیابانیانەوە بووە کە بە پۆل لە ناوەڕاستی ئاسیاوە دەهاتن. ئەمانە کۆمەڵە خێڵێکی بەدووی پریمیتیڤ و نەخوێندەواری شەڕکەر و خوێنڕێژ بوون کە حوکمڕانی خەڵکێکی خاوەن کولتوور و شارستانییان دەکرد. تورکەکان، پێشتر لە ڕێگەی ئایینی مانییەوە، کە لەناو هەندێک لە خێڵە تورکەکانی ناوەڕاستی ئاسیادا بڵاوبووبۆوە، ئاشنای زمانی فارسی و هەندێک لایەنی کولتووری فارس بوون. بەلای زۆرەوە هەر لە ڕێگەی ئێرانییەکانیشەوە ئاشنای ئیسلام بوون. ئەمان زمان و کولتووری ئێرانی- فارسییان کردە ئامرازی دەسەڵاتێکی نامۆ بە خودی کولتوور و زمانەکە.
عەرەبە مسموڵمانەکان، کاتێک ئێرانیان داگیرکرد، پێدەچێت ئێلیتی ڕووناکبیر و سیاسەتمەداری ئێرانییان، وەک بەرهەم و نوێنەری کولتوور و شارستانییەکە، بە جۆرێک لەناویردبێت کە نەتوانێت دواتر، وەک هێزێکی سیاسیی ڕێکوپێک، بە ئاسانی خۆی بگرێتەوە. دەوڵەتی سامانەکان، کە دەسەڵاتێکی ئێرانی-فارسی بوو، لە ڕۆژهەڵاتی ئێران و بەشێکی ناوەڕاستی ئاسیا حوکمڕان بوو، کۆششێکی گەورە بوو بۆ پێکهێنانەوەی دەوڵەتی ئێرانی. بەڵام فارسەکان، وەک خەڵکێکی نیشتەجێی سەرقاڵی کشتوکاڵ و سەنعەت و بازرگانی، نەیانتوانی لەبەردەم شاڵاو و پەلاماری دڕندانەی خێڵە تورکە ڕەوەند و بەدووەکاندا، کە توانایەکی بەرزی جەنگی و فیدراسیۆنێکی بەهێزی عەشیرەتییان هەبوو، خۆیان بگرن. مەحموودی غەزنەوی و خێڵە تورکە قەرەخانەکان پێکەوە، لە ساڵی ٩٩٩ دا، دەسەڵاتی سامانەکانیان لەناوبرد. دواتریش، بە تایبەتی لە سەردەمی تورکە سەلجوقییەکاندا (سەرەتای سەدەی یانزەیەم) تورکەکان زۆر فراوانتر بە ئێران و ناوچەکەدا بڵاوبوونەوە. لەو سەردەمەدا ئاسیای بچووک، کە گریکی بوو بە تورک کرا. هەروا ناوچەکانی ئازەربایجان، خوراسان و خاریزم

(کۆماری تورکمانستانی جارانی سۆڤییەت) کە فارسزمان بوون، بە تورک کران. بەم جۆرە تورکە سەلجوقییە نەخوێندەوارەکان بوونە سەرداری وڵاتانی خاوەن کولتووری عەرەبی-فارسی«١٣».

ئەم هێرشە بەربڵاوانەی خێڵە تورکەکان بە تەواوی پێشیان لە پێگەیشتن و سەرهەڵدانی دەوڵەتێکی ئێرانی(فارسی) گرت. پێدەچێت دەستەی خوێندەوار و چینی سەرەوەی فارس تەنیا ئەوەیان بۆ کرابێت کە خۆیان لەگەڵ دەسەڵاتە جۆربەجۆرە بیانییەکاندا بگونجێنن و لەناو دەزگا گرینگەکانی دەوڵەتدا جێگەی خۆیان بکەنەوە، بە تایبەتی کە زۆر لە حوکمڕانە تورکەکان دەیانەویست سوود لە توانا و لێهاتوویی فارسەکان وەربگرن. (بۆنموونە رۆڵی پڕ گرینگی نیزام ئەلمووک «سەدەی یانزەیەم» لە ناو دەوڵەتی سەلجووقییەکاندا).

مرۆڤ هەست بە «هاوپەیمانییەکی» سەیری نێوان کولتوور و شارستانیی ئەو سەردەمانەی ئێران و نێوان دەسەڵاتی زەبروەشێنانەی خێڵە بەدووە تورکەکان دەکات. هەر دەڵێی رێکەوتنێکی سروشتی و بێدەنگانە لە نێوان ئەم دوو لایەنەدا بووە، تا لە لایەکەوە تورکە حوکمڕانەکانی ئێران، لە رووی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای عەرەبی و عوسمانیدا، زمان و کولتووری فارس بکەنە قەڵا و قەڵغانی خۆیان، لە لایەکی دیکەوە زمان و کولتووری فارس بۆ داکۆکی لەخۆی، لە بەرامبەر زمان و کولتووری عەرەبیدا، دەسەڵاتی سیاسیی تورکەکان بکاتە ئامرازی خۆپاراستن. ئەم هاوپەیمانییە، دوای بەهێزبوونی بزاڤی شیعەگەری لە ئێراندا، بەتینتر بوو؛ چونکە خێڵە تورکەکانی ئێران بوونە بەشێکی گرینگی ئەم بزاڤە. بەڵام لەم هاوپەیمانییە دوو قۆڵییەدا، یان لەم شوکردنەدا، هەردوو لا بەپێی میکانیزمێکی تایبەتی، کە هەمیشە لەم حاڵەتانەدا بە قازانجی دەسەڵاتە، کاریان لە یەکتری کردووە. ئەمەیش شێوەیەکی پەیوەندیی دیالێکتیکی نێوان کولتوور و دەسەڵاتە، چونکە دەسەڵات تەنیا هەوڵ نادات کولتوور بە جۆرێک بگۆڕێت کە لەگەڵ ماهییەتی خۆیدا بیگونجێت، بەڵکو دەسەڵات کەم تا زۆر

ناچاریشە کە خۆی لەگەڵ زۆر لایەنی کولتوورەکەدا بگونجێت.

III

دەوڵەتی قاجاری، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، وەک زلهێزێکی کاریگەری ناوچەکە نەمابوو و بەتەواوی لاواز و پەرپووت بووبوو. وڵاتانی ئەوروپایی، بەتایبەتی بریتانیا و روسیا، بەرادەیەک نفوزی ئابووری و سیاسییان لە ئێراندا پەیداکردبوو، کە ئێران وەک نیمچە کۆلۆنیالییەکی ئەوانی لێهاتبوو. دەوڵەتی ئۆتۆکراتی قاجاری خۆی بووبووە رێگر لەبەردەم گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان و دەرکەوتنی هێزی نوێی کۆمەڵایەتییدا.

ئێران لەو سەردەمەدا، لە چوارچێوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمێنانی ئاسیایی، یان پێش سەرمایەداریدا بوو. سەرەتاکانی پەیوەندیی بەرهەمێنانی سەرمایەداری تازە سەریان هەڵدابوو. ئێران بە هۆی نفوزی سیاسیی و ئابووریی وڵاتانی سەرمایەدارییەوە، بە سیستەمی سەرمایەداریی جیهانی و تۆڕی بازرگانی جیهانییەوە گرێدرابوو. سەرمایەی بیانی بە فراوانی خۆی خزاندبووە ناو ئێرانەوە، بەرهەمی ئابووریی سروشتی بەرەو بە کاڵابوون چووبوو، کە ئەمەیش سەرمایەیەکی زۆری لای بازرگانەکان گرد کردبۆوە. لەم بارودۆخەدا، بۆرژوازیی بازرگانی، وەک توێژ یان چینێکی نوێی کۆمەڵایەتی، پێدەگەیشت و وەک ناوەندێکی ئابووری و هێزێکی کۆمەڵایەتی، خۆی دەرخست. کەچی هێشتا لە ئێراندا بۆرژوازیی پیشەسازی، وەک هێزێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی پێنەگەیشتبوو. کەلوپەلی هێنراوی ئەوروپایی تەنگەی بە بەرهەمی پیشەیی نێوخۆ هەڵچنیبوو. ئەمەیش تەنیا خاوەن کارگە بچوکەکان و پیشەوەرانی هەراسان نەکردبوو، بەڵکو هەڕەشەیەکیش بوو لە رووی پیشەسازیی ئێراندا، بە تایبەتی کە «لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای

سەدەی بیستەمدا، لە سایەی سیاسەتی قاجارەکاندا، زیاتر لە پەنجا کارخانە و ناوەندی پیشەسازی، کە زۆربەی پرۆژە پیشەسازییە نوێیەکانیان پێ کەدەهێنان و بە سەرمایەی نیشتمانی دامەزرێندرابوون، ئیفلاسیان کردبوو.»١٤٠«. بۆیە بورژوازیی بازرگانی زاتی ئەوەی نەدەکرد سەرمایەی خۆی لە بواری پرۆژەی پیشەسازیدا وەگەڕبخات. ئەو زیاتر لە دەڵاڵیکی نێوان کاڵا و کەلوپەلی بەرهەمهێنراوی ئەوروپایی و نێوان بازاڕی ئێران دەچوو. ئەمەیش مایەی لاوازیی گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمێنانی سەرمایەداریی و، لە ئەنجامدا هۆکاری لاوازی سیاسیی بۆرژوایی نیشتمانی بوو.

لەم بار و دۆخە ئابووری و سیاسییەدا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لە ئێراندا سەریان هەڵدا. گەشەکردنی ئەم پەیوەندیانە، لەگەڵ شێوەی فیۆدالی و ئۆتۆکراتی دەوڵەتی قاجاردا ناکۆکییەکی بابەتییان پێک هێنابوو. لە ئێراندا دوو توێژی کۆمەڵایەتی نوێ دەرکەوتبوون، بۆرژوازی بازرگانی (بازرگانانی بازاڕ) و توێژی نوێی خوێندەوار کە بیرو کولتووری رۆژئاوا کاری تێ کردبوون. ئەمانە دەیانەویست پەرلەمان و دەستوور لە ئێراندا، جێگەی دەسەڵاتی تاکرەوی شایانی قاجار بگرێتەوە و، نفوزی بێگانە (روسیا و بریتانیا) لە ئێراندا نەمێنێت.

راپەڕینی ١٩٠٥ ی روسیا و دەستێوەردانی راستەوخۆی بریتانییەکان زەمینەیان بۆ تەقینەوەی پێشوەختی ئەم ناکۆکییە (راپەڕینی مەشروتەی ساڵی ١٩٠٦) خۆشکرد. ئەمەیش هەوەڵین کۆششێکی بۆرژوای ساوای ئێران بوو، کە پێش ئەوەی بە تەواوی پێگەیشتبێت، تا ناکۆکییە بابەتییەکەی خۆی لەگەڵ دەوڵەتدا چارەسەر بکات و، لە سایەی یاسا و حوکمێکی پەرلەمانی و دەستووریدا ئازادی و ئارامی بۆ خۆی و بۆ گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری دابین بکات. لە هەمان کاتدا سەرەتای دەرکەوتنی بزاڤی ناسیۆنالیستیی فارس بوو.

بەلام بەرای من ناسیۆنالیزمی فارس، لە بارودۆخێکی شێواویی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیدا، بە فەلەجی لە دایکبوو. چونکە ناسیۆنالیزمی فارس بەرهەمی راستەوخۆی گەشەکردنی سروشتیی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری نەبوو، بەو شێوە کلاسیکییەی کە لە ئەوروپادا رویان دابوو، بەڵکو زیاتر بەرهەمی بە جیهانیبوونی کولتوور و تانسیری بیری رۆشنگەری ئەوروپا و بزاڤی ناسیۆنالیستی تورکە لاوەکان (کە نزیکتر بوون لە ئەوروپاوە) و راپەرینی ١٩٠٥ی روسیا بوو. هەروا دەشێت زەبوونی سیاسی و ئابووریی ئێران لە رووی بریتانیا و روسیادا هۆکارێکی دیکەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی فارس بووبن، کە بە توندی دژی نفوزی روسیا و بریتانیا لە وڵاتدا راوەستا. بۆیە ناسیۆنالیزمی فارس، زیاتر وەک بیر (ئایدیا)یەک بوو، لە مێشکی دەستەیەکی کەمی روناکبیرانی فارسدا، ئەویش لە وڵاتێکی فرەنەتەوەدا، کە فارس لە نیوەی خەڵکەکەی کەمترە. هێشتا ئەم ئایدیایە زەمینەی تەواوی بابەتیی ئابووری و کۆمەلایەتی و، زەمینەی بە واقیعبوونی خۆی بۆ نەرەخسابوو، دەیەویست لە سەرەوەرا، بە زەبری دەسەلاتی دەوڵەت و یاسا، خۆی بچەسپێنێت. بەلام خۆی لەوە لاوازتر بوو کە بتوانێت بە هۆی خۆ بە ماتریالکردنی (بوونی بە ئایدۆلۆژیای خەڵک) زەمینەی بابەتیی سەقامگیربوون و گەشەکردنی خۆی بخولقێنێت. بە تایبەتی کە هێزەکانی بێگانە لە ئێراندا، لە هەر کێشەیەکی چارەنووسسازدا، دەوری یەکلاکەرەوەیان هەبوو. بۆیە بەگشتی نە بارودۆخی نێوخۆی ئابووری، کۆمەلایەتی، سیاسی و فرەنەتەوەیی، نە بارودۆخی سیاسیی دەرەکی (فشاری روسیا و بریتانیا) بە قازانجی ناسیۆنالیزمی فارس و سەرجەمی بزاڤی نیشتمانیی ئێران بوون. ئەوەبوو محەمەد عەلی شا، بە کۆمەکی دەوڵەتی روسیا، ساڵی ١٩٠٨ پەلاماری بزاڤی مەشروتەکانی داو بە فەرمانی ئەو، کۆلۆنێل لیاخۆف، ئەنجومەنی شورای میلی تۆپباران کرد و ژمارەیەکی زۆری ئازادیخوازانی کوشت و

ژمارەیەکی دیکەیان گیران، تەنیا ژمارەیەکی کەمی رابەرانی مەشروتە، کە توانییان خۆیان بگەیەننە سەفارەتخانەی بەریتانیا، دەستگیر نەکران»١٥».
تۆپبارانکردنی ئەنجومەنی شورای میلی، تۆپبارانکردنی پرۆسەی ساوای دیموکراتی و ناسیۆنالیزمی ئێران بوو، کە سەرەنجام پرۆسەی دیموکراتی تێکشکێندرا و رەوتی سروشتیی گەشەکردنی ناسیۆنالیزم تەواو شێوێندرا.
ئەمەیش زەمینەی بابەتیی بۆ کەسێکی وەک رەزاخان خۆشکرد، تا لە جیاتی نوێنەرانی سروشتیی ناسیۆنالیزمی فارس و، بە کۆمەکی بەریتانیا، دەوڵەتی نەتەوەیی و مۆدێرنی ئێران دابمەزرێنێت و، ساڵی ١٩٢٦ تاجی شایەتی بنێتە سەر. بەمەیش تەنیا تاج و تەختی پاشایانی قاجاری زەوت نەکرد، بەڵکو بزاقی ناسیۆنالیستی فارسیشی زەوتکرد، کە ئەمە لە نوکتە، یان کۆمیدیا، بەڵام کۆمیدیایەکی تراژیدی، دەچوو.

دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێران، دوای خۆسەپاندن و تێکشکاندنی هێزە دیموکرات و چەپ و لیبرالەکانی ئێران، بەلای کەمی رووبەڕووی سێ کۆسپ و تەحەدای گەورە بۆوە:
یەکەم: فرە نەتەوەیی ئێران.
دەوڵەتی ناسیۆنالیستی رەزاخان، کە لە سەر کەلاوەی دەوڵەتی قاجاری و بە کۆمەکی بریتانیا دروست بوو، سەرەتای سەردەمێکی نوێی لە مێژووی ئێراندا هێنایەگۆڕێ. بە پەیوەندی لەگەڵ ئەمەشدا قۆناخێکی نوێی ستەم و چەوساندنەوەی نەتەوەیی لە کوردستان و ناوچە غەیرە فارسەکاندا سەری هەڵدا.
رەزا خان، بە چاولێکردن لە کەمال ئەتاتورک، دەیەویست دەوڵەتێکی لایکی و کۆمەڵگایەکی مۆدێرن و تاکنەتەوەیی لە ئێراندا دابمەزرێنێت. لە کۆتایی ساڵانی بیست و سەرەتای ساڵانی سییدا، پرۆسەی مۆدێرنکردنی ئێرانی

دەست پێکرد. ڕەزخان ویستی لە ڕێگەی کۆمەڵێک دەزگای سیاسی و یاسایی و عەسکەری و سیستمی خوێندنەوە، دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەت بەسەر تەواوی ئێراندا بسەپێنێت و پرۆگرامی مۆدێرنکردنی ئێران جێ بەجێ بکات. ئامانجی سەرەکی پرۆسەی مۆدێرنکردن، وەک ئەبرەهامیان دەڵێت، ئەوە بوو کە ئێران لە ئیمپراتۆریایەکی فرەئێتنیکی (Multi-ethnic) را بگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی یەکگرتوو کە لە یەک گەل، نەتەوە، زمان، کولتوور و دەسەڵاتی سیاسیی پێک هاتبێت«١٦».

ڕەزاخان دەیەویست یەکبوونی خاکی ئێران، وەک جوگرافیا، بەهۆی یەکبوونی «نەتەوەی ئێران»، وەک زمان و کولتووری هاوبەش، قایم بکات. ئەمەش لە پراکتیکدا تەنیا یەک مانا و ناوەرۆکی هەبوو: سەپاندن و سەردارکردنی زمانی فارسی و نەتەوەی فارس بەسەر زمان و نەتەوەکانی دیکەی ئێراندا، وەک سەرەتایەک بۆ تواندنەوەی نەتەوەییان. هەر بۆیە دەوڵەت بەتووندی کەوتە پەلاماردانی کولتووری گەلانی غەیرەفارس و پێشێلکردنی مافی نەتەوەییان. بۆ نموونە لە کوردستاندا نەک هەر زمانی کوردی بەڵکە تەنانەت جلوبەرگی کوردییش یاساخ کرا«١٧».

ئەم ڕێبازە، لە مێژووی ئێراندا، دیاردەیەکی نوێ و بەرهەمی دەوڵەتی ناسیۆنالی فارس بوو، چونکە پێشتر زاڵبوونی کولتووری فارس و بەکارهێنانی زمانی فارسی، وەک زمانی ڕەسمیی ئیمپراتۆریای سەفەوی و قاجاری، بەو مەبەستە نەبوو کە زمانانی دیکەی گەلانی ئێران یاساخ بکرێن و نەتەوەکانی دی لە چوارچێوەی نەتەوەی فارسدا بتوێندرێنەوە.

بەڵام ئێران مۆزایکێکی نەتەوەیی و مەزهەبییە. هەروا وڵاتێکی فرە نیشتمانیشە، واتا گەلەکانی دیکە لەسەر خاکی فارس ناژین، بەڵکە خاک و وڵاتی خۆیان هەیە. لەوەیش زیاتر ئەم وڵات و گەلانە (ئازەری، کورد، بلووچ و عەرەب) بەشێکن لە خاک و گەلێکی گەورەتر کە هاوسنوورن و، ڕووداوەکانی ئەو بەشانەی دی

راستەوخۆ کاریان تێ دەکەن. بۆیە مۆدێلی دروستکردنی وڵاتێکی خاوەن یەک ناسنامەی نەتەوەیی (فارسی) بە هۆی دەوڵەتەوە کارێکی مەحاڵ بوو.
ئەم ڕێبازەی دەوڵەتی ناسیۆنالی فارس، کە فشار و ستەمی نەتەوەیی بۆ گەلانی غەیرە فارس هێنا، لەگەڵ خۆیدا بێزاری و گیانی خۆپاراستنی نەتەوەیی و هەستی ناسیۆنالیزمی ئازادیخواز (خۆرزگارکەر)ی لای ئەم گەلانە پێش خست. لە ساڵانی سییەکاندا لە کوردستاندا، کە پرۆگرامی مۆدێرنکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی بەگشتی مەودایەکی ئەوتۆی بەخۆی نەگرت، چەند ڕاپەڕینێک بەرپا بوون. ئەم ڕاپەڕینانە لە لایەن ئەو سەرۆکخێڵانەوە ڕابەرایەتیی کران کە پرۆگرامی مۆدێرنکردن ڕاستەوخۆ تانسیری تێکردبوون و ڕازی نەبوون کە مل بۆ دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی بدەن. هەروا ڕاپەڕینەکان ڕێناکیشیون (ڕەد فیعل)ی کوردیان بەرامبەر بە سیاسەتی تواندنەوەی نەتەوەیی ئێران دەرخست«١٨»
ڕاپەڕینەکانی خەڵکی کوردستان و ئازەربایجان، دامەزراندنی هەردوو کۆماری ئازەربایجان و کوردستان و، ڕوداوەکانی دواتریش، نەک هەر هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆیان بۆ قەوارەی ئێران، کە مەگەر یۆگۆسلاڤیای جاران هێندە داتاشراوبووبێت، پێک هێنا، بەڵکە لە هەمان کاتدا پووچی ڕێبازی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی فارس و ناوەرۆکی خوڕافیی هەوییەی تاقانەی ئێرانیان ئاشکرا کرد.

دووەم: ڕۆڵی ڕوسیا، بریتانیا و دواتریش ئەمریکا لە ڕەوشی سیاسیی ئێراندا.
ناسیۆنالیزمی فارس، تارادەیەک وەک ناسیۆنالیزمی تورک، لە سەرەتاوە غرورێکی گەورەی نەتەوەیی هەبووە. بۆیە دابەشکرانی ئێران بە ناوچەی نفووزی رووسیا و بریتانیا و، بوونی لەشکری ئەم دوو دەوڵەتە لە سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی لە ئێراندا، سوکایەتییەکی نەتەوەیی بوو. هەروا دەسەڵاتی

دواتری ئینگلیز لە کاروباری نێوخۆی ئێران و سەپاندنی ڕێکەوتننامەی ساڵی ١٩١٩بەسەر ئێراندا بێزارییەکی گەورەی لە ئێراندا دروست کردبوو. بە درێژایی ئەو ماوەیە، تا سەپاندنی ڕەزاخان، ئێران لە کێشە و هەرایەکی سیاسیی گەورەدا دەژیا، لە ماوەیەکی زۆر کورتدا چەند جارێک حکومەت هاتە گۆڕین و، چەندان ڕابوونی گەورە لە سەرتاسەری ئێراندا بەرپابوون، کە تێکڕایان دژی دەوڵەتی قاجار و زۆربەیان دژی نفوزی بێگانە بوون لە ئێراندا«١٩».

بێزاربوون لە نفوزی بێگانە مەیلێکی سروشتیی ئابووری و سیاسیی بزاڤی بۆرژوازیی نیشتمانی و ناسیۆنالیزمە، کە دەیەوێت خۆی دەست بەسەر بازاری ناوەندیی وڵات و سەروەریی خاک و ئاو و ئاسمانی خۆیدا بگرێت. زەبوونی ئێران لە بەرامبەر بریتانیادا، بۆ بۆرژوازی نەتەوەیەکی وەک فارس، کە خۆی بە میراتگری ئیمپراتورییەکی دوو هەزار ساڵە و سەردار و ئاغای چەندان نەتەوەی دیکەی ناوچەکە دەزانی، لە تەوهینیش زیاتر بوو.

بەڵام ناسیۆنالیزمی فارس، وەک ناسیۆنالیزمێکی لاواز و فەلەج لەوە بێهێزتر بوو کە بتوانێت، بۆ نموونە وەک تورکیا، پەلاماری لەشکر و دەسەڵاتی بێگانە لە وڵاتدا بدات. بریتانیا، کە دوای کشانەوەی ڕوسیا لە ئێران، بە هۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە، مەیدانەکەی بۆ چۆڵ بووبوو، زۆر بە توندی دژی ئەم بزاڤەی هێزەکانی ئێران ڕاوەستا و، دەیەویست بە هەر شێوەیەک بێت پێش لە تێندێنسێکی لە شێوەی تورکیا بگرێت. چونکە دوای شۆڕشی بەلشەفی ڕوسیا و جێگیربوونی هێزی بریتانی لە عێراق و کەنداوی فارسی، ئێران گرینگییەکی زیاتری بۆ بەرژەوەندی و ستراتیژیای بریتانیا و بۆ پێشگرتن لە تەوژمی کۆمۆنیزم هەبوو. بریتانییەکان، بە کۆششی زۆری خۆیان و لە ڕێگەی ڕەزاخان و کەسانی دیکەی سەربەخۆیانەوە«٢٠» ئەم بزاڤانەیان تێکشکاند و دەوڵەتی ناسیۆنالیستی فارسیان بەو شێوەیەی خۆیان دەیانەویست [دژ بە بە دیموکراتی، دژ بە بەرژەوەندیی بەرزی نیشتمانی ئێران، ئەلقەلەگوێی بریتانیا و

دژ به کۆمۆنیزم] دامەزراند. دواتریش کاتێک، لەسەرەتای پەنجاکاندا، بزاڤی موسەدیق و بەرەی میللی، وەک نوێنەری بۆرژوازیی نیشتمانی و لابالّی لیبرالی ناسیۆنالیزمی فارس، ویستیان ئەم بارودۆخە بگۆڕن و ئێران بە ڕەوتێکی نیشتمانی و سەربەخۆ لە دەسەلاّتی بریتانیا و ئەمریکا بەرن، ئەوا هەر زوو بە کودێتایەکی عەسکەری، کە ئەمریکا کۆمەکی پێدەکرد، تێک شکێندران.

سێییەم: دەسەلاّتی دەزگای ئایینی.

مەلاکانی شیعە و دەزگای ئایینی، بە درێژایی چەند سەدەیەکی مێژووی ئێران، ڕۆڵ و نەخشێکی تایبەتیی سیاسی و ئابووریان هەبوو، خودی ئیمپراتۆریای ئێرانی، وەک پێشتر باسکرا، لەسەرەتای سەدەی شانزەیەمەوە لە سەر بنەمای مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمام، یان وەک ئیمپراتۆریای مەزهەب دامەزرا. مەزهەبی شیعەگەریی کاریگەرترین ئامرازی پێکەوە گرتدانی خەلّکی سەر بە ئێتنکی جیاواز و ئایدیۆلۆژیی ئیمپراتۆریای ئێران بوو. هەروا دەزگای ئایینی و مەلاکان، توانایەکی گەورەی ئابووریان، لە ڕێگەی مولّکداریی و پەیوەندییان بە بازاڕەوە، هەبوو.

مەرگی ئیمپراتۆریای مەزهەب، مەرگی ڕۆڵی ئایدیۆلۆژیای شیعەگەری و نەمانی نفوزی ڕۆحی و سیاسیی مەلاکان نەبوو لە ژیانی سیاسیی ئێراندا. شیعەگەری لە سەردەمی دەوڵەتی ناسیۆنالیشدا، هۆکارێکی گەورەی پێکەوە گرتدانی چەند نەتەوەیەکی شیعەمەزهەب بوو، کە لە بارودۆخی لاوازی هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم و دواکەوتوویی کۆمەلاّیەتی و کولتووریی ئەو سەردەمەدا، دەیتوانی ڕۆڵی ئایدیۆلۆژیای نیشتمانی بگێڕێت، خەلّکی چەند نەتەوەیەکی شیعەمەزهەبی ناو ئێران لە دەورەی خۆی کۆبکاتەوە. لە هەمان کاتیشدا ببێتە ڕێگر لە بەردەم گۆڕانکاریی ڕادیکالانەی سیاسی و ئابووری و کۆمەلاّیەتی و کولتووریدا. ڕابەرانی مەزهەبیی شیعە و دەزگای ئایینی، کە

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد بە دەزگای کاسۆلیکیی پاپایی ئەورووپای دەشوبهێنێت، رۆڵێکی گەورەیان لە بزاڤی مەشروتەدا گێڕا، دواتریش ویستیان تا رادەیەک خۆیان لەگەڵ باروودۆخی نوێی سیاسییدا بگونجێنن و، لە کات و ساتی پێویستدا پێشی رووداوەکان بگرن و دواتر جڵەوی بکەن. بەمەیش شیعەگەری، وەک ئایدیۆلۆژیا و رێبازێکی سیاسی، هەر هۆکاری یەکبوون نەبوو، بەڵکو بوو بە رێگرێکی دیکەی گەشەکردنی سروشتیی کۆمەڵگای ئێران و ناسیۆنالیزمی فارس. ئەو گۆڕانکارییە ئابووری و سیاسییانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بەسەر ئێراندا هاتن، نەیانتوانی سنوورێکی بنبڕ بۆ دەسەڵاتیی دەزگای ئایینیی ئێران دابنێن، یان رۆڵی رۆحی و سیاسیی رابەرانی شیعە لەناو کۆمەڵانی خەڵکدا بە تەواوی لاواز بکەن. پێکهاتی مەجلیسی ئێران، لەسەردەمی مەشروتە و خودی یەکەمین قانوونی ئەساسیی «دیموکراتیک» ئەو رۆڵە گەورەیە دەردەخات کە مەلاکان و دەزگای ئایینی لە ژیانی نوێی سیاسیی ئێراندا هەیان بوو. بە پێی یاساکە ئەنجومەنێکی تایبەتی لە پێنج مەلا –موجتەهید– پێک هاتبوو تا «چاو بە هەموو بڕیارەکانی مەجلیسدا بگێڕێتەوە و بڕیار بدات کە ئاخۆ بڕیارەکانی مەجلیس لەگەڵ رۆحی ئیسلامدا دەگونجێن تا بخرێنە بەردەمی شا، کە ئەویش مافی ئەوەی نەبوو هیچ جۆرە یاسایەکی نوێ، بەبێ رەزامەندی ئەم ئەنجوومەنە پێنج کەسییە بڕیار بدات»[٢١].

دەزگای ئایینی، کە دەستی بەسەر سیستمی خوێندن و بەشێکی گەورەی ئابووری وڵاتدا گرتبوو، بەو توانا مەزنە ئابووری و دەسەڵاتە مەعریفی و رۆحییە ئایینییەی هەیبوو، کۆسپێکی گەورەی بەردەم گەشەکردنی ناسیۆنالیزمی فارس و ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم بوو. ئەوان ناسیۆنالیزمیان بە داهێنانێکی ئەورووپایی دەزانی، هەروا بە توندی دژی دامەزراندنی کۆمار و دژی دەوڵەتی لایکی (عیلمانی) بوون، کە یەکێکە لە پرەنسیپەکانی ناسیۆنالیزم. دژی هەر

ریفۆرم و گۆڕانێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری بوون کە زیان بە بەرژەوەندیی ئەوان بگەیەنێت. بوار و مەیدانی کاری «ئایدیۆلۆژییان» گەلێک لە بوار و مەیدانی کاری ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی فارس بەرینتر بوو، چونکە جگە لە بەشێکی کورد و بلووچ و تورکمان، هەموو نەتەوەکانی ئێرانی دەگرتەوە.

ئەم سێ دیاردەیەی باسکران سێ کۆسپی سەرەکی بەردەم گەشەکردنی ئێران و گەشەکردنی سروشتیی ناسیۆنالیزمی فارس و «هەویەی میلی»ی ئێران بوون. هەر کامیان، دەرفەتێکی بابەتیی لەباری بۆ بڕەخسایە، وەک دیاردەیەکی سیاسیی کاریگەر و هەڕەشەیەکی راستەوخۆ لە دەوڵەت خۆی دەردەخست: کۆماری ئازربایجان و کوردستان لە چلەکاندا، موسەدیق و بزافی نیشتمانی لە سەرەتای پەنجاکاندا، بزافی سیاسیی مەزهەبیی خومەینی لە سەرەتای شەستەکاندا، سەر لەنوێ بزافی کورد لە کۆتایی شەستەکاندا، کە بە یارمەتیی پارتی تێک شکێندرا.

شێوە و میتۆدی دەوڵەتی ناسیۆنالی شاهەنشایی، تا روخانی لە سەرەتای ساڵی ١٩٧٩دا، بەرامبەر ئەم دیاردانە، سرووشت و خاسییەتی دەوڵەتەکە و تا رادەیەکی زۆریش چارەنووسەکەیان دیاری کرد:

یەکەم: دەوڵەتێکی شۆڤێنیستای توندڕەو بەرامبەر نەتەوە غەیرەفارسەکان و، داپڵۆسینی هەر بزافێکی کولتووری و سیاسیی نەتەوەییان.

دووەم: زۆرترین وابەستەیی و نۆکەری بۆ بێگانە (لە سەرەتادا بریتانیا و دواتر ئەمریکا).

سێیەم: سیاسەتێکی هەندێک جار مامناوەندی، زۆر جار توند و داپڵۆسێنەرانە، بەرامبەر دەزگای ئایینی و بزافی ئایینی.

ئاشکرایە دەوڵەتێکی لەم جۆرە، جگە لە دەوڵەتێکی دیکتاتۆری، تەنانەت بەرامبەر بە بزافی خەڵکی فارسیش، ناتوانێت شتێکی دیکە بێت. ئەم خەسڵەتە

دیکتاتۆری و ئیستیبدادییە، کە لە ماهییەتی دەوڵەتەکەوە سەری هەڵدابوو، بە نۆرەی خۆی بوو بە خاڵێکی لاوازی دیکەی دەوڵەتی ئێران و کۆسپێکی دیکەی بەردەم گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لە ئێراندا.

لە کۆتایی شەستەکان و سەرەتای حەفتاکاندا، بەهۆی ریفۆرمی زەوی و گرانبوونی لەناکاویی نرخی نەوت و ئەو داهاتە زۆرەی بە هۆیەوە بە لێشاو دەرژایە ئێران، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری بە خێراییەک، کە پێشتر لە ئێراندا وێنەی نەبووە، بەرەوپێش دەچوو. دەوڵەت لە رێگەی ریفۆرمی زەوییەوە، بۆ یەکەمین جار، گۆڕانێکی گەورەی بە قازانجی گەشەکردنی سەرمایەداری لە لادێیەکانی ئێراندا دەستپێکرد. ریفۆرمەکە ئەو ناکۆکییەی کە لە نێوان گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و نێوان شێوەی موڵکایەتیی فیۆدالیی زەویدا دروست بووبوو چارەسەرکرد و دەسەڵاتی ئابووری و سیاسیی ئاغا و موڵکدارەگەورەکان و مەلاکانی لە لادێدا نەهێشت. ئەمەیش پێگەی سەرمایەداری لە ئێراندا بەهێزکرد، بۆ گەلی کوردیش پێشکەوتنێکی گەورەبوو، چونکە نفوزی سیاسی و کۆمەلایەتیی سەرۆکخێڵەکان لەناو بزاڤی رۆژهەلاتدا (وەک رابەر یان وەک سەرۆکجاش) نەماو، چارەنووسی کورد و بزاڤی رزگاریخوازی کورد، وەک باشوور، نەکەوتە دەست سەرۆکخێڵێک و فیدراسیۆنێکی عەشیرەتی.
ئەم گۆڕانکارییانە وپارەی زەبەندی نەوت گۆڕانکاریی نوێی ئابوری و کۆمەلایەتی و کولتوورییان لە کۆمەڵدا دروست دەکرد. لە هەمان کاتدا نایەکسانیی کۆمەلایەتی و کێشە و ناکۆکییە کۆمەلایەتییەکانیان قووڵتر دەکردنەوە. ئەم پرۆسێسە نوێیە پێویستیی بە ئازادییەک هەبوو کە شێوەی ئۆتۆکراتی دەوڵەت، واتا حوکمی موتڵەقی تاکەکەس، دەرفەتی دابینکردنی نەدەدا. شۆرشی گەلانی ئێران ١٩٧٩، کە شۆڕشێکی بۆرژوازیی نیشتمانی

بوو، ئەنجامی ئەو ناکۆکییە بابەتییەی نێوان گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و نێوان شێوەی ئیستیبدادیی دەسەڵاتی شا بوو. یان هەوڵدانێکی دیکە بوو، لە بارودۆخێکی دیکەدا، بۆ تەواوکردنی ئەو پرۆسەیەی بە مەشروتە دەست پێکرد و لە سەردەمی حوکمی موسەدیقدا تێک شکێندرایەوە.

بەڵام ئەم شۆڕشە دیاردەیەکی نوێی لەگەڵ خۆی هێنا، دیاردەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی، کە ئەمە نەک هەر بۆ مێژووی نوێی ئێران، بەڵکو بۆ مێژووی نوێی وڵاتانی ئیسلامییش شتێکی نوێ بوو. هەروا وزەو هیوایەکی نوێی بە بزاڤی سیاسیی ئیسلامی لە ناوچەکەدا بەخشی.

دەرکەوتنی خومەینی وەک رابەرێکی رۆحی شۆڕشی ئێران دیاردەیەکی نوێ نەبوو لە بزاڤی سیاسیی ئێراندا. پێشتر رابەرانی ئایینی شیعە لە بزاڤی تنباک (توتن)، بزاڤی مەشروتە و بزاڤی خۆماڵیکردنی نەوتدا رۆڵی سەرەکییان هەبوو«٢٢». بەڵام رابەرانی شیعە، لە هیچ کام لەو بزاڤانەی پێشوودا، مەبەستیان وەرگرتنی دەسەڵاتی سیاسی و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی نەبوو، بەڵکو خەباتی ئەوان بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی ئابووری و پێگەی ئایینی و کۆمەڵایەتی خۆیان بوو، هەروا رواڵەتێکی نیشتمانی، نەک ئایینی، هەبوو و کە دژی نفوز و دەسەڵاتی سیاسی و ئابووریی رۆژئاوا بوو لە ئێراندا. ئامانجی ئایینیی ئەوان زیاتر لەو سنوورەدا بوو کە دەیانەویست دەستوور و یاسای ئێران لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا کۆک و گونجاوبن.

مەسەلەی دامەزراندنی حوکمی ئیسلامی، یەکەمین جار، لە ساڵانی پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، رابەرانی ئایینیی سوننەمەزهەب، لە رێگەی بزاڤی ئیخوان ئەلموسلمین و بزاڤی ئەلمەودودی، خستیانە روو. ئایەتوڵڵا محەمەد باقر ئەلسەدر، کە خومەینی لەم ساڵانەی دواییدا بە مامۆستای خۆی دەزانی«٢٣» هەوڵێن رابەرێکی رۆحی شیعەکان بوو، کە لە ساڵانی شەستەکاندا، بە تەئسیری

رابەرانی رۆحی ئەم دوو بزافە سوننەمەزهەبە، کۆمەڵێک تێزی سیاسی و ئابووریی سەبارەت بە حوکمی ئیسلامی نووسی. بەلای زۆرەوە تێزی سیاسیی ئەم دوو بزافە و ئەلسەدر کاریان لە خومەینی کرد تا پرۆژەی دەوڵەتێکی ئیسلامی بکاتە ئامانجی سەرەکی خۆی. دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران خومەینی، بە سوودوەرگرتن لە نفوزی مەزنی رۆحی و سیاسیی خۆی، توانی بە سێ قۆناخ پرۆژەکەی جێبەجێ بکات:
دەنگدان بۆ دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی (٣٠-٣١ ئاداری ١٩٧٩)، راگیری بۆ قانوونی ئەساسی کۆماری ئیسلامی ئێران (٢-٣ی دیسەمبەری ١٩٧٩)، هەڵبژادنی مەجلیس (بەهاری ١٩٨٠)، کە کەمتر لە نیوەی ئەوانەی مافی دەنگدانیان هەبوو دەنگیان دا.«٢٤»

گۆڕینی شۆڕشی گەلانی ئێران بۆ شۆڕشێکی ئیسلامی و دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی ئێران، تەنیا ئەنجامی لاوازی وپچرپچری بزافی نیشتمانی ئێران نەبوو، بەڵکو پێش ئەوە ئەنجامی ئەو رۆڵە گرینگەیە کە مەزهەبی شیعەگەری، لە ماوەی زیاتر لە پێنج سەدەدا، لە ژیانی سیاسیی و کولتووری و رۆحی ئێراندا گێراویەتی. لەوەش زیاتر ئایین لە سەرجەمی مێژووی ئێراندا هەمیشە رۆڵێکی گەورەی لە ژیانی سیاسیی و کولتووری و یەکبوونی رۆحیی خەڵکدا بووە. ئایین و دەوڵەت لە مێژووی ئێراندا بەرادەیەک پێکەوە بەستراون کە مرۆڤ، لە ماوەی نزیکەی دوو هەزار ساڵدا، دەوڵەتێکی ئێرانی بێ ئایدیۆلۆژیای ئایینی نابینێت. ساسانییەکان و ئایینی زەردەشتی و مانی، سەفەوییەکان و شیعەگەری. کەچی لای خەڵکی چین، دروست بە پێچەوانەی ئێرانییەکانەوە. ئایین، ئایینی تاوی یان بوودایی، قەت رۆڵێکی هێندە گرینگی لە ژیانی سیاسییدا نەدیوە. کۆنفۆشیۆس وەک فەیلەسوفێک کۆمەڵێک دەستووری گرینگی بۆ کۆمەڵ دانا، کە بەپێی ئەو دەستوورە دەبوو دەوڵەت دادپەروەرانە و بە

گوێرەی یاسا حوکمڕانی بکات. لەم حاڵەتەدا پێویست ناکات مرۆڤ پەنا بۆ هێزێکی میتافیزیکی (خودا) بەرێت. هەروا بوودا مەسەلەی بوونی خودای بۆ عەقل و توانای دەرککردنی هەر مرۆڤێک هێشتەوە.

ئێران خۆی، وەک ئیمپراتۆریایەک، بەرهەمی شیعەگەری بوو. بە واتایەکی دیکە شیعەگەری ئەو هێزە رۆحییە هاوبەشە و ئەو ئایدیۆلۆژیایە بوو کە بە هۆیەوە ئێرانییەکان توانییان خۆیان لە ناوەندیی رەسمیی ئیسلام دابڕن و یەکبوونی ئێرانیانەی خۆیانی پێدابین بکەن. کەچی مەزهەبی سوننی ئەم رۆڵەی لە ژیانی رۆحی و سیاسیی تورکەکاندا نەبوو. ئیسلام بۆ ئەوان زیاتر ئامرازێک بوو، نەک هۆکاری زیندووبوونەوەی نەتەوەیی، بۆیە دوای شەڕی یەکەمی جیهان کەمال ئەتاتوورک توانی بەئاسانی رۆڵی سیاسیی ئاین لە تورکیادا لاوازبکات و، دەوڵەتێکی لایکی دابمەزرێنێت و، لە جیاتی ئیسلام ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم بکاتە بناغەی یەکبوونی نەتەوەیی تورک. کەچی لە ئێراندا ئەم کارە نەک هەر نەکرا، بەڵکو دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی فارس شیعەگەری و رابەرانی ئایینیی شیعە، بەردەوام رۆڵێکی گرینگیان لە ژیانی سیاسیی ئێراندا گێڕاوە. لەوەیش زیاتر دەتوانم بڵێم کە ئاینزای شیعە هۆکاری سەرەکی راگرتنی قەوارەی ئێرانە. ئەگەر تا ئێستا ناسیۆنالیزم لەناو ئازەرەکانی ئێراندا لاوازە و زۆربەی ئازەرەکان تا ئێستا فارسەکان، لە ئازەرە سوننەمەزهەبەکانی ئەودیو سنووری ئێران، بە نزیکتر لە خۆیان دەزانن، هۆکارەکەی تەنیا مەسەلەی ئابووری نییە، بەڵکو بەڕای من دەبێت لە هۆکاری مەزهەبییشدا بۆ لێکدانەوەی ئەم دیاردەیە بگەڕێین.
بەڵام ئاین-مەزهەب، تەنیا فاکتەری بوون و مانەوەی قەوارەی ئێستای ئێران نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا جەبەرێکی کاریگەری بەردەم پێشکەوتنی ئێرانە. چونکە ئێران، کە وەک چین و هیندوستان خاوەنی کولتوور و شارستانییەکی

دێرینە، دەبوو ئەمڕۆ لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەوە لە ئاستی ئەم دوو دەوڵەتانەدا بوایە. خۆ ئەگەر سامانی نەوت و هیتر لەبەرچاوبگرین ئەوا ئێران، دیارە ئەوکتە بە جوگرافیایەکی بچووکترەوە، دەبوو ئێستا زۆر لەوان پێشکەوتووتر بوایە.

IV

ئیمپراتۆریای شیعە مەزهەبی ئێرانی، لە سەرەتای سەدەی شانزەیەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، جۆرەها شێوەی ستەم و لەناوبردنی بەکۆمەڵی بەرامبەر کورد بەکارهێنا و، ژیانە مادیی و ڕۆحییەکەی وێرانکرد. بەدرێژایی ئەو ماوەیە کوردستان، بە هۆی داگیرکردن و جیاوازی مەزهەبییەوە، گرفتاری داڕووشان و نەزیفێکی بەردەوامی ئابووری و مرۆیی بوو. تالان و باج و سەرانە و ڕاووڕووتی دەوڵەت و پەلاماری وێرانکارانە و ڕەشەکوژی بەردەوامی لەشکری سەفەوی و قاجاری، دەرفەتی گەشەکردنی ئابووریی و سەرهەڵدانی شێوەی نوێی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانیان نەدا. هەر کاتێکیش، بە هۆی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەت لە کوردستاندا، نیمچە گردبوونەوەیەکی سامانی ئابووری و فیدراسیۆنێکی عەشیرەتی لە شێوەی ناوەندێکی دەسەڵاتی سیاسیی میرنشینیدا دەرکەوتبێت، ئەوا هەر زوو، لە یەکەمین دەرفەتێکی لەباردا، پەلامار دراوە و، سەرلەنوێ دەورەی نەزیفی ئابووری و مرۆیی و داڕووشین و تالان و وێرانکردن دەستی پێکردۆتەوە.

ئەم هۆکارانە و، ستروکتووری خێڵایەتی کۆمەڵی کورد و سروشتی شاخاویی کوردستان، کۆمەڵگای کوردستانیان کردبووە کۆمەڵگایەکی داخراوی پچڕ پچڕ، کە لەسایەی ئابوورییەکی سروشتیی داخراو و، کولتوورێکی دابڕاودا، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی ئابووریی سروشتی و فیۆدالی و، نەریتە خێڵایەتییەکان، بە جۆرێکی ڕۆتینی و لە دەرەوەی زەمەندا، خۆیان دەهێنایەوە

بەرهەم و، لە ئەلقەیەکی داخراودا دەسوڕانەوە.

بەم جۆرە کوردستان بە درێژایی سەدان ساڵ، کەمترین دەرفەتی گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی پێنەدرابوو. لە هەموو ناوچەکانی دیکەی ئێران (رەنگە جگە لە بلوچستان و تورکمانستان، کە خەڵکەکەیان سوننین و دوچاری هەمان چارەنووسی کورد بوویبوون) دواکەوتووانەتر هێڵرابۆوە.

لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، کوردستان کۆمەڵگایەکی عەشیرەتی بوو، کە تیایدا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی فیۆدالی زاڵ بوون. هێشتا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری دەرنەکەوتبوون. خوێندنگای نوێ لە کوردستاندا نەبوون. ئەو ناوەندە رۆشنبیری و ئەو بۆژانەوە ئەدەبی و رۆشنبیرییەی لە سەردەمی میرنشینی ئەردەلاندا سەریان هەڵدابوو، بە روخاندنی میرنشینەکە لەناو برابوون. بۆیە نەیانتوانی بوو نەریتێکی بەردەوامی رۆشنبیری و ئەدەبی بەجێبێڵن، کە دواتر دەستەی خوێندەواری کورد پێ بگەیەنن.

لە لایەکی دیکەوە سروشتیی مەزهەبیی ئیمپراتۆریای ئێرانی و، سروشتیی مەزهەبی دەزگاکانی خوێندن کۆسپێکی سەربارییان لە رووی پێگەیشتنی دەستەی نوێی روناکبیری کورد و ناسیۆنالیزم و، سەرجەمی بزاڤی نەتەوەیی کورددا دروستکردبوو. دەوڵەتی شیعە مەزهەبی ئێران، لە بەر بێباوەڕی بە کوردی سوننی مەزهەب، دەرفەتی ئەوەی نەدابوو کادر و دەستەی خوێندەوار و ئێلیتی سیاسیی کورد، لەناو دەزگاکانی دەوڵەتدا پێبگەن. هەروا کاروباری خوێندن، تا سەردەمی رەزاخان هەر لە ژێر کۆنترۆل و چاودێری دەزگای ئایینیدا بوو. بۆیە لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، هێشتا ئەو دەستە نوێیەی رووناکبیران پێ نەگەیشت بوو کە بیری بۆرژوازیی ئەوروپایی و رۆشنگەری کاری تێکردبن و دید و تێروانینی نوێی رۆشنگەری و نەتەوەیی لەلا دروست کردبن.

کەچی لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا، کە بەم شێوە مەزهەبییە جیاوازی لەگەڵ

کورد نەدەکرا، هەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمەوە، ئەم دەستە ڕووناکبیرە پێگەیشتبوو. لە ساڵی ١٨٤٥دا بە پێی یاسا خوێندن کرابووە خۆڕایی و ئیلزامی، خوێندنی نوێ و عیلمانی بە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بڵاو بوو‌بوونەوە و، خوێندنگاکانی مزگەوت خرابوونە ژێر کۆنترۆلی دەوڵەتەوە«٢٥». لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، گەلێک خوێندنگا و قوتابخانەی نوێ لە کوردستانی عوسمانیدا کرابوونەوە. بە سەدان ڕووناکبیر و کادیری کورد لەم قوتابخانانە و خوێندنگا عەسکەرییەکاندا پێدەگەیشتن، کە دواتر لە دەزگا عەسکەری و مەدەنییەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا کاری گرینگیان پێدەسپێردرا. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئەم ڕوناکبیرانە، کە بەرهەمی ئەم قوتابخانە نوێیانە بوون، شانبەشانی ڕووناکبیرانی تورک، چالاکانە لە بزاڤی سیاسیی دژ بە دەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی و بزاڤی ڕۆشنگەریدا بەشداربوون و، هەندێکیان لە ڕابەرایەتی ئەم بزاڤەدابوون، تەنانەت یەکێک لە ڕۆژنامەکانی تورکە لاوەکان (الاجتهاد) لە لایەن ڕووناکبیرێکی کورد، دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەتەوە، لە قاهیرە دەردەکرا«٢٦». دواتریش زۆربەی ئەم ڕووناکبیرانە بوونە ڕابەرانی بیری ناسیۆنالیستی و ئێلیتی سیاسیی و ڕۆشنبیریی کورد لە باکوور و، تا ڕادەیەکیش لە باشووری کوردستاندا. کەچی ئەو سەردەمە هێشتا لە ئێراندا ئەم ئێلیتە سیاسیی و ڕۆشنبیرەی کورد، لە خوێندنگا و دەزگا دەوڵەتییەکانی قاجاریدا، پێنەگەیشتبوون.

هەروا نزیکی و پەیوەندیی ڕاستەوخۆی تورکیا بە ئەوروپاوە بیری ناسیۆنالیستییان تەنیا نەهێنایە ناو تورکەوە، بەڵکو بە ڕادەی جۆر بەجۆر هێناشیانە نێو ڕووناکبیرانی عەرەب و کورد و گەلانی دیکەی ژێر دەستی ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە. کاتێکیش مەیل و ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمی تورک ڕێبازێکی شۆڤێنیستانەی بەرامبەر بە نەتەوە غەیرەتورکەکان گرت، بیری

ناسیۆنالیستی و ڕێبازی سەربەخۆبوون، لە ناو ڕوناکبیرانی غەیرە تورکدا، بەهێزتر بوو.

بۆیە ناسیۆنالیزم و بزاڤی ڕۆشنگەری لە کوردستانی بندەستی عوسمانیدا زووتر و پێش کوردستانی بندەستی قاجاری، سەری هەڵدا»٢٧».

هەندێک لەم دەستە ڕوناکبیرە بوون (کوڕانی بەدرخان)، کە لە نیسانی ١٨٩٨دا یەکەمین ڕۆژنامەی کوردییان (کوردستان) دەرکرد. ئەم ڕووناکبیرانە بوون، کە دواتر چەندان بڵاوکراوە و ڕێکخراوی نەتەوەیی کولتووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییان دامەزراند. بۆیە ئەمان تەنیا دەربڕی خواستی نەتەوەیی کورد نەبوون بەڵکو داکۆکیکاری مەسەلەی نەتەوەییش بوون و، بە کردەوە خەباتی سیاسیی، دیپلۆماسی، کولتووری و دواتر چەکدارییان بۆ ڕزگاربوون کرد.

لەو سەردەمەدا، لە کوردستانی بندەستی ئێراندا هێشتا ئەم دەستە ڕووناکبیرە نەتەوەییە دەرنەکەوتبوون. بەرای من نابێت هۆکاری ئەم دیاردەیە تەنیا بە پەیوەندیی لەگەڵ بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمەی کوردستانی بندەستی ئێراندا لێک بدرێتەوە، چونکە پێش ئەوە دیاردەکە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە سیاسەتی مەزهەبچییانەی دەوڵەتیی ئێرانەوە هەیە. یان ئەمە ئەنجام و تایبەتمەندییەکی داگیرکردنی ئەم بەشەی کوردستانە و تا ئێستایش هەر بەردەوامە.

لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، کوردستانی بندەستی ئێران، لە ڕووی ئابووریی و کۆمەڵایەتییەوە، لە باشووری کوردستان دواکەوتووتر نەبووە، کەچی لەگەڵ برانەوەی شەڕی یەکەمی جیهان، سەرەتای ناسیۆنالیزم و بزاڤی ناسیۆنالیستی لە باشووردا سەری هەڵدا. ڕەنگە لەو سەردەمەدا هەندێک شوێنەواری ڕۆشنبیری و سیاسیی میرنشینی بابان مابووبێت، بەڵام هەڵگرانی بیری ناسیۆنالیستی ئەو ڕوناکبیرانە بوون کە لە خوێندنگا و قوتابخانە نوێیەکانی کوردستانی عوسمانیدا پێ گەیشتبوون، زۆربەیان لە دەزگا

عەسکەری و مەدەنییەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا کاری گرینگیان پێ سپێردرابوو. ئەمانە، کە بە سەدان بوون، دوای نەمانی ئیمپراتۆریاکە، لە باشووری کوردستاندا، بوونە رێبەرانی بزاڤی رۆشنبیریی و نەتەوەیی. ئەمان ئاگاداری بزاڤی نەتەوەیی باکوور و بزاڤی ناسیۆنالیستانی تورک و عەرەب و ئەرمەن و، تارادەیەکیش ئاگاداری بیری رۆشنگەریی ئەورووپا بوون. زۆربەی کاربەدەست و کارمەندە گەورەکانی حکومەتی شێخ مەحموود لەمانە بوون، کە، لەچاو سەردەمی خۆیاندا، بیرێکی ناسیۆنالیستی ئاشکرا و ئاستێکی پێگەیشتووی سیاسیی و دیپلۆماسی و بەرێوەبردنیان هەبوو«٢٨». پیرەمێرد، محەمەد ئەمین زەکی، تۆفیق وەهبی، مستەفا یامولکی، رەفیق حیلمی، ئیسماعیل حەقی و روناکبیرانی بنەماڵەی بابانەکان و ساحیبقران و قەزازەکان و دەیان رووناکبیر و چەندان نووسەری دیکەی ئەو سەردەمە و هەندێک وەزیر و کاربەدەستە کوردەکانی نێو دەوڵەتی تازەدامەزراوی عێراق لە مانە بوون، کە نزیکەی هەموویان پێشتر لە خوێندنگا نوێکان و دەزگا دەوڵەتییەکانی عوسمانیدا پێ گەیشتبوون.

سیاسەتی مەزهەبیی ئیمپراتۆریای ئێران ئەم دەرفەتەی بە گەلی رۆژهەلاتی کوردستان نەدا«٢٩». دەستەی خوێندەوار و ئێلیتی سیاسیی کورد، دەبوو لە دەرەوەی دەزگانی ئیمپراتۆریای مەزهەبی و، لە سایەی میرنشینە کوردەکاندا پێب گەن. مزگەوت و خانەقا و ناوەندە ئایینییەکان، تا سەردەمی رەزاخان، تاکە بنکەی خوێندن و پێگەیاندنی دەستەی خوێندەواری کورد بوون، کە زۆربەیان دەبوونە مەلا و زانای ئایینی، نەک کاربەدەستی دەوڵەتی. ئەم ناوەندانەی خوێندن، هەرچەندە ئاستێکی بەرزی مەعریفییان هەبوو، بەڵام خوێندنگای مۆدێرن نەبوون. لەگەڵ ئەوەشدا، زۆربەی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد (ژێکاف) رابەر و رووناکبیرانی سەردەمی کۆماری مەهاباد، کە بە ناسیۆنالیست ناسراون، لەم خوێندنگا و ناوەندە ئایینییانە خوێندبوویان

کەچی ئەم دیاردەیە لە هیچ کام لە بەشەکانی دیکەی کوردستاندا نابیندرێت»٢٠.

لەبەر ئەم هۆکارانە بزاڤی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم لە کوردستانی بندەستی ئێراندا، نەک هەر وەک بەشەکانی دیکەی کوردستان بە لاوازی و شێواوی لەدایک بوو، بەڵکە لەوان درەنگتریش دەرکەوت. لەوەیش زیاترناکرێت ئەم بزاڤانە، بە جۆرێکی میکانیکی، وەک بەرهەمی دەرکەوتن و گەشەکردنی پەیوەندیی نوێی سەرمایەداری، یان وەک ئەنجامی بە جیهانیبوونی کولتوور و تائسیری بیری ڕۆشنگەری و بۆرژوازیی ئەورووپا دابندرێن؛ چونکە لە سەرەتای ساڵانی چلەکاندا هێشتا کوردستان کۆمەڵێکی پێش سەرمایەداری بوو. بیری ئازادی و ڕۆشنگەری هێشتا دەرنەکەوتبوون. ستەمی نەتەوەیی دەوڵەت و تێکشکانی بیری دیموکرات و چەپ و لیبرال لە ئێراندا دەرفەتی دەرکەوتنی بیر و کولتووری نوێی بە کوردستان نەدابوو. بۆیە دەکرێت بزاڤی ناسیۆنالیسی کورد، پێش هەر شتێک، وەک ئەنجامێکی ناکۆکیی بابەتیی دەرەکیی نێوان دەسەڵاتی دەوڵەتی بێگانە و کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان سەیربکرێت؛ چونکە ئەم دەسەڵاتە بێگانەیە کۆسپی بەردەم گەشەکردنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی کوردستانە.

لاوازی و پێنەگەیشتنی لایەنێکی ناکۆکییەکە (کورد) لە بەرامبەر لایەنەکەی دیکەدا (دەوڵەتی داگیرکەر) هێشتا دەرفەتی ئەوەی نەداوە کە بتواندرێت ئەم ناکۆکییە بابەتییە، لە بارودۆخی ڕەخساودا و بە پشتبەستن بە هێز و کەرەسەکانی نێوخۆ، هەوڵی چارەسەرکردنی بدرێت. بۆیە هەر کاتێک هێزی لایەنەکەی دیکە (دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی) بە هۆی کودێتا، یان بە زەبری هێزێکی دەرەکی و جیهانییەوە لاواز بێت، ئەوا ئەم پارسەنگە تێکدەچێت، بەمەیش دەرفەت و دەرەتانێکی بابەتی بۆ کورد دەرەخسێت تا هەوڵ بدات ناکۆکییە بابەتییەکەی خۆی لەگەڵ دەسەڵاتی بێگانەدا چارەسەربکات. دەکرێت

ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوڵلای نەهری، دامەزراندنی حکومەتی شێخ مەحموودی حەفید، بزاڤی سمکۆ، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١و پەرلەمان و حکومەتی باشوور، تێکڕایان بە ئەنجامی ئەم تێکچوونی پارسەنگییە و هەوڵدانی بەشێکی گەلی کوردستان (با لە ناوچەیەکی جوگرافیایی دیاریکراویشدا بێت) دابندرێن، کە ویستوویەتی، لە هەل و دەرفەتی بێهێزی و لاوازبوونی دەسەلاتی دەوڵەتی ناوەندیی لە کوردستاندا، ناکۆکیی بابەتیی نێوان خۆی و دەسەلاتی دەوڵەتی بێگانە چارەسەر بکات. تێکشکانی هەموو ئەم کۆشش و بزاڤانەش، پێش هەر شتێک نیشانەی لاوازی و پێنەگەیشتنی ناسیۆنالیزم و لایەنی خۆیی (سوبێکتیڤی) بزاڤی ڕزگاریخوازیی کوردە، کە هۆکاری دەرەکی لە هەموویاندا، جگە لە حکومەتی هەرێمی باشوور، تەنیا یارمەتیدەری تێکشانەکە بوون.

ڕۆژهەلاتی کوردستان لە سالانی چلەکاندا و بگرە تا ڕیفۆرمی زەوی، هێشتا کۆمەلگایەکی عەشیرەتیی پێش سەرمایەداری بوو. ناسیۆنالیزم و بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد هێشتا نەبووبوونە ئەو هێزە کۆمەلایەتی و سیاسییەی کە بتوانن کارێک بکەنە سەر ڕووداوەکان و ڕۆڵێک لە گۆڕینی بارودۆخی نەتەوەیی و کۆمەلایەتیدا ببینن. بۆیە وەک چۆن دەسکەوتەکانی ئەو سەردەمانەی کوردستان، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، بەرهەمی کار و کۆششی ئەوان نەبوون، بە هەمان شێوە پاراستنی ئەو دەسکەوتانە لە توانای ئەواندا نەبوو. ئەوان زیاتر بوونە چوارچێوەی دیاردەیەک، کە لە زەمانێکی دیاریکراو و لە شوێنێکی سنوور بۆ کێشراودا (تەنیا ناوچەیەکی کەمی ڕۆژهەلاتی کوردستان، کە لەسەدا سیی خاکی کوردستانی ئێرانە «٢١») دەرکەوت. لەگەل نەمانی پێداویستی و هەلومەرجی دیاردەکەدا چوارچێوەکەیش بەهانەی بەردەوامبوونی خۆی لەدەست دا. ئەگەر دیاردەکە بەرهەمی سروشتیی گەشەکردنی

ناسیۆنالیزم بووایە، یان ناسیۆنالیزم رۆڵی سەرەکی لە پەیدابوونیدا بگێڕایە، دەبوو دواتریش، بە شێوەیەکی دی بەردەوام بێت.

لە سەردەمی شەڕی دووەمی جیهاندا، کاتێک لەشکری بریتانیا و سۆڤییەت چوونە ناو ئێرانەوە، دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی لە هەندێک ناوچەی کوردستان و ئازەربایجان لاواز بوو یان نەما. ئەمەش دەرفەتێکی بابەتیی بۆ خۆدەرخستنی ناکۆکیی نێوان کورد و دەوڵەتی ناوەندی رەخساند. هەروا بەرژەوەندیی سۆڤییەت ئەوەی دەخواست کە ناوەندێکی دەسەڵاتی ناوچەیی (محەلی) کوردی لەو ناوچانەی کوردستاندا دابمەزرێندرێت. لە سەرەتادا لە دێسەمبەری ١٩٤٥دا کوماری ئازەربایجان دامەزرێندرا، دوای ئەوە لە جەنیوەری ١٩٤٦دا کۆماری کوردستان لە مەهاباد دامەزرێندرا. هەردوو کۆمارەکە بەرهەمی ئەم بارودۆخە و بەرژەوەندیی سۆڤیەت بوون»٣٢.

ئەم بۆچوونە، کەم تا زۆر، بەو مەبەستە نییە کە لە گرینگی کۆمار و خەبات و راستگۆیی رابەرانی کەم بکاتەوە، کە سەلماندیان شایەنی ئەوەبوون وڵاتێک حوکمڕانی بکەن. بەڵکو بەو ئامانجەیە تا سەرنج بۆ ناکۆکییەکی مێژوویی رابکێشرێت کە، وەک دیاردەیەکی بابەتی، دروست بووە. ئەم دیاردەیە هەر کاتێک بارودۆخێکی لە باری بۆ رەخسابێت بە شێوە و ئاستی جۆربەجۆر خۆی دەرخستووە، لە داهاتووشدا خۆی دەردەخاتەوە.

ئەو کاتانەی لە کوردستاندا دەسەڵاتێکی ناوچەیی میرنشینی هەبووە، ئەم ناکۆکییە داپۆشراوە، یان کزبووە و سەرەتای گۆڕانێکی نوێی ئابووری و کولتووری دەستی پێکردووە. چونکە خەڵکی راستەوخۆ ستەمی دەوڵەتێکی بێگانە و نامۆ بە زمان و مەزهەب و نەریتیان لەسەر نەبووە. میرەکان خۆیان، وەک دەسەڵاتێکی خۆماڵی، حوکمڕانییان کردووە. خۆیان خەڵکیان رووتاندۆتەوە و، ساڵانە باج و سەرانەی خۆیان داوە بە دەوڵەتی ناوەندی. لە کاتی پێویستیشدا چەکداری خۆیان بۆ هاریکاری و کۆمەکی ئیمپراتۆریا

ناردووە.
ئەم میکانیزمەی نێوان دەوڵەتی ناوەندی و میرنشینە کوردەکان بە قازانجی هەردوولا بووە؛ چونکە بەم هۆیەوە لە سەرێکەوە دەوڵەتی ناوەندی ئەو ئەرکەی لەکۆڵ بۆتەوە کە لەشکرێکی گەورە لە کوردستان مۆڵ پێ بدات و پارەیەکی زۆری لێ خەرج بکات. لە سەرێکی دیکەشەوە فیۆداڵە دەسەڵاتدار و میرە کوردەکان خۆیان حوکمڕانی ناوچەکەیان بوون و چۆنیان ویستووە بەو جۆرە رەفتاریان کردووە. لەوەیش گرینگتر گەلێک جار دەوڵەتی ناوەندی بۆ ئەم یان ئەو میر بۆتە پەناگە و پارێزەر. هەر کاتێک مەترسی نێوخۆ و کێشەی دەسەڵات، یان میرنشینێکی دیکەی کورد هەڕەشەی لێکردبن، ئەوا پەنایان بۆ ئەم یان ئەو ئیمپراتۆریا بردووە و، بە هێزی لەشکری ئەوان دەسەڵاتی خۆیان پاراستووە»٣٢». ئەم بارودۆخە دەرفەتی نەداوە هیچ میرنشینێک بە جۆرێک گەشە بکات، کە دەسەڵاتی سیاسی و توانای ئابووریی لە سنووری خۆی تێپەڕێت و میرنشینێک (یان چەند میرنشینێک)ی دیکە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و، وەک ناوەندێکی بەهێزی دەسەڵات خۆی دەرخات. هەروا ئەم دیاردەیە رێخۆشکەرێک بووە تا لە پسیکۆلۆژیای مرۆڤی خێڵەکی کورددا حاڵەتێک دروست ببێت کە لە سەرێکەوە گیانی نۆکەرایەتیی بێگانە لەلای بەهێز بێت، کەچی لە سەرێکی دیکەوە لە رووی هەر دەسەڵاتێکی ناوخۆیی و خۆماڵیدا خۆی بەشێر و قارەمان بزانێت. واتا مرۆڤی کورد چەند لە رووی بێگانەدا خۆی بە کەم و بچووک دابنێت و ئامادەبێت نۆکەرایەتی بۆ بکات، هێندەیش شتی خۆماڵی لەلا سووک بێت و ئامادە نەبێت کەمترین رێز و ئیحتیرامی بۆ دابنێت. بەڵام بۆچی رێزی بۆ دابنێت لە کاتێکدا هەمیشە ناوەندێکی بێگانە لە پاڵییەوە بووە و هەیە تا پەنای بۆ بەرێت و، بە کۆمەکی ئەو «گەورەیی» و ئاغایەتی خۆی لە ناوچەکەیدا بسەلمێنێت!
ناکۆکیی نێوان کۆمەلانی خەڵکی کوردستان و دەسەڵاتی داگیرکەری بێگانە،

سەرچاوەی هەموو ئەو کێشانەن کە لە مێژووی ئەم دوو-سێ سەدەیەی دواییدا لە کوردستاندا سەریان هەڵداوە. رادەی پێگەیشتن و توانا و سنوور و تەنانەت ئامانجی بزاڤەکان، راستەوخۆ پەیوەندییان بە رادەی پێگەیشتنی هەست و هۆشیاریی نەتەوەیی و سیاسیی کوردەوە هەبووە.

بە رای من راسترە کە لە بەر رۆشنایی ئەم واقیعە مێژووییەدا، راپەڕین بزاڤە چەکدارییەکانی کوردستان، ناوەرۆکییان هەر چییەک بوویێت، بخوێنینەوە. چونکە ئەم راپەڕین و بزاڤانە، پێش هەر شتێک، ئەنجامی ناکۆکییەکی بابەتین. بەردەوامبوونی ئەم ناکۆکییە، واتا بەردەوامبوونی ئەم بزاڤانە، کە دیارە بە گۆڕانی زەمان رواڵەت و فۆرم و گەلێک لایەنی ناوەرۆکیشیان گۆڕدراون و دەگۆڕدرێن.

V

مێژووی پێنجسەد ساڵەی دەوڵەتە جۆربەجۆرەکانی ئێران تەنیا مێژووی سەرکوتانەوە و لە ناوبردنی فیزیکی و کولتووریی کورد و هەر رەگەزێکی لەخۆ جیاوازی مەزهەبی و نەتەوەیی نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا، مێژووی بە رەوایی کردنی مەزهەبی و ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقیی ئەم سەرکوتانەوە و لەناوبردنە فراوانەشە. سەپاندنی حوکمی زۆرایەتی و ستەم بەرامبەر کەمایەتیی ئایینی، مەزهەبی و نەتەوەیی دیارترین خەسڵەتی دەوڵەتی ئێران بووە. ئەمەیش لە رێبازی سیاسیی ئیسلامەوە سەرچاوەی گرتووە. چونکە ئیسلام بە چاوێکی یەکسان سەیری مسوڵمان و نامسوڵمانی نەکردووە و ناکات و هەمیشە جیاوازی لە نێواندا کردوون. ئیسلامی سیاسی، بە درێژایی مێژووی خۆی، نەیتوانیوە دەستوورێکی عادیلانە و یەکسان بۆ پێکەوەژیانی هاوبەشانەی نێوان مسوڵمان و نێوان جولەکە، مەسیحی، زەردەشتی و سابیئی، یان نێوان شیعەو سوننە دابنێت. هەمیشە زۆرایەتیی حوکمڕان لاینگرانی ئایینەکانی دیکەی بە

هاوولاتی پلەدوو داناوە. زۆرایەتیی سوننە ستەمی مەزهەبیی بەرامبەر بە کەمایەتیی شیعە بە رەوا زانیوە، بە پێچەوانەشەوە، وەک لە بەشی یەکەمدا باس کرا. ئەمەیش کولتوور و نەریتێکی تایبەت بە خۆی لە ولاتانی ئیسلامیدا، لەوانە لە ئێراندا، داهێناوە، کولتوور و نەریتی بە رەوادانانی چەوساندنەوەی کەمایەتی و ئەنجام بێباکبوون بەرامبەر تواندنەوە و لەناوبردنی کەمایەتیی لەخۆ جیاواز. بۆیە هەستی عەدالەتخوازی لە دەرەوەی سیستم و دەسەلاتی ئایینی و مەزهەبی و پرۆژەی زۆرایەتییدا بری نەکردووە. دوای دەرکەوتنی بزاڤی ناسیۆنالیستیش ئەم دا نەریت و کولتوورە، لە فۆرمی نەتەوەییدا، ستەمی زۆرایەتیی نەتەوەیی بەرامبەر بە کەمایەتیی نەتەوەیی، خۆی هێنایەوە بەرهەم و تا ئێستایش هەر بەردەوامە.

دەولەتی ئێران، لە مێژووی خۆیدا، بە هۆی دوو بەهانەی مەزهەبی و ناسیۆنالیستییەوە رەوابوونی لەناوبردنی کوردی (وەک دیاردەیەکی جیاوازی مەزهەبی و نەتەوەیی) بۆ گەلانی دیکەی ئێران سەلماندووە: بەهانەی مەزهەبی بۆ گەلانی شیعە، کە نزیکەی سەدی ٨٥ ی خەلکی ئێرانن«٢٤»، بەهانەی نەتەوەیی بۆ فارس. ئەمەیش تایبەتمەندییەکی دیکەی شێوەی ستەمی دەولەتی ئێرانە بە رامبەر بە کورد، کە نە لە تورکیای عوسمانی و کەمالیزمدا، نە لە عەرەبی سەردەمی ئیمپراتۆریای ئیسلامی و ناسیۆنالیزمدا بەم جۆرە بووە.

شۆڤێنیزمی دەولەتی ناسیۆنالی ئێران هێشتا ئەو شێوە ناسیۆنالیزمە بەلەسەیەی بەخۆنەگرتووە، کە وەک کەمالیزم و بەعس، تواندنەوەی کورد و جینۆسایدبکاتە بەشێک لە پرۆژەی خۆی. بەلام ئەمە ئەنجامی سروشت و خەسلەتی ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی فارس نییە، چونکە ئەم ئایدیۆلۆژیایە، بە رادەیەک نا واقیعی و شۆڤێنی و سامناکە، کە دەکرێت چاوەڕێی کاری لەو جۆرەی لێبکرێت. هەروا پەیوەندیی بە ئایدیۆلۆژیای مەزهەبییەوە نییە، چونکە ئیمان و فەنەتیزمی مەزهەبی و تێندێنسی ناسیۆنالیستی دەرفەتی ئەم کارەی

پێ دەدەن. بەڵکو زیاتر ئەنجامی لاوازی بزاڤی رزگاریخوازیی کورد و شێوەی فرە نەتەوەیی ئێران و کەمدەرەتانی خودی ناسیۆنالیزمی فارسە.

لە سەردەمی مەشروتە و سەرەتای رەزاخاندا، ناسیۆنالیزم و بزاڤی رزگاریخوازی کورد لە ئێراندا، سەری هەڵنەدابوو، یان هێزی ئەوەی نەبوو، کە بە هەمان شێوەی تورکیا، هەڕەشە لە یەکپارچەیی خاکی ئێران بکات. دوای روخاندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد، ئەم بزاڤە تێک شکێندرا و تا ئێستا نەیتوانیوە، بە شێوەی بزاڤێکی جەماوەری، یان بزاڤێکی چەکداری هەڕەشەی راستەوخۆ لە یەکپارچەیی خاک و دەوڵەتی ئێران بکات. رەنگە لەبەر ئەوە بێت کە ستەمی دەوڵەتی ئێران، وەک تورکیا و دواتریش عێراق، تا شێوەی کوشتاری بەکۆمەڵ و جینۆسایدی وەرنەگرتووە، بەڵکە زیاتر شێوەی لەناوبردنی کولتووری و رێگەگرتن لە پێشکەوتنی کەسایەتیی نەتەوەیی و، تێکدانی ژیانی ئابووری و کولتووریی بەخۆگرتووە.

هەروا ئێران خۆی، وەک تورکیا و عێراق لە دوو نەتەوەی سەرکی پێک نەهاتووە بەڵکو پاشماوەیەکی ئیمپراتۆری و مۆزایکێکی نەتەوەییە، کە لە چەند نەتەوە و چەند وڵاتێکی لێکراو، یان پێکەوە لکێندراو پێکهاتووە، بۆیە لەناوبردنی بەکۆمەڵی کورد، هەستی مەترسی لای نەتەوەکانی دیکەی وەک ئازەر، بلووچ، تورکمان و عەرەب دروست دەکات. لەوەش زیاتر ناسیۆنالیزمی فارس، کە تەنیا مەسەلەی فارس یان دروستتر بڵێم مەسەلەی ئێلیتی فارسە، نەک مەسەلەی ئازەر و کورد و بلوچ و تورکمان و عەرەب، هێشتا لاوازە و نەگەیشتۆتە هەرەتی گوڕوتینی خۆی. هێشتا تەنیا بەشێکی کەمی ئەرکی نەتەوەیی خۆی بەرامبەر بە نەتەوەی فارس بەجێ هێناوە. هێشتا بەشێکی وزەی وێرانکارانەی خۆی لە دژی گەلە غەیرە فارسەکانی ئێران، بە تایبەتی کورد، بەکارهێناوە و، وەک ناسیۆنالیزمی تورک و ناسیۆنالیزمی عەرەبی عێراق و سوریا، لە هەردوو ئاستدا، رەوتی سروشتیی خۆی بە تەواوی نەبڕیوە. بەلام

دیاره بەپێی دەرفەت لە کوشتاری خەڵکی کوردستان و، لە حاشاکردن لە کورد و بە ڕەوازانینی داپڵۆسینی هەر داخوازییەکی نەتەوەیی کورد، چەند بچووک بوویێت، درێغی نەکردووە. ئەمەیش لە نەریتی سیاسیی ئێراندا، نەک هەر مایەی شوورەیی و بەربەریزم نییە، بەڵکو بۆتە دیاردەیەکی ئاسایی و، وەک شتێکی لاوەکی، بێباکانە سەیری دەکرێت. یان بۆتە بەشێک لە سیستمی ئایدیۆلۆژی و کولتوور و نەریتی سیاسیی باو، کە کەم تا زۆر، هێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانیشی گرتۆتەوە. ئەمەیش ڕاستگۆیی پرۆژە و بیری دیموکرات و لیبرال و چەپی ئێران دەخاتە ژێر پرسیارەوە، چونکە ئەوان، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، لە بەرهەمهێنانەوەی هەمان کولتوور و نەریتی سیاسیی باودا بەشداری دەکەن.

*

خوێندنەوەی مێژووی سیاسیی مەزهەب (ئایدیۆلۆژیا) و دەسەڵاتی پێنجسەد ساڵەی ئێران ئەوە دەردەخات کە ئەم مێژووە، بە پەیوەندی لەگەڵ کورددا، دوو شێوە ئایدیۆلۆژیا و دەسەڵاتی هێناوەتە بەرهەم، کە هەر دووکیان وەک دوو بەرداش، بۆ پلیشانەوەی کورد لە گەڕدابوون: دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیای مەزهەبیی شیعەگەری، دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمی فارس و عەجەم. هەردوو دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیا، بە بەهانەی تایبەتیی فیکری و ئەخلاقی و نیشتمانیی (ئێرانی) خۆیان، ڕەواییان بە پرۆسەی ستەمی نەتەوەیی و پەلامار و لەناوبردنی کورد داوە:
یەکەمیان لە بەر ئەوەی کورد، لە ڕووی ئایینییەوە، سوننە مەزهەب بووە، دووەمیان لەبەر ئەوەی کورد، لە ڕووی نەتەوەییەوە، هەڕەشەی لە پلانی نەتەوەیی و یەکبوونی خاکی ئێران کردووە. بەم جۆرە ستەمی دەوڵەت وەک شمشێرێکی دووسەرە بووە، ئەمەیش تایبەتمەندییەکی شێوەی ستەمی نەتەوەیی دەوڵەتی ئێرانە بەرامبەر بە کورد.

سەفەوییەکان و قاجارەکان، بەهۆی مەزهەبی شیعەگەرییان و بە ناوی شەڕی دژ بە سوننەوە، کوشتارێکی بەربلاویان لە کوردستاندا نایەوە سەدان هەزار کەسیان کوشت، یان لە کوردستانەوە بۆ ناوچەکانی دیکەی ئێران ڕاگواست. سەدان گوندی کوردستانیان وێران کرد، ژیانی مادیی و ڕۆحیی کوردیان تێک داو، ڕێگەی هەر جۆرە گەشەکردنێکی ئابووری، سیاسی، کۆمەلایەتی و کولتووریان لە رووی گەلی کوردستاندا بەست. هەروا گەلێک ناوچەی کوردستانیان بە عەجەم کرد و دوژمنایەتییەکی گەورەیان، بە قازانجی دەولەتی ناوەندی، لە نێوان کورد و عەجەمدا نایەوە. کەچی دەولەتی رەزاخان، بەناوی یەکبوونی خاکی ئێران و یەکبوونی هەویەی میللی ئێرانییەوە، هەمان تاوانی بەرامبەر بە گەلی کوردستان ئەنجام دا.. ڕاپەڕینی سمکۆ و کۆماری مەهابادی تێک شکاند و، ڕێگەی لە گەشەکردنی نەتەوەیی کورد گرت. هەروا بەتوندی کەوتە دژایەتی بزاڤی کورد لە بەشەکانی دیکەی کوردستاندا«٢٥». ئەمڕۆش ئێران، کە نیمچە ئیمپراتۆریایێکی مەزهەبییە، یان هەلگری مەزهەبی ئیمپراتۆریای ئێرانی و شێوە تێندێنسی ناسیۆنالیزمی ئیسلامییە، یان بەرهەمێکی شێواوی هەردووکیانە، ڕێبازی مێژوویی ئێران لە کوردستاندا درێژە پێ دەدات.

ناکۆکیی بابەتیی نێوان گەلی کوردستان و دەولەتی ئێران، بەرهەمی مێژووی دوور و درێژی داگیرکردن و ستەمی مەزهەبی و نەتەوەییە. دەسەلاتی سەدان ساڵەی دەولەتی ئێران، وەک دەسەلاتێکی نامۆ بە کورد، کۆسپی هەر جۆرە پێشکەوتنێکی ئابووری، کۆمەلایەتی و سیاسیی بووە. بەم پێیە ناکۆکیی نێوان پەیوەندییەکانی ئابووریی فیۆدالی و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لە کوردستاندا شێوەی کێشەی نەتەوەیی وەرگرتووە. بە درێژایی ئەو ماوەیە شێوەی حوکم لە تاراندا شتێکی ئەوتۆی لە ماهییەتی ناکۆکییەکە نەگۆڕیوە، بەلکو تەنیا کاری لە فۆرم و رواڵەتی ناکۆکییەکە و شێوەی خۆنواندنەکەی کردووە. گۆڕانی شێوەی حوکم و دەسەلات لە داهاتووشدا،

دەشێت هەمان پرۆسێس دوبارە بکاتەوە، مەگەر ئاین، یان ناسیۆنالیزم رۆڵی سەرەکی سیاسیی لە ئێراندا نەبینن، یان ناکۆکییەکە بە پێی پرینسیپی مافی ئازادیی خۆبڕیاردانی چارەنووس: پێکەوە ژیانی یەکسانانە، یان جیابوونەوە، چارەسەربکرێت.
ئەگەر فەناتیزمی مەزهەبی و تێندێنسی نادیموکراتانە و تا رادەیەک رەگەزپەرستانەی ناسیۆنالیزمی فارس-عەجەم لێگەڕێن، ئەوا دەکرێت نزیکی کولتوور و زمان و هەندێک لایەنی هاوبەشی مێژوویی بکرێنە زەمینەیەکی پتەو تا کورد و گەلانی دیکەی ئێران پێکەوە یەکسان و هاوبەش، یان وەک هاوسێ بژین.

بەڵام ئایا زۆرایەتیی زاڵ و سەردەست دەتوانێت لە زمانی کەمایەتیی ژێردەست بگات؟ ئایا دەتوانێت دەستبەرداری نەریتی سیاسی کولتووری نێگەتیڤی سەدان ساڵەی خۆی بێت و باوەڕ بە مافی یەکسانی و بەرابەریی خۆی و کەمایەتی ژێردەست بێنێت؟

سەرچاوەو پەراوێزەکان

١- دکتر عبدالحسین زرین کوب، دوو قرن سکوت، سرگذشت حوادث و اوضاع تاریخی ایران در دوو قرن اول اسلام، چاپ ششم، انتشارات نوید (المان غربی) ١٣٦٨، ص٣٨، ٧١

٢-مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، حیات اقتصادی مردم ایرانیان از اغاز تا ایمروز، چاپ دوم، چاپخانه کتیبه، ١٣٦٤، ص٥١

٣- لەوانە: شـۆڕشی بابەکـیـیـەکـان ٨١٧-٨٣٨ ، بە رابەری بابەکی خـەرەمی لە ئازەربایجان، شۆڕشی ئەبو موسلیم لە خوراسان، حەسەنی کوڕی زەیدی عەلەوی، کە دەولتی عـەلەوی لە تەبەرسـتـان دامـەزراند ، دەولەتی سـەفاری لە تەبەرسـتـان، سـالی ٨٦٨-٩٠٤، دەولەتی تاهیریان و، راپەرینی قـەرامیتـە دژی عـەباسـیـیـەکان، کـە وەک میژوونووسی عەباسی، ئەلتەبەریری، لە تاریخ الامم والملوک-جلدی ٨ دا، دەنووسێت: رەشەخەلک و کورد و عەجەمی پروپووچ و عەرەبی پروپووچ بەشدارییان تێداکردبوو». سەرەرای چەندان ناوەندیی دەسـەلات و شۆڕش و راپەرینی دیکە دەرکەوتن. بۆ زیاتر بڕوانە:

-د. محمود اسماعیل، الحرکات السریة فی الاسلام، کتاب روز الیوسف، مصر ١٩٧٣،

-بندلی جوزی، من تاریخ الحرکات الفکریة فی الاسلام، ط٣، دار الجلیل، ١٩٨٢

- حسین مروة، النزعات المادیة فی الفلسفة العربیة الاسلامیة، الجزء الثانی، دار الفارابی، بیروت ١٩٧٩

٤- حسین مروة، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢

٥- (الجاء) حیلەشـەرعێک بوو کە بە هۆیەوە مولکدارە گەورەکان بۆ خۆرزگارکردن لە ستـەمی کاربەدەسـتـان، کە لە کـاتی خـەراجـدا لێیـان دەکـرا، پەنایان بۆ دەبرد. لەم رێگەیەوە زەوییەکانی خۆیان دەخستە سەرناوی یەکێک لە خزم و نزیکانی خەلیفەی ئومەوی یان کاربەدەستێکی گەورەی دەولەت، بەلام لە ئەنجامدا مولکەکانیان لەدەست دەچوو، بۆ نموونە: لە سـەردەمی خەلافەتی وەلیدی کوڕی عەبدولەلیکدا خەلکی (سواد) هەموو زەوییەکانی خۆیان بە ناوی مسلمەی کوڕی عەبدولەلیک، برای خەلیفەوە تۆمار

کرد، کە دواتر هەمووی بوو بە موڵکی کوڕ و نەوەکانی مسلمە، کە خەلافەتی عەباسی هات زەوییەکان بوونە موڵکی خەلافەت. کاتێک مەروان کوڕی محەمەد والی ئازەربایجان و ئەرمەنستان بوو، خەڵکی مەراغا زەویوزاری خۆیان بە ناوی مەروانەوە تۆمار کرد، کە دواتر بوو بە موڵکی مەروان. لە سەردەمی عەباسییەکاندا ئەم ساختەیە هەر بەردەوام بوو. خەڵکی زنجان ناچار بوون زەوییەکانی خۆیان بەناوی قاسمی کوڕی هاروونە ڕەشیدەوە تۆمار بکەن، کە بەرە بەرە بوون بە موڵکی خەلافەت. بڕوانە:

-دکتر عبدالحسین زرین کوب، دو قرن در سکوت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٢

٦-بندلی جوزی، مصدر سابق ص٩٢

٧- ابن خلدون، المقدمة، ل ٢٨٥-٢٨٦ ، دکتر عەبدالحسین زرین کوب، سەچاوەی پێشوو، ل ١١٦

8-Michael Norberg, Asiens historia Från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm1971, S.108-109

٩-شیعە، یان شیعەگەری مەزهەبێکە لە ئیسلامدا، کە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا دەرکەوت و بە لایەنگرانی ئیمامی عەلی کوڕی ئەبوتالیب دەگوترا، چونکە شیعەکان پێیان وابوو کە عەلی لەلایەن خوداوە بە خەلیفەی مسوڵمانان هەڵبژێردراوە، بەڵام ئەبووبەکر و عومەر بەزۆر ناچاریان کردووە واز لەم کارە بێنێت. ئەم مەزهەبە کۆمەڵێک ڕێبازی فیکری و فەلسەفی و سیاسیی جیاواز و پێکناکۆکی لێکەوتەوە کە گرینگترینیان زەیدییەکان، شیعەی ئیسماعیلییە کە لە ساڵانی ٩٦١-١١٧١ دەوڵەتی فاتمییەکانیان لە میسر دامەزراند و، شیعەی دوانزەئیمام، کە بە فراوانی لە ئێراندا بڵاوبۆوە. شیعەی دوانزەئیمام لەو باوەڕەدان کە ئیمامیەتی پلەیەکی خوداییە و دەبێت مسوڵمانان بەتەواوی گوێڕایەڵی ئیمام بکەن. ئیمام لە جیاتی پێغەمبەر و تا هاتنەوەی ئیمامی دوانزەیەم (محەمەن بن حەسەن ئەلمەهدی)، کە لە دۆخێکی سەختدا غەیب بوو، ڕابەری ئایین و دنیا و ڕێنشاندەری مسوڵمانان دەبێت و مانای نادیار (باطن)ی تێکستە ئاینییەکان بۆ خەڵک لێک دەداتەوە. شیعەکان لەو باوەڕەدان کە خەلافەتی ئیسلامی دەبوو لە بنەماڵەی عەلی (حەسەن، حوسێن و کوڕ و نەوەکانیان) بوایە. ئەمان بە درێژایی مێژووی خۆیان بەرهەڵستکاری توندی خەلافەتە یەک لەدوای یەکەکانی ئیسلام بوون، بۆیە بەردەوام ستەمیان بەرامبەر کراوە. دوای کوژرانی حوسێن ڕوویان

لە کاری نهێنی کرد. بزاڤەکانیان ناوەرۆکێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت، وەک د. حوسێن مرووە دەڵێت، چینایەتیشیان بە خۆیانەوە گرتبوو. هەمیشە حوکمڕانانی سوننە مەزهەبی ئیسلامی بە توندی پەلاماری ئەم بزاڤانەیان داوە و کۆشتاری بە کۆمەڵیان لێ کردوون. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

-احمد کسروی، بهائیگری شیعیگری صوفیگری، انتشارات نوید ١٩٨٩، ص١٢١-٢٣٢

-علی الشابی، الشیعة فی ایران، الجامعة التونسیة، ١٩٨٠.

-حسین مروة، النزعات المادیة فی الفلسفة العربیة الاسلامیة.

١٠-احمد رناسی، جنبشهای انقلابی ایران، ساربروکن، المان غربی، ١٣٦٦، ص ٤٦

١١-بۆ نمونە لەو لایەنە لێکچووانەی کە لە نێوان شیعەگەری و کولتووری ساسانیدا هەن و، بە کولتووری عەرەب و ئیسلامی رەسمی نامۆ بوون: شێوە کاری نهێنیی رێکخستن و (التقیة) واتا شاردنەوەی بیر و مەرام لەدڵدا، مەسەلەی (الوصیة)، کە ئیمام پێش مردنی کەسێک بە جێگری خۆی دادەنێت تا لەسەر ئەوە ناکۆکی نەکەوێتە نێوان شیعەکانەوە، ئەم دیاری کردنە نەریتێکی حوکمڕانی ساسانەکان بوو، عەرەبەکان، تا سەدەمی ئومەوییەکان کە حوکمڕانی کرایە مەلەکی، بەهەڵبژاردن (الشوری) ئەم کاریان دەکرد. بیری هاتنەوەی مەهدی بە بەرهەمی خەیاڵی فارسەکان دادەندرێت. هەروا بیری (التئویل الباطنی)، واتا مانای نادیاری شتەکان، ریشەی بۆ ئایینی مانی دەگەڕێتەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

د. محمود اسماعیل، الحرکات السریة فی الاسلام، کتاب روز الیوسف، مصر ١٩٧٣ ص٩٦-٩٩

١٢-سالح محەمەد ئەمین، کورد و عەجەم: مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران، چاپی یەکەم، ١٩٩٢، لا. ٣٥ ئەم کتێبە سەرنج بۆ مەترسییەکی گەورەی داهاتوو رادەکێشێت، کە پەیوەندیی بە کێشەی نێوان کورد و عەجەمەوە هەیە، چونکە سەرەڕای شوێنەواری رووداوەکانی رابردوو، بەشێکی گەورەی کوردستانی رۆژهەڵات، لە رووی ئیدارییەوە خراوەتە سەر ئازربایجان و دەشێت لە داهاتوودا ئازەرەکان بە بەشێک لە خاک و وڵاتی خۆیانی دابنێن. تەنانەت لە سەردەمی کۆماری مەهاباد و ئازەربایجاندا ئازەرە ناسیۆنالیستەکان، لای سۆڤیەتییەکان، پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە ناوچە کوردییەکانی باکووری رۆژئاوای ئێران هەر لە کۆنەوە هی ئازەرەکان بووە» بڕوانە:

هێندێ بەڵگە و بۆچوون لەسەر کۆمەڵەی ژێکاف، ئەفراسیاو هەورامی لە رووسییەوە کردوویە بە کوردی، رابوون، ژمارە ۲۳ی ۱۹۹۲

تاقیکردنەوەی سۆڤیەت و یۆگۆسلاڤیا دەریانخست کە ئەم جۆرە دابەشکردنە ئیدارییە نامەسئولە، دوای هەڵوەشاندنەوەی قەوارەی فەرمنەتەوەیی و فیدراڵی، دەشێت کێشەیەکی خوێناوی لاوەکی لە نێوان نەتەوە هاوسنوورەکاندا بنێتەوە.

13-Michael Norberg, Asiens historia Från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm1971, S.114-115

١٤-د. كمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد، ١٩٨٥، ص ١٠٧

١٥- احمد رناسي، سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٠٠

16-Abrahamian, E.(1982), Iran Between Two Revolution, (Princeton: Princeton University press), P.142

[ئەمە لەو سەرچاوەیە راگوێزراوە کە لە پەراوێزی ژمارە هەژدەدا هاتووە]

١٧- دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕ عبداللە حسن زادە، بنکەی پێشەوا ١٩٧٣ لا ٨٧

18-Borhanedin A. Yasin, Vision or Reality, The Kurds in the Policy of the Great Powers, 1941-1947, P.56

١٩-لەوانە [راپەڕینی گەیلان (انقلاب گیلان)ی ساڵی ١٩٢٠-١٩٢١ بە رابەری میرزا کوچک خان، راپەڕینی ئازەربایجان بە رابەری محەمەد خیابانی، راپەڕینی خوراسان بە رابەری محەمەد تەقی خان، راپەڕینی خوزستان بە رابەری شێخ غەزعەل، راپەڕینی کوردستان بە رابەری سمکۆ، سەرەرای خۆپێشاندانی بەردەوامیی شەقامەکان و هەرەشەی بزاڤی چەپەکان، کە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسیا، ئەم بزاڤە بەهێزتر بووبوو].

٢٠- نۆرمەن، سەفیری ئەوکاتەی بەریتانیا بە وردی باسی ئەوە دەکات، کە چۆن ئەوان، لە ساڵی ١٩٢١دا، کودێتای رەزاخان و زیانەدین تەباتەباییان رێکخست و، بۆچی ئەوان دواتر کۆمەکیان بە رەزاخان کرد. بۆ زیاتر بڕوانە:

Documents on British Foreing Policy, 1919-1939, First Series, Vol.XIII, PP. 731-732

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، لا ١١٦-١٧٤

٢١- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، سەچاوەی پێشوو، لا ١٨٧

٢٢-بۆ نمونە رۆڵی رابەرایەتیی ئیمام حەسەن ئەلشیرازی لە بزاڤی تنباکدا، رۆڵی رابەرایەتیی ئیمام کازم ئەلخوراسانی لە بزاڤی مەشروتەدا، رۆڵی رابەرایەتیی ئیمام ئەبو ئەلقاسم ئەلکاشانی لە بزاڤی خۆماڵیکردنی نەوتدا.

بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: هادي العلوي، فصول من تاريخ الاسلام السياسي، مركز الدراسات الاشتراكية في العالم العربي، ١٩٩٥ ص ٥٤٠-٤٤٠

٢٣-هادي العلوي، مصدر سابق، ص ٤٤٢

24-Bo Utas, Islam som politisk faktor i dagens Iran och Afganistan, Islams mångfald, Svenska Afganska Kommitetten, 1991, S. 226-227

٢٥- لوتسكي، تاريخ الاقطار العربية الحديث، دار التقدم، موسكو ١٩٨٤، ص-١٥٢ ١٤٨

هەروا دەربارەی ژمارەی ئەو خوێندگا و قوتابخانانەی لە باشووری کوردستاندا هەبوون، بڕوانە: رەفیق سابیر، گەشەکردنی بیری رۆشنگەری و سیاسی لە کوردستاندا ١٨٩٨-١٩١٤، رێگای ئاشتی و سوسیالیزم، ژمارە ١٣ی ساڵی ١٩٨٨

٢٦- بۆ زیاتر لەم رووەوە بڕوانە:

دوکتۆر کەمال مەزهەر، «تێگەیشتنی راستی» و شوێنی لە رۆژنامەی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٨، لا. ٥٧-٥٨

٢٧-سەبارەت بە سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم، لەم بەشەی کوردستاندا، رای جیاواز هەیە. عەزیزی شەمزینی و قاسملو و.تاد راپەڕینی شێخ عوبێدوڵلای نەهری بە سەرەتای ناسیۆنالیزم لە کوردستانی بندەستی ئێران دادەنێن. کەچی عەباسی وەلی کۆمەڵەی ژێکاف بە سەرەتای ناسیۆنالیزم دادەنێت.

ئەم رایە جیاوازانەیش شتێکی سەیر نییە. چونکە لە ئەورووپاشدا، کە سەرچاوەی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمە، رای جۆراوجۆر و لێک جیاواز سەبارەت بە پێناسەی ناسیۆنالیزم و شێوە و کاتی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم هەیە. (بڕوانە بەشی دووەمی ئەم کتێبە).

رەنگە ئەوە زۆر گرینگ نەبێت کە کەسێک چۆن، لە دید و تێگەیشتنی خۆیەوە، پێناسەی دیاردەیەک دەکات و چ ناوێکی لێ دەنێت بەڵکو زۆر لەوە گرینگتر ماهییەتی خۆدی دیاردەکە و، هۆکارەکانی دەرکەوتنی دیاردەکەن، وەک شتێکی ئۆبژێکتیڤی.

دید و تێڕوانینی ئێمە بۆ هەر دیاردەیەک تەنیا شتێکی سوبژێکتیڤییە، کە مەرج نییە هەقیقەت و خاسییەتەکانی دیاردەکە، وەک شتێکی ئۆبژەکتیڤی، بە تەواوی دەربخات، بۆیە دەبینین هەر دیاردەیەکی لەم جۆرە بە چەندان شێوەی جۆربەجۆر پێناسە کراوە. مەسەلەکە تەنیا پەیوەندیی بە ماهییەت و سروشتیی دیاردەکەوە نییە، بەڵکە پەیوەندیی بەوەشەوە کە چۆن و لەکام دیدەوە و بە کام مەبەست و میتۆد و.. تاد دیاردەکە وەسف دەکرێت.

٢٨-مرۆڤ کاتێک ڕۆژنامەکانی حکومەتی شێخ مەحموود دەخوێنێتەوە، کە ئەم دەستە ڕووناکبیرانە بەڕێوەیان دەبرد، لە چاو ئەو سەردەمەدا، ئاستێکی ئەوتۆی پێگەیشتنی سیاسی و بیرێکی ڕوونی ئەوتۆی ناسیۆنالیزم بەدی دەکات، کە نە لە بزاڤی چەکداری ئەیلوول و نە لە حکومەتی هەرێمی ئێستای باشووری کوردستاندا بەدی ئەدەکران و ناکرێن.

ئەم دیاردەیە بەنیسبەت سەردەمی کۆماری مەهاباد و بزاڤی ئێستای کورد لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتیشدا ڕاستە. ئەمەیش نیشانەیەکی تێشکانی ناسیۆنالیزمە لە کوردستان.

٢٩-کەچی لە مێژووی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە تا ئەمڕۆ، بەردەوام کۆمەڵێک وەزیری کورد لە دەوڵەتی عێراقدا بەشدار بوون. دیارە ئەمە هەر لە بەر ئەوە نەبووە کە کورد، دوای عەرەب، بە نفووس دووەمین نەتەوەی عێراقە، بەڵکە ئەمەیش هەر لەبەر هۆکاری مەزهەبییە، چونکە لە عێراقدا هەمیشە دەسەڵات بەدەست کەمایەتیی عەرەبی سونیی مەزهەبەوە بووە و ئەمان لە بەرامبەر شیعەکاندا سوودیان لە سونیبوونی کورد وەرگرتووە، وەک لە بەشی پێنجەمی ئەم کتێبەدا باسی دەکەین.

٣٠-دواتریش بزاڤی نەتەوەیی لە کوردستانی بندەستی ئێراندا، لە ناو خوێندکارانی ناوەندە ئایینییەکان و مەلاکاندا، بەهێز بووە. سروشتیی سوننە مەزهەبی ئەم مەلایانە ڕێگەی ئەوەی نەداوە کە ئەمان لە ناو سیستمی ئایینیی- شیعەدا جێگایان ببێتەوە، ڕەنگە چاولێکەری ڕۆڵی سیاسیی مەلا شیعەکانی ئێران، هەروا ستەمی نەتەوەیی و مەزهەبی، پێکرا هاندەر بووبن تا ئەمان بەم جۆرە بەرچاوە بەشداری لە بزاڤی نەتەوەییدا بکەن.

٣١-دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، ل ٩٨

٣٢-بۆ زیاتر لە بارەی کۆماری کوردستان و ڕۆڵی سۆڤیەت، بڕوانە:
ئەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان کورد لە گەمەی سۆڤیەتی دا، چاپی یەکەم ١٩٩٣
Borhanedin A.Yassin, Vision or Reality, 1995
-دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، ١٩٧٣
٣٣-مێژووی میرنشینی گەلێک نمونەی لەم جۆرەی تێدایە، کە لام وایە، ڕەفتاری هەندێک لە میرەکانی بابان، بە تایبەتی لە سەردەمی جووتە برا سلێمان پاشا و مەحموود پاشادا، لە هەموویان شەرمهێنەرانەترە. ئەمان لەسەر کێشەی دەسەڵات، پەنایان بۆ تورک و عەجەم برد و، وەک مێژوونووسی سەدەی نۆزدەیەم عەبدولقادری ڕۆستەمی بابان باس دەکات، لە ماوەی چوار ساڵدا، یەکێکیان بە یارمەتی لەشکری عوسمانی و ئەوی تریان بە یارمەتی لەشکری ئێرانی، شەش جار بە نۆرە بەسەر وڵاتی باباندا زاڵ بوون و وڵات لە دەستدرێژیی ئەوان تووشی وێرانی و چارەڕەشی بوو. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:
عبدالقادر ابن رستم بابانی، تاریخ و جغرافیای کردستان مرسوم بە سیر الاکراد، بکوشش محمد رئوف توکلی، چاپخانەی ارژنگ، ١٣٦٦ ، یان چاپی کوردی: ڕەوشی کوردان، وەرگێڕانی کەریمی حیسامی.
34-Bo Utas, Islam som politisk faktor i dagens Iran och Afganistan,S. 223
٣٥-ئێران بە مەبەستی لێدانی بزاڤی کورد لە هەر بەشێکی کوردستاندا، کۆمەڵێک ڕێکەوتن و پەیماننامەی لەگەڵ دەوڵەتە داگیرکەرەکانی دیکەی کوردستاندا بەست، بۆ نمونە: پەیماننامەی دۆستایەتی و پاراستنی ئاسایش (١٩٢٦) لە نێوان ئێران و تورکیادا، ڕێکەوتننامەی سنووری نێوان ئێران و تورکیا (١٩٣٢)، پەیماننامەی سەعدئاباد(١٩٣٧) لە نێوان تورکیا، ئێران، عێراق و ئەفغانستان. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:
د. جەبار قادر، هاوکاریی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان دژی گەلی کورد، ڕابوون، ژ. ١٦، ١٩٩٦

بەشی چوارەم

تورکیا: ناسیۆنالیزمی خێڵی وێرانە

I

لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسی رەچەڵەکی خێڵە بەدوو و رەوەندەکانی تورک کرا، کە بە لێشاو، لە بیابانەکانی ئاسیای ناوەڕاستەوە، روویان لە ناوچەکە کرد و بە زەبری شەڕ و کوشتار دەستیان بەسەر خاکی خەڵکی دیکەدا گرت و تیایدا نیشتەجێ بوون.

تورکە عوسمانییەکان، بەشێکی ئەو خێڵە بەدوو و رەوەندە تورکزمانانە بوون کە دواتر، لە کۆتایی سەدەی سیانزەیەمدا، لە سایەی تورکە سەلجوقییەکاندا لە رۆژئاوای ئەنادۆڵدا، نیشتەجێبوون. لە ئەنجامی فیدراسیۆنێکی عەشیرەتی-عەسکەری نێوانیاندا دەوڵەتێکی بچوکیان دامەزراند، کە دوای مردنی دامەزرێنەری دەوڵەتەکە، عوسمانی یەکەم، بەناوی دەوڵەتی عوسمانی ناسرا.

عوسمانییەکان سوودێکی زۆریان لە سەلجوقییەکان وەرگرت، کە پێشتر دەوڵەتێکی بەهێزیان دامەزراندبوو. سەلجوقییەکان تەنیا ئەوانیان داڵدە نەدا، بەڵکە دەوڵەتی بیزەنتییان بە رادەیەک لاواز کرد کە عوسمانییەکان توانییان بە زوویی چەندان ناوچەیان لەدەست دەربێنن و خۆیان تیایدا نیشتەجێ ببن.

تورکەکان، کە کۆمەڵە خێڵێکی شەڕفرۆش و دەستوەشێن بوون، هەر زوو بەهۆی کڕدبوونەوەی چڕی دەسەڵات و پەلامار و نەریتی شەڕکەرانەیان دەسەڵاتیان زیادی کرد. لاوازبوونی دەوڵەتی بیزەنتی و، دواتر لاوازبوون و نەمانی دەوڵەتی سەلجوقییەکان بۆشاییەکی گەورەی دەسەڵاتی لە ناوچەکەدا

دروست کرد، کە عوسمانییەکان توانییان پڕی بکەنەوە. بەمەش عوسمانییەکان بوونە زلهێزێکی ناوچەکە و تا سەدەی پانزدەیەم ناوچەی بەلکانیان گرت، هەروا بیزەنتییەکانیان لە هەموو ناوچەکانی ئاسیای بچووک دەرکرد. لە ساڵی ١٣٦٠ دا شاری ئەدریانۆپۆل (ئەدرینێی ئێستا)یان کردە پایتەختی خۆیان. دواتر لە ساڵی ١٤٥٣شاری کوستەنتینییەیان گرت و کردیانە پایتەختی خۆیان. ئیتر وەک زلهێزێکی ناوچەکە مەترسییەکی گەورەیان بۆ ئەورووپا دروست کرد»١.

نەمانی دەوڵەتی عەرەبی عەباسی و لاوازبوونی دەسەڵاتی مەغۆلەکان لە ئاسیای بچووکدا دەرفەتی بۆ تورکە عوسمانییەکان رەخساند تا دەست بەسەر خەلافەتی ئیسلامیدا بگرن و خۆیان بکەنە ناوەندیی رەسمیی خەلافەتی ئیسلامی. ئەوان، کە تەنانەت لە زمانی قورئان و لە فەرمودەکانی پێغەمبەر نەدەگەیشتن، بوونە هەڵگری پەیامی ئیسلام و پارێزەری ئاینی ئیسلام. دواتریش بەناوی ئیسلامەوە و بەسوود وەرگرتن لە توانای ئیمپراتۆریای ئیسلامی درێژەیان بە پیشەو هۆبی (Hobby هوایە) ی کوشتن و تالان و وێرانکردن دا.

بەم جۆرە تورکە عوسمانییەکان تا سەرەتای سەدەی شانزەیەم گەیشتنە لوتکەی پەلهاویشتن و، توانییان یۆنان و بولگارستان و سێربیا و ڕۆمانیا و بەشێکی مەجەرستان و ئەلبانیا و زۆربەی وڵاتانی عەرەب و ئەرمەنستان و بەشێکی فراوانی گورجستان و میسۆپۆتامیا و کوردستان داگیربکەن.

بەڵام لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا ئیمپراتۆریای عوسمانی روو لە داهێزان بوو و بە پیاوە نەخۆشەکەی ئەورووپا ناو دەبرا. دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەت بەسەر ناوچە فراوانەکانی ئیمپراتۆریادا رانەدەگەیشت. سەرمایەی ئەورووپایی بە رادەیەکی فراوان خۆی خزاندبووە نێو ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە و راستەوخۆ کاری کردبووە سەر ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی. خەلیفەکانی عوسمانی، لە ژێر فشاری قەرز و وابەستەیی ئابووری و سیاسیی بە دەوڵەتانی

سەرمایەداریی ئەوروپاییەوە، ناچارکرابوون کە بە پێی هەندێک ڕێکەوتننامە کۆمەڵێک ئیمتیازاتی ئابووری و یاسایی، لە هەرێمەکانی ئیمپراتۆریادا، بە کۆمپانیا ئابوورییە بیانییەکان بدەن. بە کورتی وڵاتانی سەرمایەداریی ئەوروپایی بە رادەیەک دەستیان خستبووە ناو کاروباری ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە کە سەربەخۆییەکی ئەوتۆیان بۆ نەهێشتبۆوە و ئەم وڵاتە زیاتر لە نیمچە کۆلۆنیایەک دەچوو. دەزگاکانی ئیمپراتۆریای عوسمانی وەک باجگرێکیان لێ هاتبوو کە خەڵکیان دەڕووتاندەوە تا قەرزی وڵاتانی سەرمایەداری بدەنەوە»[2].

لە سەرێکی دیکەوە بیری ناسیۆنالیستی و خەباتی رزگاربوون لە دەسەڵاتی عوسمانی لە ناو گەلانی بەڵکاندا بەهێز بووبوو. لە سەدەی نۆزدەیەمەوە گەلانی گریک، سێرب، رۆمانی و بولگاری. تاد بە نۆرە خۆیان لە کۆیلایەتی عوسمانی ئازاد کرد. شەڕی نێوان روسیا و عوسمانی (١٨٧٨) دەوڵەتی عوسمانی بە تەواوی لاواز و زەبوون کرد. دوای شەڕی یەکەمی جیهان ئیمپراتۆریای عوسمانی هەڵوەشێندرایەوە و زۆربەی گەلانی ژێردەستی عوسمانی لە کۆیلایەتی تورک رزگاربوون.

تورکە عوسمانییەکان نزیکەی ٥٠٠ ساڵ ئەو گەلانەیان کۆیلە و ژێردەست کرد، بەڵام ئەمان، وەک نەتەوەیەکی دواکەوتووی دوور لە شارستانی، نەیانتوانی هیچ کام لە نەتەوە ژێردەستەکانی خۆیان بتوێننەوە و بیان کەن بەتورک. زمانی تورکی هیچ شاکارێکی ئەوتۆی ئەدەبی و کولتووریی پێ نەنووسرابوو تا بتوانێت خۆی بەسەر ئەو نەتەوانەدا بسەپێنێت و پرۆسەی کۆلۆنیالکردنی کولتووری و تواندنەوەی نەتەوەیی لەو وڵاتانەدا ئەنجام بدات. هەروا تا سەدەی نۆزدەهەم، لە دەرباری سوڵتاندا، زمانی عەرەبی بۆکارو باری رەسمی و فارسی وەک زمانی شیعر خۆیان سەپاندبوو. لەوەیش سەیرتر تورک، وەک نەتەوەیەکی نامۆ بە شارستانی، نەیتوانی لە شارستانیی گەلە ژێردەستەکانی خۆی

(گریک، ئەرمەن، گورجی، عەرەب، بولگار، سێرب، ئاسووری، کورد.. تاد) سوودێکی ئەوتۆ وەربگرێت و، بەهۆیانەوە، شارستانییەکی پێشکەوتوو بۆ خۆی دابمەزرێنێت.

کاتێک نەتەوەیەکی دواکەوتووی دوور لە شارستانی نەتەوەیەکی پێشکەوتووی خاوەن شارستانی ژێردەست دەکات ئەوا نەتەوە دواکەوتووە داگیرکەرەکە، وەک مارکس دەڵێت، دەکەوێتە ژێر کارتێکردنی شارستانی و کولتووری پێشکەوتووی نەتەوە ژێردەستەکەوە. کەچی تورک، وەک نەتەوەیەکی شەرکەرو نامۆ بە شارستانی، ڕەنگە کەمترین سوودی لە شارستانی و کولتووری ئەو نەتەوانە وەرگرتبێت و، زیاتر سەرقاڵی زەبروزەنگ و تاڵان و ژێنۆسایدکردن بووبێت. لەوەش زیاتر تا توانیویەتی شارستانی و ژیانی مادی و ڕۆحیی ئەو گەلانەی وێران کردووە.

کاتێک تورکەکان وڵاتێکیان داگیردەکرد، پێش هەموو شتێک، پەلاماری دەستەی خوێندەوار و ڕوناکبیرانی ئەو وڵاتەیان دەدا. قوتابخانە و ناوەندە ڕۆشنبیرییەکانیان دادەخستن، یان وێرانیان دەکردن. سەردەمی کۆیلایەتی تورک (وەک زۆربەی ئەو نەتەوانە خۆیان ناوی دەبەن) تاریکترین و نەزۆکترین سەردەمە لە ژیانی کۆمەلایەتی وکولتووریی ئەو نەتەوانەدا.

بەلام ئەمە تاکە نیشانەو سیمپتۆم(Symptom– اعراض) ی بەربەریزمی تورک و بە شارستانی نامۆبوونی تورک نییە.

وڵاتە کۆلۆنیالییە کلاسیکییەکان لەگەڵ ئەوەی وڵاتانی کۆلۆنیالکراویان تاڵان دەکرد و دەسەلاتێکی سیاسی نامۆیان بەسەردا دەسەپاندن، بەلام دوای خۆیان هەندێ دیاردەی شارستانی و کولتوورییان بۆ وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکان بەجێ هێشت. بۆ نموونە زۆربەی ئەو وڵاتانەی ژێردەستی کۆلۆنیالیزمی فەرەنسایی و بریتانی بوون لەمانەوە سیستمی خوێندن، یاسا، تەندروستی، هاتوچۆ، زانکۆ و دەیان دەزگای ئابووری و بەڕێوەبردنیان بۆ بەجێما. دواتر ئەم سیستم و

دەزگایانە، بەکەمێک دەستکاری و ڕیفۆرمەوە، بوونە بەشێک لە سیستەمی دەوڵەتی نەتەوەیی ئەو وڵاتانە. هەروا ڕووناکبیرانی ئەو نەتەوە ژێردەستانە، لەڕێگەی زمان و کولتووری داگیرکەرانیانەوە بە گەلێک لایەنی شارستانی و کولتووری و سیاسیی نەتەوە داگیرکەرەکانیان ئاشنابوون و کولتووری خۆیان پێ دەوڵەمەند کرد.

کەچی تورک دوای نزیکەی ٥٠٠ ساڵ داگیرکردن دوای خۆی، لام وایە تەنیا یەکدوو دیاردەی «شارستانی» بۆ زۆربەی گەلە ژێردەستەکانی خۆی جێهێشت: قاوەی تورکی Trkish Coffe کە شێوەیکی قاوەلێنانە و تورک لە عەرەبەوە فێری بوون و بۆ ئەورووپایان برد، لەگەڵ یادگارەکانی تیرۆر و بەربەریزمی تورک، کە دێرینترین «شارستانی»ی تورکن.

تا ئیمڕۆش خەڵکی زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا، کە ناوی تورک دەبیستن، جگە لەم یادگارە «شارستانییانەی» تورک شتێکی تریان بە بیردا نایەت

II

یەکەمین شەڕی جیهان لە سەرێکەوە ئیمپراتۆریای تورکی عوسمانی نەهێشت و زۆربەی نەتەوە ژێردەستەکانی تورک ئازاد کران، لە سەرێکی دیکەشەوە سەروەری و کەرامەتی نەتەوەیی تورکی خستە نێو زەلکاوەوە. وڵاتانی هاوپەیمان، کە لەشەڕەکەدا سەرکەوتن، بەبەر چاوی تورکیای دۆڕاوەوە تەواوی ئیمپراتۆریای عوسمانییان لەنێو خۆیاندا دابەشکرد و تەنانەت، لە پەیماننامەی سیڤەردا، ئەو بەشەی باکووری کوردستانیشیان بۆ تورک نەهێشتەوە کە ئەمڕۆ دەستی بەسەردا گرتووە.

بەڵام لەناوچوونی ئیمپراتۆریای عوسمانی و تێکشکانی عەسکەری و سیاسیی تورک نەیانتوانی گیانی مەزنخوازی و ڕەوتی کۆلۆنیالی تورک بنەبڕ بکەن، هەروەک چۆن نەیان توانی هەمان ڕەوت و گیان لەلای ئەڵمانیای هاوپەیمانی

تورکیا و دۆڕاو لە هەمان شەڕدا لەناو بیەن. ئەنجام:

لە تورکیادا بزاڤی نەتەوەیی پان تۆرانیزم، کە بەرهەمی کولتووری نێگەتیڤی تورک بوو، تەشەنەی کرد و شەڕخوازانە خۆی دەرخست. ئەم بزاڤە کەمال ئەتاتورکی هێنایە بەرهەم؛ کە لەساڵی ۱۹۲۰ بەدواوە بوو بە سەرکردەی پان تۆرانیستەکان و، دواتر بزاڤەکەش بە کەمالیزم ناسرا. کەچی کولتووری نێگەتیڤی ئەڵمان و مێژووی کۆلۆنیالیزمی ئەڵمان نازیزم (ناسیۆناڵ-سۆسیالیزم) و، هیتلەری هێنایە بەرهەم؛ کە لە ساڵی ۱۹۲۱دا، دوو ساڵ دوای دامەزراندنی پارتی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی کرێکاری ئەڵمانیا NSDAP، بوو بە ڕابەری پارتەکە»[٣].

ئەم بەراوردە، ئەگەر بەجۆرێکی ئەبستراکت (مجرد) و دابڕاو لە باروودۆخی مێژوویی و نەتەوەیی و ئابووری و کۆمەلایەتیی خۆی تەماشا بکرێت، ڕەنگە بەراوردێکی سەیر بێت. بۆیە دەبێت هەردوو دیاردەکە، پان تۆرانیزم (کەمالیزم) و نازیزم لە چوارچێوەی نەتەوەیی و مێژوویی وجوگرافی و دەرەتانی ئابووریی هەرکام لەو وڵاتانەدا سەرنج بدرێن.

پان تۆرانیزم، لە وڵاتێکی وێران و لەناو نەتەوەێکی دواکەوتوودا سەری هەڵدا بە مەبەستی بەتورککردنی ئیمپراتۆریای عوسمانی و تواندنەوەی ئەو نەتەوانەی کە تا سەرەتای ئەم سەدەیە لە ژێردەستی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا مابوونەوە. بەر لە یەکەمین شەڕی جیهان و، لە کاتی شەڕی بەلکاندا ۱۹۱۲-۱۹۱۳ تورکیا کەلێک لە وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکانی خۆی، تەواوی وڵاتانی ئەورووپا و بەشێک لە وڵاتانی عەرەبی، لەدەست دابوون. لە کاتی یەکەمین شەڕی جیهانیدا بەتایبەتی دوای تێشکانی تورکیا لەو شەڕەدا پان تۆرانیزم، وەک کاردانەوەیەکی ئەو تێشکان و سوکایەتییە نەتەوەییەی کە تورک بۆ یەکەمین جار لەمێژووی بەلای کەمی ٥٠٠ ساڵی دوایی خۆیدا بەخۆیەوە دیبوو، ڕەوتێکی توندتر و ڕەگەزپەرستانەتر و تیرۆریستانەتری بەخۆ گرت. بەڵام وزەی ئابووری و مرۆیی

تورک و کیانی تۆڵەستاندنەوە هەر هێندە بڕیان کرد کە پان تۆرانیزم لە سنووری تورکیادا خۆی بسەپێنێت و نەتوانێت، وەک نازیزم، سنووری جوگرافیایی خۆی ببەزێنێت. چونکە تورک وەک ئەڵمان نەبوو کە لەئاستێکی بەرزی کولتووری و پێشکەوتنی ئابووریدا بێت و بە شان و شەوکەتی نەتەوەیی خۆی توانیبێتی ئیمپراتۆریایەکی مەزن دابمەزرێنێت. تورک لەرێگەی زەوتکردنی خەلافەتی ئیسلامی و بە سوودوەرگرتن لە وزە و توانای ئابووری و مرۆیی و عەسکەریی نەتەوە غەیرەتورکەکانی نێو ئیمپراتۆریی عوسمانی توانی ببێتە زلهێزێکی جیهانی و پەل بۆ وڵاتانی ناوچەکە و رۆژهەڵاتی ئەورووپا بهاوێت. هەروا بنەما ئابوورییەکەی، لە بنەڕەتدا لەسەر دەستکەوت و ئابووریی خەراج و تاڵانکردنی هەرێمە ژێردەستەکانی عوسمانی دامەزرێندرا بوو، نەک لەسەر بنەمای ئابووریی پیشەسازی (سەنعەت) و بەرهەمهێنان.

دوای یەکەمین شەڕی جیهانی، کاتێک نەتەوە غەیرەتورکەکانی نێو ئیمپراتۆریی عوسمانی (جگە لە بەشێکی کوردو ئەرمەن) لە تورک دابڕان، سەرچاوەی مەزنی هێزی مرۆیی و داهاتی غەنیمەتی تورک ویشک بوو. ئیتر تورک خۆی و شمشێرەکەی و توانا ئابوورییەکەی مانەوە. بۆیە کاردانەوەی تۆڵەستێنەرانەی تورک و کەمالیزم لە سنووری تورکیادا مایەوە. کەچی ئەڵمانیا، وەک دەوڵەتێکی یەکنەتەوەیی پێشکەوتووی پیشەسازی، هەر زوو توانی بنەمای ئابووری و عەسکەریی خۆی دابمەزرێنێتەوە و ببێتەوە زلهێزێکی سامناک، کە بە هۆی نازیزم و فاشیزمەوە، زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا و بەشێک لە ئاسیا و ئەفریقا پەلامار بدات.

تورکە لاوەکان، یان دەستەی (اتحادو ترقی) کە هەڵگری ئایدیۆلۆژیای پان تۆرانیزم بوون لە ساڵی ١٩٠٨ دا دەسەڵاتیان گرتەدەست. ئەوان، دەیانەویست ئیمپراتۆریای عوسمانی بکەنە ئیمپراتۆریایەکی نەتەوەیی- تورکی بە زەبری

ماشێنی دەوڵەت یەک ناسنامەی نەتەوەیی تورکی لە گروپە ئێتنیکییەکانی ناو تورکیا دروست بکەن. ئەوان دەیانەویست:

یەکەم- هەموو گەلە تورک زمانەکان (ئازەر، تورکمانەکانی ڕوسیا و چین و بولگارستان) لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی نەتەوەیی تورکیدا کۆبکەنەوە.

دووەم- نەتەوەکانی نێو ئیمپراتۆریا یان بە تورک بکەن، یان لەناویان بەرن. ئەمەیش وەک دوکتۆر بلەچ شێرکۆ دەڵێت بنچینەی ئایینی نیشتمانیی تورک پێکدێنێت«٤».

هەر بەپێی ئەم ئایینە نیشتمانییە ساڵی ١٩١٥ دا ئەرمەنەکانیان بە کۆمەڵ لەناو برد.

پان تۆرانیزم، کە دواتر بە کەمالیزم ناسرا، لەبەر هەندێک هۆکار، کە بەشێکیان لەسەرەوە باسکران، نەیتوانی وەک نازیزم پەل بهاوێ، بەڵام هەردوو ئایدیۆلۆژیا و بزاڤەکە، کەمالیزم و نازیزم، لە سنووری جوگرافایی دەسەڵاتیاندا کەوتنە کۆشتاری بەکۆمەڵ و سامناکترین کارەساتیان نایەوە، هەردووکیان زۆرترین تاوانیان بەرامبەری مرۆڤایەتی کرد.

ئەگەر نازیزمی ئەڵمانی بەرهەمی بیر و ڕێبازی سەدان ساڵەی ئەنتی سامی ئەوروپا و بەرهەمی مێژوو و کولتووری کۆلۆنیالیی ڕۆژئاوا و ئەنجامی ئەو دڕندایەتیی و کوشتارە بەکۆمەڵە بێت کە ئەوروپاییەکان لە وڵاتانی کۆلۆنیالکراوی ئاسیا، ئەمریکای لاتین و ئەفریقیاکردبیان«٦» ئەوا کەمالیزم بەرهەمی موتۆربەکردنی کولتووری بەدەوی و دڕندانەی تورک و ئیستیبدادی دەوڵەتی تیۆکراتیی ئاسیاییە، کە بە فاشیزمی ئەوروپایی متۆربە کراوە..

تۆرانیستەکان بەر لە یەکەمین شەڕی جیهان زیاتر لە ملیۆنێک کوردیان لەکوردستانەوە بۆ ناوچە تورکنشینەکان ڕاگواست و، تا ساڵی ١٩٢٨ لە سنووری جوگرافی دەسەڵاتی خۆیاندا، زیاترلە ملیۆنێک کوردی باکووریان

کوشت«٥». هەروا زیاتر لە ملیۆن و نیوێک ئەرمەنیان لەناوبرد و ئەوەندەشیان ئاوارەکرد. دەوڵەتی کەمالیستی تورک لە ساڵی ١٩٢٢دا سەدان هەزار گریک (یۆنانی) و دەیان هەزار چەرکەس و ئاسووریی لە تورکیادا کوشت یان دەرکرد. لە ئەنجامی ئەم شەڕی جینۆ سایدە تورک وەک تاکە نەتەوەی دەسەڵاتدار و دان پێدانراوی ناو تورکیا سەپێندرا. لە ساڵی ١٩٢٤ڕا هەموو خوێندنگا و کۆمەڵە و ڕێکخراو و چاپەمەنییە کوردییەکان قەدەغەکران. ناوی کورد، تەنانەت لە کتێبە مێژوویی و فەرهەنگەکانیشدا، بەیەکجاری سڕێندرایەوە و بۆ سوکایەتی پێکردن نازناوی «تورکی کێوی» بەسەر کورد دابڕا. ئامانجیش ئەوەبوو، وەک میکائێل م. گونتێر دەڵێت، کە «کوردی تورکیا نەک تەنیا لە ڕووی سیاسییەوە بکەنە تورک (وەک بە یاسا کردبوویان) بەڵکو لەڕووی کولتووری و کۆمەڵایەتیشەوە، لە ڕێگەی تواندنەوەی تەنەوەیی (ئەسیمیلزەکردن)ەوە، بیکەن بە تورک «»٧».

وەزیری داد (عەدل)ی تورکی Esat Buzkurt لە ساڵی ١٩٣٠ دا لە دیدارێکی ڕۆژنامەنووسیدا گوتی: «تورک تاکە گەورەی وڵاتی خۆیەتی. ئەوەی کە لە نەژادی خاوێنی تورک نەبێت، دەبێت خزمەتکار و کۆیلە بێت»٨».

کەچی نازیزم، کە ڕەگەزی ئاری و بەتایبەتی ڕەگەزی ئەڵمانی بە بەرزترین ڕەگەز دادەنا، قینی ڕەگەزپەرستانەی خۆی ئاراستەی ڕەگەزی سامی و بەتایبەتی ئاراستەی جوولەکە کرد. نازیستەکان بەپێی دابەشکردنێکی بیۆلۆژی-ڕەگەزی، کە لە حیکایەتێکی بیبڵ (تەورات و ئینجیل) سەبارەت بە سێ کوڕەکانی نۆواس: سام، حام و جافێت سەرچاوە دەگرێت، جولەکەکانیان وەک ئەوەی سام بە نزمترین و دزێوترین ڕەگەز دادەنا. نازیستەکان، وەک هێزێکی ئەنتی سامی، نزیکەی تەواوی بایەخدان و کۆششیان لە ناکۆکی نێوان ڕەگەزی ئاری و ڕەگەزی سامیدا کۆ بووبۆوە«٩». بۆیە ئەوان، دوای ئەوەی جولەکەیان لە ئەڵمانیادا نەهێشت، کەوتنە کوشتاری جولەکەکانی ئەو وڵاتانەی داگیریان

دەکردن و، لەماوەی پێنج ساڵێکدا زیاتر لە شەش ملیۆن جوولەکەیان کوشت.
بە پێی بۆچوونی نازیستەکان، ئەڵمان سەرداری هەموو گەلانی دنیایە. بۆیە پێیان ڕەوا بوو، کە لەڕێگەی دەستدرێژی و شەڕەوە، گەلی سەردار(Herre Folket) بەسەر دنیادا بسەپێنن. ئەوەبوو هەموو دنیایان بەرەو شەڕێکی گەورە پەلکێش کرد کە بەهۆیەوە دەیان ملیۆن کەس لەناوچوون.
کەمالیزم، وەک نازیزم، بە ڕەوای دەزانی لە ڕێگەی هێزبەکارهێنان و تیرۆرەوە بگاتە ئامانجەکانی خۆی. تورکەکان بۆ سەپاندنی مەزنێتی و پیرۆزی ڕەگەزی تورک، لە ڕوانگەیەکی ڕەگەزپەرستانەی تورکییەوە، کەوتنە خوێندنەوە و نووسینەوەی مێژوو. ئەوان لە سالانی سییەکاندا، لەژێر کارتێکردنی نازیزمی ئەڵمانی و بە مەبەستێکی رووتی ئایدیۆلۆژی، مێژوویێکی خورافی و ساختەیان بۆ خۆیان داتاشی و وەک هەقیقەتێک خستیانە روو.
کەمالیستەکان، وەک ئیسماعیل بیشکچی دەڵێت، دوو تێزیان داڕشت: تێزی تورک لە مێژوودا و، تێزی زمان- هەتاو. بە پێی تێزی یەکەم «ڕەگەزی تورک ئەسڵ و سەرچاوەی هەموو شارستانییەکانی دنیایە». بەپێی تێزی دووەمیش «زمانی تورکی دایکی هەموو زمانەکانە»«١٠».
بۆ ئەم مەبەستەش هەموو دەزگاکانی میدیا (ڕاگەیاندن) و زانکۆ و دەزگا زانستییەکانی تورکیا خرانە کار تا بیسەلمێنن، کە هەموو زمانەکانی سامی و هیندۆ ئەورووپایی تەنیا لقێکن لە زمانی تورکی، شارستانیی تەواوی مرۆڤایەتیش (چین، هیندوستان، رۆم، گریک، میسر، میسۆپۆتامیا و ئێران...) لە ئەسڵدا شارستانیی تورکن. هەروا وەک چۆن نازیستەکان، بۆ سوودوەرگرتن لە ئاین، (مەسیح)یان بە ئاری دانا و ئادەمیان کردە ئەڵمان، کەمالیستەکان، بە هەمان مەبەست، ئاینی ئیسلامیان بە ئاینێکی تورکی لە قەڵەم دا و، بەم مانایە پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشدین و قورئان هەموویان تورکی بوون«١١».
هەردوو تێزی کەمالیستەکان، سەرەڕای مەبەستی ئایدیۆلۆژییان،

کاردانەوەیەکی پسیکۆلۆژیش بوون لە بەرامبەر هەست بە دواکەوتوویی شارستانی و کولتووری، لە بەرامبەر تێشکانی تورک لە یەکەمین شەڕی جیهان و، ئەو ناو و ناتۆرانەی کە ئەوروپاییەکان بەسەر تورکیاندا بڕیبوو، کەبە پیاوە نەخۆشەکەی ئەوروپاو بەربەریست.. تاد ناویان دەبردن. ئەم دوو تێزەی کەمالیستەکان، وەک بیشکچی دەڵێت پووت و بێمانا بوون و بەبێ دەوڵەتێکی بەهێز، نەدەکرا بەسەر لایەنە ڕۆشنبیریی و زانستییەکانی تورکیادا بسەپێندرێن.

بەلام کەمالیزم، کە وەک نازیزم تۆتالیتێری و فاشی بوو، بەزەبری هێز و دەسەلات ئەم تێزانەی سەپاند. هەروا بەو پێیەی خودی ئەتاتورک، کە وەک پێغەمبەر سەیر دەکرا، داهێنەری ئەم تێزانە بوو، بۆیە وەک هەقیقەتێک وەردەگیران و تا ئەمرۆش، مەگەر کەسانی بوێر و ڕاستگۆی وەک بیشکچی بوێرن ئەم تێزانە بەدرۆبخەنەوە.

کەمالیزم لە ولاتێکی فرەنەتەوەدا دەرکەوت بۆیە دەیەویست بەرزیی ڕەگەزی تورک و سەرداری و مەزنیی تورک، لە پێشدا لە بەرامبەر ڕەگەزە نەتەوەییەکانی نێو سنووری دەسەلاتیدا بسەلمێنێت. ئەم ئامانجەش دەبوو لە ڕێگەی زەبروزەنگ و لەناوبردن و تواندنەوەی ئەو نەتەوانەوە بێتە دی. بەلام نازیزمی ئەلمانی، کە لە ولاتێکی یەکنەتەوەییدا دەرکەوت، ئەم گیروگرفتە نێوخۆییەی نەبوو، بەلکە دەیەویست بەرزیی ڕەگەزی ئەلمان و ڕەگەزی ئاری و مەزنیی نەتەوەی ئەلمان بەسەر ڕەگەزی سامی و نەتەوەکانی فەرەنسایی، ئینگلیز، سلاڤی و دنیادا بسەپێنێت.

بە پێی کەمالیزم خەباتی چینایەتی یەکێتیی نەتەوەی تورک لاواز دەکات، بۆیە دەبوو هەموو چینە کۆمەلایەتییەکان پێکەوە بۆ بەرژەوەندیی نەتەوە کاربکەن. ئەم بۆچوونە لە سالانی سییەکاندا، بە تائسیری بیری کۆمەڵە فاشییەکانی ئەوروپایی، بەهێزتربوو. هەموو ئەو ڕێکخراوانەی کە ئەندامانیان لە سەر

بنەمایەکی چینایەتی وەردەگرت، بەپێی یاسا قەدەغە کران«١٢».
نازیزمی ئەڵمانی لەبەر ئەوەی سنووری ئەڵمانیای بەزاند و پەلاماری وڵاتانی ڕۆژئاوا و سۆڤیەتی دا بە گەلەکۆمەکێی جیهانی لەناوبرا و نەتەوەی ئەڵمان بە چەندان شێوە، لەوانە لەتکردنی ئەڵمانیا [ئەڵمانیای فیدرال، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات، بەرلینی ڕۆژئاوا] سزادرا.
بەڵام کەمالیزم دیاردەیەکی ناوچەیی بوو، لەوەیش زیاتر لە وڵاتێکی ئەوروپاییدا نەبوو (تەنیا بەشێکی کەمی تورکیا، کە لەسەدا دەی سەرجەمی پانتایی «مەساحەی» خاکی تورکیا نابێت، دەکەوێتە ئەوروپاوە). هەروا هەڕەشەی لە ئەوروپا و بەرژەوەندیی زلهێزەکان نەدەکرد تا بە گەلەکۆمەکێی جیهانی لەناو ببرێت. بۆیە توانی بمێنێتەوە و زۆرترین کۆمەکی سۆڤیەت و وڵاتانی سەرمایەداری بۆخۆی دابین بکات.
دەوڵەتی سۆڤیەت پێی وابوو کە کێشەی ئەتاتورک لەگەڵ بەریتانیادا، کە لەسەر ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بوو، کێشەیەکی دژی ئیمپریالیستییە بۆیە کۆمەکێکی زۆری ئابووری و سیاسی و عەسکەریی بە تورکیا کرد. تەنانەت نوێنەری حکومەتی ئەتاتورک لە کۆنگرەی یەکەمی گەلانی ڕۆژهەڵات، کە لە سێپتەمبەری (ئەیلولی) ١٩٢٠دا لە باکۆ بەسترا، بەشداری کرد«١٣». دەوڵەتی سۆڤیەت لە ساڵانی ١٩٢١ – ١٩٢٢ دا دەیەویست دەست بەسەر بەشێکی ئەرمەنستاندا بگرێت و بیخاتە سەر یەکێتی سۆڤیەت، بۆیە لە کوشتاری ئەرمەن و کورد و تاوانی تۆرانییەکان بەدەنگ نەهات، هەروا دژی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران ڕاوەستاو بە بزاڤێکی کۆنەپەرستانەی دانا«١٤».
وڵاتانی سەرمایەدارییش، بەو مەبەستەی دەوڵەتی تورکیای کەمالی دەستەمۆ بکەن و وەک چەپەرێک لە ڕووی مەترسیی سۆڤیەتدا ڕای بگرن، کەوتنە هاریکاری و کۆمەکی تورکیا. ئەوەبوو وڵاتانی هاوپەیمان، بۆ ڕازیکردنی تورکیا، پەیماننامەی سیڤەری ساڵی ١٩٢٠ یان هەڵوەشاندەوە و، لە

پەیماننامەی لۆزانی ۱۹۲۳دا چاویان لە مەسەلەی گەلی کوردستان پۆشی و چارەنووسی کوردیان بە تیرۆرو بەربەریزمی تورک سپارد. بەم کارەشیان نەک هەر کۆمەکی گەورەیان بە دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک کرد تا سنووری خۆی بەم شێوەیەی ئێستای بچەسپێنێت، بەڵکە جڵەویشیان بۆ کەمالیستەکان شل کرد تا درێژە بە کوشتاری کورد و ئەرمەن بدەن و ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم، کە نکوڵی لە بوونی هەر ڕەگەزێکی دیکەی ناو تورکیا دەکات، بە زەبری تیرۆری دەوڵەت بسەپێنن.

ئەڵمانیای نازی تێکشکا و گەلی ئەڵمان و جیهان لە دۆزەخی نازیزم دەربازبوون. هەموو ساڵێک گەلانی جیهان، بە ئەڵمانەکانیشەوە، بە شانازییەوە یادی ئەم سەرکەوتنە دەکەنەوە. هەروا تاوانی نازیستەکان بەرامبەر بە جولەکە وەک شەڕی جینۆ ساید و گەورەترین تاونی سەردەم ناو دەبەن. بەڵام کەمالیزم، کە تا ئەمڕۆ ئایین و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی تورکە، هێشتا وەک پەڵەیەکی شەرمەزاری بە ڕووی مرۆڤایەتییەوە ماوەتەوە، هێشتا لە باکووری کوردستاندا درێژە بە شەڕی جینۆ ساید دەدات. کەمالیزم تا ئەمڕۆش بەشێکی فراوانی هۆشیاریی کۆمەلایەتیی زۆربەی تورکی داگیرکردووە و، کۆمەڵی تورکی وەک کۆمەڵێکی شێواو و نەخۆش و نامۆ بە دیموکراتی و شارستانی هێشتۆتەوە.

III

تیرۆریزمی تورک، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان، لە دەیان وڵاتی ئاسیا و ئەورووپا و ئەفریقادا تەراتێنی دەکرد و بە پێی (عەدالەتی تورک) بەسەر هەموو نەتەوە ژێردەستەکانی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا دابەش دەکرا، دوای یەکەمین شەڕی جیهان سنوورەکەی بەتەواوی تەسک کرایەوە و تەنیا لە بەشێکی کوردستان و بەشێکی ئەرمەنستاندا کەڵەکە بوو. ئەم دوو گەلە کەوتنە بەر لێشاوی تیرۆرێکی چڕو بەربڵاو. لەوەیش زیاتر پان تۆرانیستەکان تیرۆری کلاسیکی

عوسمانییان پێشخست و دیاردەێکی نوێیان لێ زیادکرد: حاشاکردن لە بوونی نەتەوەکانی ژێردەستیان و هەوڵدان بۆ تواندنەوە و بەتورک کردنیان بەزەبری تیرۆری دەوڵەت، هەروا دەرکردنیان لە تورکیا، یان راگوێزانیان بۆ ناوچە تورکنشینەکان، سەرەڕای هێنانی تورکزمانەکان و نیشتەجێکردنیان لە تورکیادا«١٥»

ئەو درندایەتییەی تورک بەرامبەر بە ئەرمەن و کورد نواندی شتێکی کەموێنە بوو لە مێژوودا: کوشتن و سەربڕینی سەدان هەزار ژن و پیرو منداڵ.. بەزیندوویی سوتاندن و خنکاندن و زیندەبەچاڵ کردنی سەدان هەزاری تر.. سکهەڵدڕینی سەدان ژنی دووگیان.[بلەچ شێرکۆ باسدەکات کە جەندرمەی تورک کاتێک ژنەکوردێکی سکپڕیان دەبینی، پێش ئەوەی سکی هەڵبدڕن، گرەویان دەکرد کە ئاخۆ منداڵی نێو سکی ژنەکە کوڕە یان کچ]! درندایەتی دەوڵەتی کەمالیزم نووسەری سوێدی، بۆهانێس سالمینێن ی بەو قەناعەتە گەیاندووە کە ئەتاتورک بە باوکی لەناوبردنی ئێتنیکی دابنێت. بە رای ئەو سوڵتانەکانی عوسمانی گەلێک لە ناسیۆنالیستی جنگبەخوێن، ئەتاتورک، شارستانیتر بوون«١٦»

ئەم درندایەتییە دەگمەنەی تورک کۆمەڵێک هۆکاری هەبوو کە، سەرەڕای سروشتیی ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم، کە هەندێ لایەنی باسکران، دەکرێت سێ هۆکاری سەرەکی دیکە باس بکرێت:

یەکەم- تورک وەک خەڵکێکی بەدوو و رەوەند، بە درێژایی مێژووی کۆنی خۆی، جگە لە کوشتن و تاڵان و وێرانکردن کارێکی دیکەی نەبووە. تورکەکان لە سەدەکانی دوانزەیەم وسیانزەیەمدا، گەیشتنە هەرێمی پەلاماردان و داگیرکردنی وڵاتان و بە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بڵاوبوونەوە، کەچی لەو سەردەمەدا، زۆربەی خێڵە بەدووەکانی عەرەب لەمێژ بوو ئەم قۆناخەیان بڕیبوو و

نیشتەجێ بووبون و روویان لە شارستانی کرد بوو. مێژووی سەدان ساڵەی کوشتاری بەکۆمەڵ و تاڵانکردن، کولتوور و نەریتی بەربەریستانەی ئەوتۆی لای تورک چەسپاند کە بەربەریزم و زەبروزەنگ ببنە بەشێک لە کەسایەتیی نەتەوەیی و لە پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی تورک.

دووەم- مێژووی ئیمپراتۆریای-کۆلۆنیالی تورک:

لە سەدەی پانزەیەم بەدواوە بەربەریزمی تورک رەهەندێکی نوێ و شەرعییەتێکی ئایینی بەخۆگرت. دەوڵەتی تورکی عوسمانی لە فیدراسیۆنێکی خێڵەکی عەسکەرییەوە شێوەی ئیمپراتۆریای وەرگرت و، تورکەکان خۆیان کردە جێگری خەلافەتی عەرەبی ئیسلامی. سوودوەرگرتن لە ئیسلام، وەک ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت، هێزێکی نوێی دا بە دەوڵەتی عوسمانی، بەوپێیەی، وەک ئیبن خەلدون دەڵێت، دەوڵەتی بەهێز ئەسڵەکەی ئایینە.

ئیمپراتۆریای عوسمانی لە ماوەی پێنجسەد ساڵەی داگیرکردنی وڵاتانی تردا کولتووری نێگەتیڤی خۆی داهێنا، کەسایەتیی و پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی تورکی بەم کولتوورەی خۆی مشتومال کرد و دەرفەتێکی بە خەڵکی تورک نەدا تا کەمێک لە کولتووری بەداوەت دابرێت.

سێیەم- تەنگبوونەوەی پانتایی (مەساحەی) تیرۆری کەڵەکەبووی تورک:

تیرۆری تورک بە درێژایی سەدان ساڵ بۆ ئەوە دەهێندرایە بەرهەم کە بەشی دەیان نەتەوەی ژێردەستی تورک بکات. ئەم تیرۆرە زۆر و زەبەندە، کەوەک هێزێکی مادی لێهاتبوو، لە پڕ رێگەی ئەوەی لێ گیرا کە بۆ هەموو ئەو وڵاتانە بڕوات و هەر هەمووی، وەک کاڵایەکی بەبەرهەم هێندراو، لە بەشێکی کوردستان و بەشێکی ئەرمەنستاندا کەڵەکە بوو. دەبوو ئەو هەموو کاڵا- تیرۆرە بەبەرهەم هێندراوە کەڵەکەبووە، لە ناو کورد و ئەرمەندا، خەرج بکرێت، واتا

دەبوو ئەم دوو گەلە بەرگەی تیرۆرێک بگرن کە سەدان ساڵ بوو بۆ دەیان نەتەوە دەهێنرایەوە بەرهەم. دەکرێ گورو تین و کاریگەریی ئەم تیرۆرە بە ڕووبارێک بچوێنین کە چەند پانتایی و ڕۆگەکەی تەنگتر ببێتەوە هێندە تەوژم و کاریگەری و هێزی ڕامالینی زیاترو بەهێزتر دەبێت.
بەم جۆرە تەنگبوونەوەی پانتایی جوگرافیایی تیرۆری تورک و گردبوونەوەی لە کوردستان و ئەرمەنستاندا، بوونە هۆی ئەوەی کە توندی و کاریگەریی ئەم تیرۆرە دەقات زیاتر بن.

ئەوا حەفتا ساڵە دەوڵەتی تورک تیرۆر و دڕندایەتی خۆی لە بەرامبەر گەلی باکووری کوردستاندا خستۆتە کار و، لە بەرگ و فۆرمی جۆربەجۆردا بە بەرهەمیان دێنێتەوە. حەفتا ساڵە کەسایەتی و کەرامەتی ئینسانیی و نەتەوەیی مرۆڤی کورد لە تورکیادا تێک دەشکێندرێن. مرۆڤی کورد لە بەرامبەری تیرۆر و بەربەریزمی تورکدا نە خاوەنی وڵات و زمان و مێژوو و کولتوور و کەرامەت و کەسایەتیی نەتەوەیی خۆی و، نە خاوەنی ماڵ و سامان و زارۆکی خۆیەتی. بەدرێژایی ئەو ماوەیە دەوڵەتی تورک، بەپێی ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم، حاشا لە بوونی گەلی کورد دەکات، بە هەموو شێوەیەک هەوڵی تواندنەوە و لەناوبردنی فیزیکی و ڕۆحیی کورد دەدات. تۆ بڵێی تاوانی تۆرانیستەکان بەرامبەر بە کورد و ئەرمەن نەگاتە ئاستی تاوانی نازیستەکان بەرامبەر بە جولەکە؟

IV

ناسیۆنالیزمی تورک و کەمالیزم تەنیا لەبەر ئەوە سەرنەکەوتن کە توانییان زۆرترین وزەی شەڕخوازانەی عەسکەری و مرۆیی و ئابووریی کۆمەڵگای تورک و میراتی داپڵۆسێنەرانەی ئیمپراتۆریای عوسمانی بە باشترین شێوە بخەنەوە گەڕ، یان تەنیا بە سودوەرگرتن لە کۆمەکی وڵاتانی کۆلۆنیالی و سۆڤیەت نەبوو

که توانییان به زەبری تیرۆر و لەناوبردنی بە کۆمەڵ گەلی کوردستان ژێردەست بکەن و بەرە و ڕۆخی توانەوەی بەرن، بەڵکو لەبەر ئەوەیش بوو کە گەلی کورد کۆمەکێکی زۆری بە سەرکەوتنی کەمالیزم کرد. ئایا بەبێ کۆمەکی خێڵ و تیرە وبەشێکی فراوانی هێزەکانی کوردستانی باکوور، کەمالیزم ئەم سەرکەوتنانەی بەدەست دێنان؟

زانراوە کە مستەفا کەمال لە سەرەتای هەڵگەڕانەوەی لە سوڵتان ڕووی لە کوردستان کرد و، لەوێ پێگەیەکی بەهێزی بۆ خۆی دابین کرد. مستەفا کەمال فێڵبازانە سوودی لە سادەیی و نەفامی و نۆکەرسیفەتیی سەرۆکخێڵەکانی کورد وەرگرت. لە سەرەتادا بەناوی داکۆکی لە ئیسلامەوە زۆربەیانی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. لە کۆنگرەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات، کە لە مانگەکانی تەمووز و ئابی ١٩١٩ لە کوردستان بەسترا، پەنجاوچوار نوێنەر لە پێنج ویلایەتی کوردستانەوە لەو کۆنگرەیەدا بەشدار بوون. ئەمەش بۆ ئەتاتورک سەرکەوتنێکی سیاسیی گەورە بوو. لە بەرامبەر ئەوەدا کەمال ئەتاتورک بەڵێنی بەو نوێنەرانە دابوو کە دوای سەرکەوتن لەگەڵ تورکدا یەکسان و بەرابەر دەبن. سەرۆکخێڵەکانی کورد لەشکرێکی گەورەیان بۆ شەڕی دژ بە ئەرمەن و گورجستان و گریک نارد، کە ڕۆڵێکی گەورەی لە سەرکەوتنی لەشکری تورکدا گێڕا. کەچی هەر تەنیا سێ مانگ دوای سەرکەوتنی تورکیا لە بەرەکانی شەڕدا، ئەتاتورک، لە نۆڤەمبەری ١٩٢٢ دا ڕای گەیاند کە «ئەو وڵاتەی کە ئێستا دامانمەزراندووە وڵاتی تورکە».

بەڵام ئەمە تەنیا لایەنێکی ڕۆڵی کورد بوو لە سەرخستنی کەمالیزمدا، لایەنەکەی دی ئەو کۆمەکە سیاسییە بوو کە نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی تورکیادا، لە ڕۆژانی بەستنی کۆنگرەی لۆزانی ساڵی ١٩٢٢ دا، بە دەوڵەتی ئەتاتورکیان کرد. لەو کۆنگرەیەدا، بە پێی بەندەکانی پەیماننامەی سیڤەری ساڵی ١٩٢٠، مەسەلەی جیابوونەوەی کورد لە تورکیا باس کرایەوە. ئینگلیزەکان کە

دەیانەویست لەگەڵ تورکەکاندا، سەبارەت بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بگەنە ئەنجامێک، داوای ئەوەیان کرد کە پرس بە نوێنەرانی کورد لە ئەنجومەنی نەتەوەیی تورکیا بکرێت کە ئاخۆ دەیانەوێت کوردستان، بە پێی پەیماننامەی سیڤەر لە تورکیا جیاببێتەوە یان نە. ئەوەبوو تەواوی ئەندامە کوردەکانی ئەنجوومەنی نەتەوەیی تورکیا، لە بروسکەیەکدا بۆ کۆنگرەی لۆزان، رایان گەیاند کە تورکیا وڵاتی تورک و کوردە. ئەم هەڵوێستەش، وەک حەسرەتیان دەڵێت خیانەت بوو لە بەرژەوەندیی نەتەوەیی کورد «١٧»

راستە گەلی کورد لە باکووردا، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا خەباتێکی زۆری کرد تا وەک نەتەوەکانی دیکەی ناو دەوڵەتی عوسمانی بە مافی نەتەوەیی خۆی بگات، هەروا دواتر بە ئاسانی ملی بۆ سیاسەتی رەگەزپەرستانەی توورک نەدا و کەوتە شۆڕش و راپەڕین. بەڵام هەموو ئەو قوربانییە زۆرەی لە ساڵانی ١٩٢٣ تا کۆتایی ساڵانی سییەکان دەسکەوتێکی نەتەوەیی نەبوو. تێشکانە راستەقینەکە لە رۆژانی دوای کۆنگرەی سیڤەر و دەرکەوتنی ئەتاتوورکدا دەستی پێ کردبوو. وڵاتانی هاوپەیمان کە تورکیایان ناچاری پەیماننامەی سیڤەر کرد، هیچ کۆمەکێکیان بە کورد نەکرد تا بتوانێت بەپێی بەندەکانی پەیماننامەکە، مافی نەتەوەیی خۆی وەدەسبێنێت.

بەڵام مەسەلە سەرەکییەکە ئەوەیە کە ئایا کورد خۆی چی بۆ خۆی کرد تا بتوانێت سوود لەو بەندانەی پەیماننامەکە وەربگرێت؟

ئەو سەردەمە بزاڤی رزگاریخوازیی کورد یەکگرتوو نەبوو. ستروکتوری خێڵەکی و بیر و نەریتی خێڵەکی بەسەر کۆمەڵگای کوردستاندا زاڵ بوون. هێشتا هێزێکی یەکگرتووی کۆمەڵایەتی و سیاسی دەرنەکەوتبوو کە بتوانێت بە پێی رێبازێکی رزگاریخوازانە مەسەلەی کورد بەرەوپێشەوە بەرێت و زۆرترین خەڵکی کورد بۆ سەرخۆبوون کۆبکاتەوە. هێزەکانی ئەو سەردەمانەی کوردستان نەک هەر یەکگرتوو نەبوون بەڵک سێ بەشیش بوون. بەشێکیان هەر

ئەرمەنداری سوڵتان بوون و سوڵتانیان بە خەلیفەی مسوڵمانان و سیمبوولی خۆیان دەزانی. بەشێکیان لایەنگری کەمال ئەتاتوورک بوون، بەشێکی دیکەشیان، لە بیری مەسەلەی رزگاری و دەربازبوونی نەتەوەی کورددابوون، بەڵام ئارادەیەکی زۆر هیوایان بە وڵاتانی هاوپەیمان و بەتایبەتی بریتانیا بوو.
بزاڤی کورد چەند ناوەندێکی سیاسیی هەبوو. ئایدیۆلۆجیست و سەرکردە سیاسییەکانییان لە ئەستانبوول و هەندێ پایتەختی وڵاتانی رۆژهەڵات و ئەورووپا دەژیان، کەچی خودی بزاڤەکە لە ئەنادۆڵی رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتی تورکیادا، راستەوخۆ لە ژێر رابەرایەتیی سەرۆکخێڵەکاندا پەرەی ستاندبوو، کە ئەوانیش شوێن بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆیان کەوتبوون و ئامادەگی ئەوەیان تێدا نەبوو کە لە بیری نەتەوەیی بگەن. ئەم ناتەباییە لە نێوان تیۆری و پراکتیکدا، کە بزاڤی کوردی لە تورکیا لاواز کرد، رۆڵێکی تراژیدیانەی لە چارەنووسی ئایندەی کوردەکانی تورکیادا گێڕا.«١٨»
ئەنجام بزاڤی کورد تێکشکا و گەلی کوردستان، نەیتوانی لە یەکەمین دەرفەتی مێژوویی، کە بۆ ئازادی و رزگاربوونی نەتەوەیی رەخسا بوو، سوود وەربگرێت، لە کاتێکدا نزیکەی تەواوی نەتەوەکانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، توانیان دروست بە هۆی ئەو دەرفەتە مێژووییەوە سەربەخۆیی و ئازادبوونی خۆیان لە ستەم و کۆلۆنیالیزمی تورک دابین بکەن و دواتر دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێنن.

V

نەتەوەی تورک لە ماوەی سەدان ساڵەی پەلامار و کۆیلەکردنی گەلانی تردا، بەتایبەتی لەم حەفتا ساڵەی داگیرکردنی باکووری کوردستاندا، ئازادیی خۆی لەدەستداوە.
ناسیۆنالیزمی تورک، کە لە شەڕی جینۆسادی کورد و ئەرمەندا پێگەیشت و دەوڵەتی ناسیۆنالی تورکی چەسپاند، هیچ خەسڵەتێکی رۆشنگەری و

ئازادیخـــوازانەی نەبوو. هـەروا ناوەرۆکــێکی مــیلیــتـــاری و دیکتـــاتۆری و شەڕخوازانەی بەخۆگرت کە تا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە.

ناسیۆنالیزمی میلیتاریی تورک کولتووری نێگەتیڤ و نەریتی شەڕخوازانەی زیاتر بەسەر کۆمەڵی تورکیادا سەپاند و بوو بە ڕێگر لە بەردەم گەشەکردنی دیموکـراتی، هەرچەندە لە ســاڵانی پەنجــاوە لـە تورکـیــادا زەمــینەی بابەتیی سەرهەڵدانی پرۆسەی دیموکراتی ڕەخساوە.

تا ئێستا کۆمەڵی تورکیا، وەک کۆمەڵێکی نادیموکرات و شێواو، کە بە زەبروزەنگ و هێزی مــیلیــتـــاری بەڕێوە دەچێت، دەرفـەتی دروســتـبـوونی ئەو هێزانەی نەداوە کە باوەڕ بە مـافی مرۆڤ و ئازادیی نەتەوەکانی تری تورکیا بهێنن. «سەبارەت بە نکۆڵی کـردن لە مـافی کـەمەنەتەوەییەکان پارتە چەپ و ڕاستەکانی تورکیا وەک یەکن»[١٩].

ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم بەڕادەیێک هۆشیاریی کۆمەلایەتیی گەلی تورکی داگیر کردووە، کە لە بەرامبەر مەسەلەی گەلی کوردستاندا، هێزە چەپ و ڕاستەکان، لیبـراڵ و فـاشیـسـتـەکان، عیلمانی و ئاینییەکان هاوبیرو هاوسەنگەرین. باوەڕناکەم ئەم دیاردەیە، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆی تورکیادا، شتێکی سەیر بێت. چونکە کۆمەڵی نەخۆشی تورک هێزە بەناو دیموکرات و مارکسی و سۆسیال دیموکراتەکانی خۆی وەک هێزی شێواو و نەخۆش هێناونەتە بەرهەم. پێدەچێ سەرهەڵدانی دیاردەی ساغ لە کۆمەڵێکی نەخۆشدا کارێکی ئاسان نەبێت و پێویستی بە زەمان و گۆڕانکاری هەبێت

VI

ئەمڕۆ تورکیا لە تەنگوچەڵەمە (قەیران)ێکی بەربلاوی ئابووری، کۆمەلایەتی، ئایدیۆلۆژی و سیاسیدا دەژێت. بەڕای من ئەم تەنگوچەڵەمەیە، لە ئەنجامی دوو ناکۆکیی بابەتی سەریان هەڵداوە:

یەکەم- ناکۆکیی نێوان ستروکتووری ئابووری و پێداویستیی بەرەوپێشچوونی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و نێوان سەرخانی ئایدیۆلۆژی- سیاسیی تورکیا. لایەنی یەکەمیان (ستروکتووری ئابووری و..) دەخوازێت زەمینەی زیاتر بۆ پێشکەوتنی سەرمایەداری و بازاڕی ئازاد، کە ئازادی سیاسی گەرەکە و، بۆ تێکەڵبوونی تەواوی ئابووری لەگەڵ ئەورووپادا برەخسێندرێت. کەچی لایەنی دووەمیان (سەرخانی ئایدیۆلۆژی- سیاسی) دەیەوێت تورکیا لە چوارچێوەی کولتووری بەربەریزم و ئایدیۆلۆژیای تیرۆریستیی کەمالیزمدا بهێڵێتەوە.

لە سالانی شەستەکان-هەشتاکاندا کاتێ ئەم ناکۆکییە بابەتییە تیژ دەبوو بەزەبری کودێتای عەسکەری و تیرۆری دەوڵەت خەفە دەکرا. هەر کاتێک پێداویستییەکانی بازاڕی ئازاد و گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری سەرەتای هەندێک ئازادیی سیاسی و هەندێک ریفۆرمی دیموکراتانەیان دەخستە روو هێزە کەمالیستە عەسکەرییەکان، بە زەبری کودێتای عەسکەری و تیرۆر تێکیان دەشکاندن. مارتین ڤان بروا نێسن پێی وایە کە «کودەتا نیزامییەکانی سالانی ۱۹۶۰، ۱۹۷۱، ۱۹۸۰هەوڵی زیندووکردنەوەی بۆچوونی خالیسی کەمالیستی بوون و بەروبوویان هەوڵ و کۆششی تازە بوو بۆ بە زۆرەملی تواندنەوەی کوردەکان»«۲۰».

سەرهەڵدانی ئازادی و ریفۆرمە دیموکراتەکان تیرۆری کەمالیستەکانی لە سەر کۆمەڵی تورک و بەتایبەتی لەسەر گەلی باکووری کوردستان کەم دەکردەوە. لەو سەردەمانەدا چالاکیی جۆراوجۆری کولتووری و سیاسی لەباکووری کوردستاندا دەستیان پێ دەکرد و گەشەیان بەهەست و هۆشیاریی نەتەوەیی کورد دەدا، ئەفسانەی نەبوونی کورد، کە کۆڵەکەی کەمالیزمە، دەردەکەوت.

بەلام ئیمڕۆ زەحمەتە تورکیا بتوانێت ئەم ناکۆکییە بابەتییە بە مێتۆدی جاران، واتا کودێتای عەسکەری، خەفە بکات. بەتایبەتی کە بارودۆخی ئەمڕۆی جیهان و

باری سەختی ئابووری تورکیا و تێکەڵبوونی تورکیا لەگەڵ ئەورووپا و بەرەوپێشچوونی پەیوەندییەکانی ئابووریی سەرمایەداری لە تورکیادا، دەرفەتی ئەم جۆرە چارەسەرە عەسکەرییە نادەن.
بەڵام هێشتا ئەمریکا و هەندێک وڵاتانی دیکەی ناتۆ کۆمەکێکی زۆری دەوڵەتی میلیتاری تورک و پاراستنی دەسەڵاتی جەنەراڵەکان دەکەن تا تورکیا وەک جەندرمەیەکی شەڕفرۆشی خۆیان لە ناوچەکەدا بهێڵنەوە. ئەگەر کۆمەکی فراوانی عەسکەری و ئابووری و چاوپۆشیی ئەو وڵاتانە نەبوایە، مەحاڵ بوو دەوڵەتی تورک بتوانێت بەم شێوە دڕندەیەی ئێستا، کە لە دنیادا نموونەی لەم جۆرە نەماون، درێژە بە شەڕی لەناوبردنی کورد بدات. سەرکەوتنی دیموکراتی لە تورکیا ئەو دەرفەتە ناهێڵێتەوە کە تورکیا جەندرمەیەکی ناتۆ بێت و، دەشێت تورکیایەکی دیموکرات ڕێگایەکی دیموکراتانەی شێوەی یۆنان و ئیسپانیا و ئیتالیا، کە ئەوانیش پێشتر دەوڵەتی دیکتاتۆریی عەسکەری و فاشیان بووە، بگرێتە بەر. بەڵام ئەوسا کێ ڕۆڵی جەندرمەی ناتۆ لە ناوچەکەدا بگێڕێت؟

دووەم- ناکۆکیی نێوان دەوڵەتی تورکیا و گەلی باکووری کوردستان، کە بەرهەمی داگیرکردن و کۆلۆنیالکردنی باکووری کوردستانە.
دەوڵەتی تورک، لەڕێگەی ئەم ناکۆکییەوە، دەیەوێت ناکۆکی یەکەم (واتا ناکۆکی نێو خودی کۆمەڵی تورک) داپۆشێت و نەتەوەی تورک، کە هێشتا بە ئەفیونی ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم گێژبووە، بەڕادەیێک بە شەڕی گەلی کوردستان و مەترسی لەتبوونی تورکیاوە سەرقاڵ بکات کە کێشەی خۆی لەگەڵ دەوڵەت بۆ دیموکراتی و ئازادی لەبیر بچێتەوە. ئەم شەڕەی دەوڵەتی تورکیا بەسەر گەلی باکووری کوردستاندا سەپاندوویەتی ڕەنگە دوا تەقەلایەک بێت کە دەوڵەتی تورکیا دەیەوێت بەهۆیەوە ناکۆکی و تەنگوچەڵەمە ناوخۆییەکانی خۆی داپۆشێت.

بەڵام سەختی و ئاڵۆزی ناکۆکی دووەم و گەشەکردنی خەباتی گەلی باکووری کوردستان، بە رابەرایەتی پارتی کرێکارانی کوردستان، تەنگوچەڵەمە ئابووری و سیاسییەکانی تورکیایان ئاڵۆزتر و قووڵتر کردۆتەوە و سەرخانی ئایدیۆلۆژی- سیاسیی تورکیایان بە تەواوی لەرزاندۆتەوە.

ئێستا کەمالیزم، کە ئایین و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی تورک و کۆڵەکەی تیرۆریزمی تورکە، وەک هەر دیاردەیەکی نەخۆش توشی بنبەست هاتووە و بەرەو نەمان دەچێت. گەلی تورک ئەگەرچی دەیان ساڵە خۆشی بە ئاگری ئەم ئایدیۆلۆژیا تیرۆریستییەوە دەسوتێت، بەڵام پێدەچێت بەرادەیێک بەم ئایدیۆلۆژیایە گێژ کرابێت کە نەتوانێت لە کاتی ئێستادا، بەتایبەتی کە کێشەی گەلی کوردستان بە توندی خۆی سەپاندووە، بەبێ ئەو ئایدیۆلۆژیا و کولتووره هەڵ بکات. بۆیە لە کاتی ئێستادا ئاسان نییە تورک بتوانێت بەدەستی خۆی زنجیری کەمالیزم لەگەردنی خۆی داماڵێت.

پێدەچێ، ئەمڕۆ، مەسەلەی بەزاندن و هەرەس پێهێنانی ئەم ئایدیۆلۆژیایە، کە گەورەترین دوژمنی گەلی کورد و کۆسپی سەرڕێی گەشەکردنی دیموکراتییە لە تورکیادا، ڕوو بەڕووی گەلی باکووری کوردستان و هەندێ خەڵکی دیموکراتی تورک بووبێتەوە.

ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم، دوای حەفتا ساڵ نکۆڵی کردن لەبوونی کورد، ئێستا لەژێر زەبری خەباتی گەلی باکووری کوردستاندا هەوەڵێن درزی تێکەوتووە. دەوڵەتی کەمالیستی تورک ناچارکراوە لە یەکێک لە ئایەتە پیرۆزەکانی کەمالیزم، کە حاشاکردنە لەبوونی کورد، دەست هەڵگرێت. ئەمەش سەرەتای تێشکان و هەرەسی کەمالیزمە. ڕەنگە ئەو تیرۆرە بەربڵاوەی ئێستا دەوڵەتی تورک لە کوردستاندا بەڕێوەی دەبات دوا پەلەقاژەی سەرەمەرگی ئەم ئایدیۆلۆژیایە بێت.

گەلی باکووری کوردستان دوای حەفتا ساڵ ستەم و تیرۆری تورک ئەمرۆ بۆ ناسنامەی نەتەوەیی خۆی و بۆ ئازادی و یەکسانیی نەتەوەیی خەبات دەکات. هەر بەرهەم و سەرکەوتنێکی ئەم خەباتە، ئەگەر بچووکیش بێت، کەسایەتی و باوەڕبەخۆبوونی مرۆڤی کورد بەهێزتر دەکات و ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم لە هەرەسهێنان نزیکتر دەکاتەوە. بۆیە پشتگرتنی ئەم خەباتە ڕزگاریخوازییە ئەرکێکی ئینسانی و نەتەوەیی و نیشتمانییە. بە هامان ئەندازەش لاوازکردنی ئەم خەباتە، بە هەر ناو و بەهانەیەکەوە بێت، کۆمەک بە درێژەدانی کۆیلایەتی گەلی کورد و تێکشکاندنی زیاتری کەسایەتی و کەرامەتی نەتەوەیی گەلی کوردستان و، کۆمەک بە تیرۆریزمی دەوڵەتی تورک و بەردەوامبوونی ئایدیۆلۆژیای کەمالیزم دەکات.

کاتێک گەلی باکووری کوردستان کێشەی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تورکیا یەکلا دەکاتەوە و بە مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی دەگات، کێشەی دووەمی نێو تورکیا، کێشەی نێوان دیکتاتۆری و دیموکراتی، نێوان بەربەریزم و شارستانی، توندتر خۆی دەردەخات و دەرفەتێکی نوێی گەشەکردنی دیموکراتی لە کۆمەڵگای تورکیادا دەڕەخسێت. چونکە دەیان ساڵە دەوڵەتی تیرۆریستی تورک، بە بەهانەی پاراستنی یەکپارچەیی خاکی تورکیا و شەڕی جوداخوازییەوە، تیرۆر و حوکمی عەسکەری و فاشیزم، لە بەرگ و فۆڕمی جۆربەجۆردا، بەرهەم دێنێتەوە.

ڕزگاربوونی گەلی کوردستان گەورەترین بەهانەی بەرهەمهێنانەوەی تیرۆر و دیکتاتۆری لە دەوڵەتی تیرۆریستی تورک دەستێنێتەوە. بۆیە گەشەکردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانیی باکووری کوردستان، دەشێت بە هەرەسهێنانی کەمالیزم، کە سەرچاوەی تیرۆر و زەبروزەنگە، هەروا بە پێشکەوتنی دیموکراتی و گەشەکردنی شارستانی لە تورکیادا کۆمەک بکات.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

1-National Encyklopedin, Bra Bocker, 1995 S. 506-507

٢-بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: لۆتسکی، تاریخ الاقطار العربیة الحدیث، موسکو دار التقدم ١٩٨٦

3-Stora FOCUS 9,S.267

٤-الدکتور بلەچ شێرکۆ، القضیة الکردیة، ١٩٣٠ ص٥٧

٥- لە ساڵانی -١٩٢٥ ١٩٣٨ سێ ڕاپەڕینی چەکداری لە باکووری کوردستان هەلگیرسان: ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە ڕابەری شێخ سەعیدی پیران، ڕاپەڕینی خۆیبوون ١٩٣٠ . بە سەرۆکایەتی جەنەڕاڵ ئیحسان نووری پاشا لە ئارارات. ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٣٨ لە دەرسیم. دوای دامرکاندنەوەی هەر ڕاپەڕینێک تورکەکان کوشتارێکی بەکۆمەڵیان لە خەڵکی کورد دەکرد.

٦-فاشیزمی ئەورووپایی (ئەڵمانی و ئیتالی) بەرهەمێکی سروشتیی مێژوو و کولتووری بەریەریستانەی کۆلۆنیالیزم بوون. هێشتا هیتلەر منداڵ بوو کاتێک کۆلۆنیالیستە ئەڵمانەکان گەلی (هێرێرۆ)یان لە باشووری ڕۆژئاوای ئەفریقادا لەناوبرد. بریتانیاکان، فەرەنساییەکان و بەلجیکییەکان... بە کۆمەڵ کوشتاری خەڵکی ئەفریقایان دەکرد. بە سەدان نووسەر و روناکبیری ئەورووپایی ئەم کوشتارەی دەوڵەتەکانیان تیۆریزەدە کرد و، بانگێشەی ئەوەیان دەکرد کە ئەم رەگەزە نزم و کورتدەستانە پێویستە لەناو ببردرێن، یان بە هەر شێوەیەک بێت شارستانییان تێدا بڵاوبکرێتەوە. یەکێک لە نموونەی شارستانی بەلجیکییەکان، وەک سڤێن لیندکڤیست باس دەکات، ئەوەبوو کە کاپتێنێکی بەلجیکی، کاپتن رۆم، لە کۆنگۆ ریزە گوڵەکانی بەردەم ماڵەکەی بە کازەلاک (کەللەسەر)ی بیستویەک مرۆڤی کوژراوی کۆنگۆیی رازاندبۆوە. بۆ زیاتر بڕوانە:

Sven Lindqvist, Utrota varenda jävlar

ئەم کتێبە بە ناوی درندەکان تاکبڕ بکەن، لە لایەن (ڕێبوار رەشید)ەوە کراوە بە کوردی و لە ساڵی ١٩٩٥ لە سوید بڵاو کراوەتەوە.

7-Michael M. Gunter, The Kurds in Turkey, Apolitic Dilemma, Westvie Press, USA 1990, P.43 ,

8-Alar Kuutmann, Om Kurder, Statens invandraverk /SH, Linköping, 1983,- sid.23

9- Sven- Erik Liedman, Från Platon till kommonismens fall, Bonnier Alba, 1993, S. 222 ٩

١٠- مجله دراسات كرديه، العدد ٧-٣ السنه الثالثه ١٩٩٢، پاريس، ص٢١

١١- هەمان سەرچاوە لا ٣٥، ٤٥

1-Jan-Olof Pettersson, Tysnad i Turkiet, Utrikespolitiska Institutet 1971 S.7

١٣- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری قەومیەتی ڕۆژهەلاتی و نە بیری ناسیۆنالیزمی ڕۆژئاواییە، سوید ١٩٨٤ لا ٩٠-٨٩

١٤- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ لە کوردستانی تورکیادا، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان، ژمارە دووی ساڵی ١٩٧٠. (ئەم باسە دواتر، لە ساڵی ١٩٨٥دا، لە کتێبێکدا بەناوی چەند لاپەڕەیێک لە مێژووی گەلی کورد بلاو کراوەتەوە).

١٥-کاتێک دەوڵەتی کەمالیستی دامەزرێندرا لە تورکیادا جگە لە تورک و کورد و پاشماوەی ئەرمەن، گەلانی دیکەی وەک چەرکەس، چاچان، گەلی دیکەی قەفقاس، کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەبەر ڕووسەکان هەلاتبوون، لاز، عەرەب، گریک و مسوڵمانە سلاڤییەکانی بەلکان لە تورکیادا هەبوون. ئەتاتورک، لەم کۆمەڵە ئێتنیکییە جۆراوجۆرە ویستی نەتەوەی تورک دروست بکات. لە هەمان کاتدا نزیکەی ملیۆنونیوێک گریکی ئۆرسۆدۆکسی لە تورکیا دەرکرد، نیوملیۆن مسوڵمان لە یۆنانەوە هێنران و لە تورکیا نیشتەجێکران. هەروا تورکیا بە ڕووی تورکەکانی دنیادا کرایەوە. ئیمڕۆ وا دادەندرێت کە دە ملیۆن تورک ڕیشەیان بۆ ناوچەکانی قەفقاس، پێنج ملیۆن ڕیشەیان بۆ سلاڤییەکان دەگەڕێتەوە. بۆ زیاتر بڕوانە:

H. Magnus Karaveli, Landet mellan öst och väst En historisk-politisk översikt, Turkiet Bro eller barriär mellan Europa och Asien, Arena, Sverige1997, S.29

١٦-هەمان سەرچاوە، لا ٢٨

١٧- م.ا. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ترجمة: سيامد سيرتي، ١٩٩١، لا ٤٣

١٨-م.س.لازاريف، المسالة الكردية (١٩١٧-١٩٢٣) ترجمة د. عبدي حاجي، دار الرازي، بيروت ١٩٩١، لا ١٠٧

19-Hannes Reichman- Alexander Foggensteiner, Den kurdiska knuten, Översättning: Anna Helleskog, Tryckeriförlag, Täby, 1989 S.149

٢٠- مارتین ڤان بروانیسن، ژینۆسید لە کوردستان، وەرگێڕ: حەسەنی قازی، ڕابوون ژمارە: ١٢ی ١٩٩٤، لا ٤٦

بەشی پێنجەم

عێراق: دەوڵەتی ناسیۆنالی کەمایەتیی مەزهەبی

کورتە سەرەتایەکی مێژوویی

لە ناو ئەو وڵاتانەی ئەمڕۆ بە وڵاتی عـەرەبی ناسـراون، هەرێمی ناوەڕاست و باشووری عێراق، دوای دوورگەی عەرەب، لە هەموویان زیاتر بە مێژووی ئیسلام و کێشە و ناکۆکییە فیکری و مەزهەبی و سیاسییەکانی ئیسلامەوە بەستراونەوە. بۆیە ئەم کێشە و ناکۆکییانە زۆرترین کاریان لە خەڵکی ئەم ناوچانە کردووە و تا ئەمڕۆ شوێنەواری قووڵیان بەجێ هێشتووە.

ئەم هەرێمانە، کە دەکەونە رۆخی بیابانەکانی دوورگەی عەرەب، لە پێش دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا سەرەتای ئەم سەدەیە ئامانجی خێڵە بەدووەکانی دوورگەی عەرەب بوون، کە بەردەوام بۆ تاڵان و غەنیمە، یان بۆ پەیداکردنی لەوەڕگا بۆ ماڵاتەکانیان، روویان تێ دەکرد. لەسەردەمی فتوحاتی عەرەبدا ئەم ناوچانە، کە کەوتوونەتە نێوانی دورگەی عەرەب و ئێرانەوە، بوونە پردێک بۆ عەرەبەکان تا بە هۆیەوە بگەنە ئێران و لە وێشەوە بەرە و ناوەڕاستی ئاسیا و دوورتر بڕۆن. دواتریش کرانە ناوەندیی دەسەڵاتی ئیسلام و شاری کوفە کرایە جێگای (بیت المال)ی مسوڵمانان. ئیدی خێڵە بەدووەکانی عەرەب بە پۆل لەم هەرێمانەدا نیشتەجێ بوون و کولتوور و نەریتی خۆیان تێدا چەسپاند. شەپۆلی ئەم خێڵانە تا سەرەتای ئەم سەدەیە و دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق هەر بەردەوام بوو.

ئەم ناوچانە، کە پێشتر بەشێک بوون لە ئیمپراتۆریای ساسانی، بوونە شوێنی

پێکگەیشتنی بەدووە تازەهاتووەکان و دانیشتوانی گوند و شارەکانی ئەم هەرێمانە. هەروا بوونە مەیدانی پێکگەیشتن و لێکدانی هەردوو ئایینی ئیسلام و مانی، هەردوو کولتووری عەرەبی کە دەیەویست خۆی بچەسپێنێت، کولتووری ئێرانی کە دەیەویست درێژە بە خۆی بدات. ئەمەیش تایبەتمەندییەکی کۆمەلایەتی و کولتووریی بەم ناوچانە بەخشی، کە دواتر بوونە ناوەندیی هەرەگرینگی فیکر و کولتووری ئیسلامی و پێگەی بەهێزی بەرهەڵستکارانی دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی و، داکۆکیکارانی خەلافەتی ئیسلام. عەلی کوری ئەبو تالیب، لەوێوە خەباتی دژ بە ئومەوییەکان دەکرد، کە زۆربەی خەڵکەکە لایەنگری بوون. حوسێن و بەشێک لە رابەرانی رۆحی شیعەکان لەوێ شەهیدکران. زۆربەی ئیمامی شیعەکان هەر لەوێ، لە کەربەلا، نەجەف و... نێژراون، کە بوونەتە مەزارگەی هەرە پیرۆزی مسوڵمانی شیعەمەزهەب.

نزیکەی هەموو مەزهەب و رێبازە فیکریی و بزاڤە سیاسییە گرینگەکانی نێو ئیسلام وەک شیعەگەری، ئەلخەواریج، ئەلموعتەزیلە، هەروا بزاڤی رەشەکان، قەرامیتە، ئەلغولات، زەندیقەکان، لەم ناوچانە دەرکەوتن، کە شەڕو پەلامار و پێکدادانی خوێناوییان لێ کەوتنەوە.

ئەم رێبازە فیکری و بزاڤانە و چەندانی دی، کە بەشێکیان بە درێژایی مێژووی خەلافەتی ئیسلام بەردەوام بوون، لە سەرێکەوە ناوچەکەیان کردبووە چاوگەیەکی گرینگی فیکری و کولتووری و سیاسی، لە سەرێکی دیکەوە خەڵکەکەیان بە درێژایی مێژوو کردبووە دوو بەرەی سیاسیی و مەزهەبی و فیکریی سەر بە دەوڵەت و دژ بە دەوڵەت، سەرەڕای دەستەبەندی و جیاوازیی نێوان لایەنەکانی دژ بە دەوڵەت.

بەڵام لەبەر ئەوەی کێشە فیکری و مەزهەبی و سیاسییەکانی نێو دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی بەردەوام بە توندی پەلامار دەدران و کوشتاری بە کۆمەڵیان لێ دەکەوتەوە، وەک لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسکرا، ئەوا ئەم کێشە

فیکری و مەزهەبی و سیاسییانە بەردەوام سروشتێکی زەبرئامێز و خوێناوییان بە خۆیانەوە دەگرت. کوشتار و توندڕەوی و بەرهەڵستکاریی بەردەوامی دەوڵەت دیارترین سروشتی کولتووری و نەریتی سیاسیی خەڵکی ئەو ناوچانە بوون، کەچی بۆ نمونە خەڵکی شام هەمیشە ملکەچی حوکمڕانانی ئیسلام بوون و باوەڕیان پێ دێنان و گوێڕایەڵیان بوون و بە فرمانیان دەجوڵانەوە»١. ڕەنگە ئەمە یەکێک لەو هۆکارانە بێت کە کێشەی سیاسیی لە مێژووی نوێی سووریاشدا، وەک عێراق، شێوەیەکی خوێناوی بەخۆ نەگرتبێت، ئەگەرچی سیی ساڵێک زیاترە لەوێش حزبێکی ناسیۆنالیستی توندڕەو و تیرۆریستی وەک بەعس حوکمڕانی دەکات.

لە سەردەمی ئیمپراتۆریای عوسمانی و سەفەویی ئێرانیدا ئەم ناوچانە، کە زۆربەی خەڵکەکەی شیعەن، مەیدانی پێکدادانی هەردوو ئیمپراتۆریا بوون، سەفەوییەکان لە سەرەتادا، وەک ناوچەیەکی سروشتیی ئیمپراتۆریای شیعە مەزهەب، دەستیان بەسەرداگرتن. دواتر ئەم ناوچانە کەوتنە ژێردەستی عوسمانییەکان. بەڵام زۆربەی خەڵکەکە پەیوەندیی ڕۆحی و ئایینیان هەر لەگەڵ ئێراندا بوو، یان هەمیشە قەڵغان و چەپەری ئیمپراتۆری شیعەمەزهەبی ئێران بوون. بۆیە عوسمانییەکان بە گومانەوە بۆیان دەڕوانین و زۆرترین ستەم و تاڵان و کوشتاریان لەناودا دەکردن. هەروا ئەم ناوچانە تا ڕوخانی ئیمپراتۆریای عوسمانی، بە تەواوی داخراو و گۆشەگیر و لە دنیا دابراو بوون و لە هەر جۆرە پرۆژەیەکی ئاوەدانی و پیشەسازی و کولتووری بەدوور بوون. ئەم ناوچانە وەک نزیکەی تەوای عێراق، بە باشووری کوردستانیشەوە، پەیوەندیی بەرهەمهێنانی پێش سەرمایەداری و کولتوور و دابونەریتی خێڵەکی تیایاندا زاڵ بوو. سەرۆک خێڵ و ڕابەرە ڕۆحییەکانی شیعە، زۆر لە دەوڵەت زیاتر، دەسەڵاتی سیاسی و ڕۆحییان لەناو خەڵکدا هەبوو. ئینتمای کۆمەڵایەتی بۆ خێڵ ، ئینتیمای ئایینی بۆ ڕابەرانی ئایینی، گەلێک لە ئینتمای سیاسی و ئایینی بۆ دەوڵەتی

عوسمانی بەهێزتر بوون. هەروا کولتوور و دابونەریتی بەدەوی بە تەواوی زاڵ بوون.
کاتێک بریتانیا لە سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئەم ناوچانەی داگیر کرد، ڕووبەڕووی بەرەنگارییەکی توندی خەڵک بۆوە، کە بەدرێژایی مێژوویان بە ملنەدان و بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵات لە ناوچەکانیان ڕاهاتبوون. سەرۆکخێڵ و ڕابەرە ڕۆحییەکانی شیعە، بە تەئسیری پروپاگندەی عوسمانی و بۆ پاراستنی پێگەی ئابووری و دەسەڵاتی سیاسی و مەزهەبییان، بوونە پێشەنگی ڕاپەڕین و بەرەنگاریی چەکداری خەڵک. ئەم ڕووداوانەش، بە نۆرەی خۆیان، کارەساتی نوێیان بۆ خەڵکی ئەم ناوچانە هێنا، ئەنجام ستەمێکی نوێ، ستەمی کۆلۆنیالیزمی بریتانی جێگای ستەمی عوسمانی گرتەوە.
بریتانیا، کاتێک لە ساڵی ١٩١٤دا، عێراقی داگیر کرد، لەسەرەتادا، لە هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسرای عوسمانی عێراقی دامەزراند. دوای دابەشکردنی کوردستان و هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی سیڤەر و ڕوخاندنی حکومەتی شێخ مەحموود، بریتانیا لە ناوەڕاستی بیستەکاندا، باشووری کوردستان، ویلایەتی موسڵی عوسمان داگیر کرد و بە دەوڵەتی عێراقەوەی لکاند.
ئەم قەوارە سیاسییە لە سەرێکەوە بەشێکی کوردستانی، بە دوور لە ویست و ئیرادەی گەلەکەی، پێوە لکێندرا، لە سەرێکی دیکەوە بریتانیا لەسەرەتاوە دەسەڵاتی کەمایەتیی عەربی سوننی بەسەر زۆرایەتی عەرەبی شیعەدا سەپاند و، بەپێی هەمان مێتۆدی مەزهەبیی تورکە عوسمانییەکان، کاروباری بەڕێوەبردنی حوکمی بە عەرەبە سوننییەکان سپارد. شیعەکان تا ئیمڕۆش بە تەواوی لە حوکمڕانی دەوڵەتی عەرەبی عێراق بێ بەشکران. لەکاتێکدا عەرەبی عێراق لە سەدا هەشتای شیعەیە و تەنیا نزیکەی لە سەدا بیستی سوننەیە«٢».
کۆلۆنیالیزمی بریتانیا لە ڕوانگەی بەرژەوەندی و ئامانجی ستراتیژیی خۆیەوە سنووری دەوڵەتی عێراقی دیاری کرد و بناخە و پرنسیپی دەوڵەتەکەی، وەک

سەپاندنی حوکمی کەمایەتیی تایفەچیی سوننیی عەرەب دارشت. لە تەواوی ئەم پرۆسەیەدا هیچ جۆرە فاکتەر و هەڵکەوت و تەبایەکی نەتەوەیی، مێژوویی، ئایینی، کولتووری، جوگرافیایی و ئینسانیی لەبەرچاو نەگرت. بۆیە عێراق، لە سەرەتاوە تا ئیمرۆ، گەورەترین کێشەی خوێناوی نەتەوەیی و مەزهەبی-تایفگەری و سیاسی بەخۆیەوە دەبینێت. هەروا راگرتنی ئەم قەوارەیە و سەپاندنی حوکمی کەمایەتی، پێویستیی بە وابەستەیی بێگانە و بە شێوە حوکمێکی ئیستیبدادی و دیکتاتۆری بووە و هەیە.

بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی عێراق جۆری حوکم و رژێم لەبەغدا هەر چۆنێک بووبێت کێشەی نێوان کوردستان و دەوڵەتی عێراق درێژەی بووە. هەروا کێشەی نێوان زۆرایەتیی شیعەی ستەمدیدە و کەمایەتیی سوننیی حوکمڕان بەردەوام بووە. ئەم دوو کێشەیە لەهەر قۆناخێکدا شێوە و رواڵەتی نوێ و سەختتریان بە خۆیانەوە گرتووە، کە ئیمرۆ لەهەر کاتێکی تر دژوارتر و خوێناوی ترن و بە تەواوی رەوایی دەوڵەتی عێراقیان خستۆتە ژێر پرسیارەوە

.

I

شیعەکانی ئیمرۆی عێراق سەدان ساڵە رووبەرووی ستەمی مەزهەبی-تایفەگەری دەبنەوە. ئومەوییەکان، کاتێک خەلافەتی ئیسلامیان زەوت کرد، زاڵمانە لەگەڵ خەڵکی ویلایەتی بەسرا و کوفەدا، کە لایەنگری ئیمامی عەلی بوون، جوڵانەوە. هەروا (بیت المال)ی مسوڵمانانیان لە کوفەوە گواستەوە شام، کە ئەم کارە زیانێکی ئابووریی گەورەی بە خەڵکی هەردوو ویلایەتەکە گەیاند.

لە سەردەمی عەباسییەکاندا ستەمی تایفەگەری بەرامبەر بە شیعەکان هەر بەردەوام بوو. دوای ئەوە، کاتێک عوسمانییەکان خەلافەتیان زەوت کرد، چەوساندنەوەی خەڵکی شیعە سەختتر بوو. چونکە شیعەکانی هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسرای عوسمانی وەک لایەنگری ئیمپراتۆریای شیعە مەزهەبی ئێرانی

سـەیر دەكـران. بۆیە بەردەوام تووشی سـتـەمی مـەزهـەبی و چەوسـانـدنەوە و كوشتاری بە كۆمەڵ دەهاتن.

سوڵتـان سـەلیم كـە لە سـا ڵی١٥١٢ دا بوو بە خـەلیفـەی عـوسـمـانی دەوڵەتی شیـعـە مـەزهـەبی سـەفـەویی بە دیاردەیەكی سـامناك دەزانی، بۆیە لە هـەوڵێن مـانگەكانی خەلافـەتیدا دەسـتووری دا كە شیـعـەكان لە هـەر شـوێنێک بن دەبێت لەناوببـردرێن. بۆ ئەم مـەبەسـتـەیش هەندێک مـەلای سـوننی فـەتوایان دا كـە شیعەكان لە ئایینی ئیسلام لایان داوە«٣». لەو سـەردەمەدا بوو سوڵتـان سـەلیم بە ناوی سـوننیـچیـەتییـەوە شـەڕی لە دژی سـەفـەوییـەكـان هەڵگیرسـاند. لە ئەنجامدا لە سـاڵی ١٥١٤ دا هـەردوو ئیمپـراتۆریای عـوسـمـانی- ئێـرانی، یان سوننی- شیعی لە چاڵدێران بەشەڕهاتن. ئەم شـەڕە گـەورەترین زیانی مێژوویی بە نەتەوەی كـورد گـەیاند. چونكە، وەک دەزانـین لە ئەنجامی ئەم شـەڕەدا بوو كـە كوردستان لە نێوان هـەردوو ئیمپراتۆریادا دابەش كرا.

هـەروا زۆربەی شـەڕ و پێكدادانەكـانی نێـوان ئەم دوو ئیـمـپـراتۆریایە بەوە دوایی دەهات كە ئەگەر لەشكری ئێرانییەكان بگەیشتایەتە بەغدا دەستێكی توندی لە عەرەبە سوننییەكان دەوەشاند. كاتێكیش لەشكری عوسمانییەكان دەهاتەوە تۆڵەی لە شیعەكان دەكردەوە.

بۆیە بە درێژایی ئەو مـاوە دوورودرێژەی عـوسـمـانیـیـەكـان حـوكـمـرانی هـەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسرایان دەكرد تـەنیـا پشـتـیـان بە عـەرەبە سـوننیـیـەكـان دەبەست شـیـعـەكـان بۆیان نەبوو بەشداری دەسـەڵاتی سیاسی و عـەسكەری بكەن. نـاوچەكـانیـان لە هـەمـوو جـۆرە پرۆژەیەكی ئاوەدانی و خـوێندن و تەندروسـتی و...تاد بێبـەش كرابوون. دەوڵەتی عـوسـمـانی تەنیا سـوننییـەكانی لەریزی سوپا و لە كۆلێجی عەسكەریی عوسمانییدا وەر دەگرت«٤».

لەگـەڵ ئەو هـەمـوو سـتـەمـە تایفـەگـەرییـەی دەوڵەتی عـوسـمـانی بەرامـبـەر بە شـیـعـەكـانی هـەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسـرا پەیرەوی دەكـرد كـەچی، كـاتێک

بریتانیا عێراقی داگیرکرد، شیعەکان داکۆکییان لە دەوڵەتی عوسمانی کرد. ئەوان لەژێر کارتێکردنی ئایین و فتوای (جیهاد)، کە خەلافەتی عوسمانی رایگەیاندبوو، بەزەبری چەک بەرەنگاری لەشکری بەریتانیا بوونەوە.

هەروا لە ساڵی ١٩١٨دا راپەڕینێکی چەکداریان لە شاری نەجەف دژی دەسەلاتی بریتانیا هەڵگیرساند کە زۆربەی ناوچەکانی فوراتی نێوینی گرتەوە. راپەڕینی چەکداریی ساڵی ١٩٢٠ (کە بە شۆڕشی بیستی گەلی عێراق ناو دەبرێت) لە بنەڕەتدا راپەڕینی خەڵکی شیعە بوو. رابەرە ئایینیەکان و سەرۆکخێڵە شیعەکان سەرکردایەتییان دەکرد.

کۆلۆنیالیزمی بریتانیا، کە بە توندی ئەم راپەڕینانەی دامرکاندەوە، هەڵوێستی ستراتیژیانەی خۆی بەرامبەر شیعەکان دیاری کرد و وەک خەڵکی گومانلێکراو و دوژمن سەیری دەکردن.

کەچی رابەرە ئایینی و سەرکردە عەرەبە سوننییەکان، کە پەروەردەی دەستی عوسمانییەکان و تاکە باوەڕپێکراویان بوون لە هەردوو ویلایەتەکەدا، نەک هەر بەپیر بانگەوازی (جیهاد)ەوە نەچوون بەڵکە لە سەرەتاوە بە نهێنی پەیوەندییان بە ئینگلیزەکانەوە کرد و توانییان، لە سایەی ئەواندا، پێگە و دەسەلاتی سیاسی و مەزهەبیی خۆیان بپارێزن و دەوڵەتی ناسیۆنالی خۆیان لەسەر بنچینەیەکی مەزهەبیی سوننیی دژ بە شیعە دابمەزرێنن.

راپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٠ی خەڵکی شیعەی عێراق دوو ئەنجامی گرنگی هەبوو:

یەکەم: دەسەلاتی بریتانیا لە شیعەکانی عێراق بێ ئومێد بوو، بە تەواوی پشتی بە کەسایەتییە ئایینی و سیاسی و عەسکەرییە عەرەبە سوننییەکان بەست. بۆ نموونە لە ساڵانی ١٩٢٠ تا ١٩٤٠ ئینگلیزەکان ٢٣ جار ئەنجوومەنی وەزیرانی عێراقیان گۆڕی، کەچی تاکە جارێک کەسێکی شیعەیان بە سەرۆک وەزیران دانەنا. زۆربەی جاریش لە نێو دە تا دوانزە وەزیردا شیعەکان، وەک

جووڵەکەکانی ئەو سەردەمەی عێراق، تاکە وەزیرێکیان هەبوو.«٥»

دووەم: بریتانیا شێوەی حوکمرانیکردنی عێراقی گۆڕی. لە ئۆکتۆبەری ١٩٢٠دا، بە هاریکاریی ناسیۆنالیستە عەرەبە سوننییەکان یەکەمین دەوڵەتی ناسیۆنالی لە عێراقدا دامەزراند و کەسایەتییەکی سوننیی تایفەچی (عەبدولرەحمان نەقیب)ی بە سەرۆکی وەزیران دانا.
ئەم بنچینە تایفەگەرییەی دەوڵەتی عێراق لە یاسای عێراق و یاسای ناسنامە (الجنسیە)ی عێراقدا، کە لە ساڵی ١٩٢٤دا بڕیاردرا، بە زەقی ڕەنگی دایەوە، کاتێک بەشێکی زۆری شیعەکانی عێراق، تا لە رووی سیاسییەوە پاسیڤ بکرێن، بە (هاووڵاتیی نائەسڵی) دانران«٦». لەو ڕۆژەوە تا ئێستا نووسەر و ئایدیۆلۆژیستە ناسیۆنالیستەکانی عەرەب، لەوانە ساتیع ئەلحوسەری، گومان لە عەرەبایەتی شیعەکانی عێراق دەکەن و شیعەکانی عێراق بە ئێرانی دەزانن. حەسەن عەلەوی دەڵێت: «هەر لە شۆڕشی ١٩٢٠ ڕا تا ئیمرۆ ڕێبازێکی فراوانی پرۆژەی ناسیۆنالیستی لە عێراقدا هەوڵدەدات شیعەکان لە عەرەبایەتی بێبەری بکات و بە عەجەمیان دابنێت«٧».
بە کورتی دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق، لە سەرەتاوە، لەسەر بنچینەیەکی تایفەگەری سوننی دژ بە شیعە دامەزرێندرا. دواتریش کاتێک لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٤دا کوردستانی خواروو داگیرکرا و بە عێراقەوە لکێندرا ئەم دەوڵەتە، لە پاڵ خەسڵەتە تایفەگەرییە- مەزهەبییەکەیدا، سروشتێکی شۆڤێنیشی بەرامبەر بە کورد بەخۆگرت. بەم جۆرە دژایەتی شیعە و دوژمنایەتی کورد و ڕێگرتن لە سەربەخۆیی کوردستان بوون بە ئامانجی هاوبەشی ناسیۆنالیستەکانی عێراق و کۆلۆنیالیزمی بریتانیا. ئینگلیزەکان بۆ چەسپاندنی ستراتیژ و پاراستنی بەرژەوەندیی خۆیان، ناسیۆنالیستە عەرەبە سوننییەکانیان کردە داردەستی خۆیان. ناسیۆنالیستە عەرەبە سوننییەکانیش، بۆ پاراستنی دەسەڵاتی

تایفەگەری- شۆڤێنیستی خۆیان و داگیرکردنی کوردستان و چەسپاندنی دەوڵەتی ناسیۆنال-مەزهەبیی دژ بە کورد و شیعە، سودیان لە هێز و دەسەلاتی داگیرکەری بریتانیا وەرگرت.

بە رای من بزووتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە عێراقدا، کە لە نێو عەرەبی سوننیدا سەری هەڵدا و گەشەی کرد، هەر لە سەرەتاوە بزووتنەوەیەکی تایفەگەری- شۆڤێنیست بوو: تایفەگەری بەرامبەر بە خەڵکی شیعە و، شۆڤێنیست بەرامبەر بە کورد و ئاشووری و تورکمان و جوولەکە.

ئەم بزووتنەوەیە، بەرهەمی سروشتیی گەشەکردنی ژیانی کۆمەلایەتیی و ئابووریی کۆمەڵگای عێراق و سەرهەڵدانی چینی نوێی کۆمەلایەتی نەبوو. هەروا بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازیی نەتەوەیی نەبوو کە بە ئامانجی نەهێشتنی دەسەلاتی بێگانە و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی دەرکەوتبێت. بە پێچەوانەوە دەوڵەتی بریتانیا خۆی ئەم ئەرکەی بۆ ناسیۆنالیستانی عێراق بە ئەنجام گەیاند، دەوڵەتەکەیشی بەو فەرمانبەر و ئەفسەرە عەرەبە سوننییانە سپارد کە پێشتر لە دەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا کاریان دەکرد. لەوەیش زیاتر بریتانیا، بە لەشکری خۆی باشووری کوردستانی داگیر کرد و بە دەوڵەتی عێراقییەوە لکاند. لەسەر ئاستی جیهانی لە رێگەی رێکخراوی (کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە)، کە ئامرازی دەستی ولاتە ئیمپریالیستەکان بوو، سیفەتێکی (یاسایی) بە قەوارەی عێراق بەخشی.

بۆیە بزاڤی ناسیۆنالیستی عەرەب، کە لە کۆشی بەریتانیادا گەورەبوو، توخمی رۆشنگەری و راسیۆنالیزم و رزگاریخوازیی بەخۆی نەگرت. بگرە وەک بزاڤێکی شۆڤێنیستی دژ بە کورد و تایفەگەریی دژ بە شیعە مایەوە. سەیریش نییە کە لە نێو ئەم بزاڤە ناسیۆنالیستییە شێواوەدا نموونەی وەک بەعس دەربکەوێت، کە پێم وایە نوێنەری سروشتیی بزاڤی ناسیۆنالیستی عەرەبی عێراقە و بە ئەمانەتەوە پەیام و رێبازی ئەم بزاڤە بەرامبەر بە گەلی باشووری کوردستان و

II

ئەو پرینسیپەی بریتانیا لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٠را بۆ دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراقی دارشت ئاسان نەبوو لە سایەی ئەو جیاوازییە گەورەیەی لە نێوان رێژەی شیعە و رێژەی سوونںیدا هەیە سەربگرێت و، کە مایەتییەکی مەزهەبی زۆرایەتییەک، کە چوار ئەوەندەی خۆیەتی، حوکمڕانی بکات. بۆیە ئەم پارسەنگە تەواو لەنگەی نێوان رێژەی شیعەکان و سوننییەکان پێویستی بە گۆڕانێکی گەورە هەبوو، کە بە قازانجی زۆربوونی سوننییەکانی عێراق بێت. پێدەچێت لکاندنی باشووری کوردستان بە عێراقەوە باشترین رێگە بوو بێت کە بەهۆیەوە رێژەی سوننییەکانی نێو قەوارەی عێراق بگەیەندرێتە سەرووی لە سەدا چلی هاوڵاتییان. لام وایە ئەمە هۆکارێکی سەرەکی بووبێت کە پاڵی بە کۆلۆنیالیزمی بریتانیاوە نابێت تا باشووری کوردستان بە عێراقی عەرەبەوە بلکێنێت، نەک وەک کۆلۆنیایەک خۆی راستەوخۆ بەڕێوەی بەرێت.

پرسی کۆکس لە ئەیلوول-سێپتەمبەری ١٩٢١دا دوای راوێژکردن لەگەڵ مەلیکی عێراق بۆ بەریتانیا دەنووسێت: مەلیک ترسی ئەوەی هەیە کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی ببێتە هۆی ئەوەی کە کوردەکانی تورکیا و ئێرانیش بچنە پاڵ ئەم دەوڵەتە، ئەمەیش گەورەترین مەترسی هەمیشەیی بۆ سەر عێراق دەبێت. هەروا مەلیک دەیەوێت بەهۆی لکاندنی کوردستان بە عێراقەوە زۆرایەتییەکی بەردەوامی سوننی، لەچاو شیعەدا لە پەرلەمانی چاوەڕوانکراویدا دەستبەردار بکات»٨.

مەلیک، وەک ناسیۆنالیستێکی عەرەب، بەم پلانە ویستوویەتی نەک هەر عێراق لە مەترسی کورد و دەوڵەتی داهاتووی کورد بپارێزێت، بەڵکە تەنانەت دەست بەسەر بەشێکی کوردستاندا بگرێت و، کورد وەک ئامرازێک بۆ پرۆژەی مەزهەبی

و ناسیۆنالی لە دژی شیعە بەکار بێنێت.
پێدەچێت ناسیۆنالیستانی عەرەبی عێراق هەر لە سەرەتاوە چاویان لە داگیرکردن و تالآنکردنی کوردستان بڕی بوویێت، بەلآم خۆیان نەک هەر ئەومیان پێنەدەکرا بەڵکە بەبێ کۆمەکی راستەوخۆی کۆلۆنیالیزمی بریتانیا نەیاندەتوانی حوکمڕانی بەشە عەرەبییەکەی عێراقیش بکەن. لەشکری بریتانیا ئەم ئەرکانەی بۆ دەوڵەتی ناسیۆنالی عێراق بە ئەنجام گەیاند، لە ئەنجامدا ئەم قەوارە داتاشراوە دامەزرێندرا کە تیایدا کەمایەتییەکی سوننیی عەرەب حوکمڕانی زۆرایەتیی شیعە و کوردستانی دەکات:
یەکەم- لە رووی مەزهەبییەوە، وەک باسکرا، دەوڵەتی کەمایەتیی سوننییە کە زۆرایەتیی شیعە دەچەوسێنێتەوە.
دووەم-لە رووی نەتەوەییەوە هەمان کەمایەتیی عەرەبی سوننی حوکمڕان بە ژمارە لە گەلی باشووری کوردستان (کورد و ئاشووری و تورکمان) کەمترە. چونکە تەنیا گەلی کورد لەسەدا بیستوهەشتی خەڵکی عێراقە«٩» کەچی عەرەبی سوننی نزیکەی لە سەدا پانزەی خەڵکی عێراقە«١٠».
بەلآم عەرەبە حوکمڕانەکانی عێراق کەمایەتیی مەزهەبیی خۆیان لە بەرامبەری شیعەکاندا بەوە داپۆشیوە کە کورد، لە عێراقدا، سوننییە. بەم جۆرە رێژەی سوننییەکان، بە کوردەوە، لە عێراقدا لە سەدا چل تێدەپەڕێت. لێرەدا گەلی باشووری کوردستان لە بەرامبەری شیعەکاندا کراوەتە قەڵغانی مەزهەبیی حوکمڕانە سوننییەکانی عێراق. هەروا ئەم کەمایەتییە حوکمڕانە، کەمایەتی خۆی لە بەرامبەر گەلی کورددا بەوە شاردۆتەوە کە شیعەکانی عێراق، جگە لە کوردە فەیلییەکان و بەشێکی تورکمانەکان، عەرەبن. لێرەدا شیعەکان، لە بەرامبەر گەلی کوردستاندا، کراونەتە قەڵغانی نەتەوەیی ناسیۆنالیستانی عەرەبی عێراق.

کۆلۆنیالیزمی بریتانیا، له ڕێگەی لکاندنی باشووری کوردستان به عێراقەوە، بەلای کەمەوه سێ ئامانجی گرینگی بەدەست هێنا:

یەکەم: پارسەنگی تایفەگەریی لەنێو قەوارەی عێراقدا به قازانجی زۆربوونی ڕێژەی سوننییەکان هاته گۆڕین. ڕێژەی شیعەکان له نزیکەی سەدا هەشتاوە هاته سەر نزیکەی لەسەدا پەنجاوپێنجی هەموو خەڵکی عێراق.

دووەم: دەوڵەتی بریتانیا ڕێگەی له سەربەخۆیی باشووری کوردستان و یەکگرتنەوەی کوردستان بەست و توانی گەلی باشوور و کێشەکەی له چوارچێوەی عێراقدا له قالب بدات.

سێیەم: سوپاکەی خۆی له شەڕی دژ به گەلی کوردستان بەدوورگرت و، له جیاتییان ناسیۆنالیستانی عەرەبی کرده پۆلیسی خۆی«١١».

ئەم قەوارەیه، که لەسەر بنەمای ستەمی نەتەوەیی و تایفەگەری دامەزرێندراوه، تەنیا به زەبری زۆرداری و دیکتاتۆری ڕادەگیرێت. لام وایه ئەمه یەکێک لەو هۆکارانه بێت که دەرفەتی ئەوەی نەداوه عێراق، له ماوەی زیاتر له حەفتا ساڵەی تەمەنی خۆیدا، کەمترین ئاستی دیموکراتی و ژیانی دەستووری بەخۆیەوه ببینێت. سەرەڕای ئەوەی کێشەی سیاسی له عێراقدا سروشتێکی خوێناویی بەخۆی گرتووه. هەروا ڕاگرتنی ئەم قەوارەیه گەورەترین هۆکاری بەرهەمهێنانەوەی ستەم و دیکتاتۆرییە؛ چونکه هەر کەمایەتییەکی نەتەوەیی، ئایینی و ئایدیۆلۆژی تەنیا له ڕێگەی تیرۆر و زەبرزەنگ و دیکتاتۆرییەوه دەتوانێت درێژه به حوکمڕانیکردنی زۆرایەتی بدات. .

داتاشینی قەوارەی عێراق، هەر له سەرەتاوه دوو جۆره کێشه و بزاڤی مەزهەبی و نەتەوەیی، وەک بەرهەمی بارودۆخە بابەتییەکەی، لێکەوتەوه. هەردوو ڕاپەڕینەکەی خەڵکی شیعەی باشووری عێراق و گەلی باشووری کوردستان، له بەهاری ساڵی ١٩٩١دا دەریان خست که ئەم دوو کێشەیه زەقترین کێشەی سیاسیی عێراقن.

III

بزاڤی سیاسیی شیعەکانی عێراق لە بنەڕەتدا بەرهەمی ستەمی مەزهەبیی حوکمڕانە سوننییەکانی عێراقە. ئەم بزاڤە تا ئەو ئەندازەیەی دەخوازێت ستەم لەسەر شیعەکانی عێراق هەڵبگرێت و یەکسانی لە نێوان شیعە و سوننیی عێراقدا بچەسپێنێت، بزاڤێکی ڕەوایە. بەڵام کاتێک ئەم سنوورە دەبەزێنێت و دەخوازێت ڕژێمێکی ئیسلامی-مەزهەبیی مۆدێلی ئێران لە عێراقدا بسەپێنێت، ئەوا ناوەڕۆکە ڕەوایەکەی دەخرێتە ژێر پرسیارەوە. چونکە بە بەهانەی لابردنی ستەمێکی مەزهەبی-سیاسی دەخوازێت ستەمێکی دیکەی مەزهەبی-سیاسی بچەسپێنێت. هەروا کاتێک ئەم بزاڤە نکۆڵی لە مافی خۆبڕیاردانی چارەنووسی گەلی باشووری کوردستان دەکات ئەوا دەشێت لە داهاتوودا هەمان ڕێبازی حوکمڕانە جۆربەجۆرەکانی عێراق، بەرامبەر بە کورد، بگرێتە بەر.

بزاڤی سیاسی شیعەکانی عێراق، لە دوای تێکشکانی ڕاپەڕینی (١٩٢٠)ەوە بە دوو قۆناخی جیاوازدا تێپەڕیوە:

قۆناخی یەکەم: لە سەرەتای بیستەکانەوە تا سەرەتای شەستەکان

لەم قۆناخەدا خەباتی ڕێکخراو و سەرکردە سیاسی و ئایینییەکانی شیعەکان بەو ئامانجە بوو کە ستەم و چەوساندنەوەی مەزهەبی لەسەر شیعەکان هەڵبگرێت. بۆ ئەم مەبەستەش لە بەرنامە و یاداشتنامە و تەنانەت لە ڕاپەڕینەکانیشیاندا داوایان دەکرد کە کاروباری دەوڵەت بە جۆرێکی یەکسانانە لە نێوان کەسایەتییە شیعە و سوننییەکاندا دابەش بکرێن، پرۆژەکانی ئابووری و ئاوەدانکردنەوە ناوچەکانی ئەوانیش بگرنەوە. مزگەوت و مەڵبەندە ئایینییەکانی هەردوولا وەک یەک بایەخیان پێبدرێن. تاد. هەروا لەسەر ئاستی نیشتمانیی عێراق پێیان لەسەر کۆمەڵێک داخوازیی سیاسی دادەگرت، لەوانە دیموکراتیی سیاسی، هەڵبژاردنی ئازادانەی پەرلەمان، ئازادیی دەربڕین و بیر و

نووسین و دامەزراندنی ڕێکخراوی سیاسی.. تاد«١٢» چونکە ئەوان لێیان ڕوون بوو کە لەم ڕێگەیەوە حوکمی تایفەگەری و دەسەڵاتی کەمایەتیی سوننی دوایییان دێت و ئەوان زۆرایەتی لە پەرلەماندا پێکدێنن. بەڵام ئەم داخوازییانەی شیعەکان بەردەوام لە لایەن دەسەڵاتی بریتانیا و دەوڵەتی عێراقەوە ڕەت دەکرانەوە. ئەم ستەمە تایفەگەرییە بە جۆرەها ستەمی کۆمەڵایەتی و چینایەتی تێکەڵ بووبوو، کە تێکڕایان زەمینەیەکی بابەتییان لە نێو کۆمەڵانی خەڵکی شیعەدا بۆ ڕاپەڕین و بەرهەڵستکاری ڕەخساند بوو. بێزاری خەڵکی ستەملێکراوی شیعە بە جۆرێکی خۆڕسکانە لەگەڵ هەڵوێستی هێزە بەرهەڵستکار و چەپەکانی دژ بە کۆلۆنیالیزمی بریتانیا و دەوڵەتی عێراق تێکەڵ بووبوو. بۆیە ئەم هێزانە زۆرترین ئەندام و لایەنگریان لەناو شیعەکاندا هەبوو.

بەڵام ئەم شێوە خەباتەی شیعەکان ئەنجامێکی نەبوو. ئەو زنجیرە کودێتایەی کە لە تەمووزی ١٩٥٨ڕا دەستی پێکرد گۆڕانێکی تەواوی بەسەر بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتیی عێراقدا هێنا. سوپای عێراق، کە هەمیشە سەرکردە دەستڕۆیشتووەکانی عەرەبی سوننی بوون، وەک هێزی یەکلاکەرەوەی بارودۆخی سیاسی هاتە مەیدان. ستەمی تایفەگەری بەرامبەر بە شیعەکان توندتر بوو. هێزە چەپەکانی عێراق، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان مایەی ئومێدی خەڵکی شیعە بوون، هەڵوێستێکی بێباکانە و هەلپەرستانەیان بەرامبەر بە توندبوونی ستەم و چەوساندنەوەی شیعەکان وەرگرت.

قۆناخی دووەم: ئەم بارودۆخە نوێیە کۆتایی بە شێوە خەباتی کلاسیکییانەی شیعەکان هێنا«١٣». شێوە هۆشیارییەکی نوێی ئایینی-سیاسی لەناویاندا دەرکەوت، کە زۆری نەبرد لە شێوەی بزاڤێکی نوێی ئایینی-سیاسیی خاوەن بەرنامە و ئامانجێکی سیاسیی جیاواز لە جاران، خۆی دەرخست. لام وایە دامەزراندنی حیزبی ئەلدەعوەی ئیسلامی، لە ناوەڕاستی شەستەکاندا،

بەرهەمی ئەم هۆشیارییە ئایینییە-سیاسییە بوو.
ئەم هۆشیارییە سیاسییە نوێیە بە خێرایی لەناو شیعەکاندا پەرەی گرت و شێوەی بزافێکی ڕێکخراوی جەماوەری بەخۆگرت«١٤». لە ئەنجامدا چەند ڕێکخراوێکی نوێی خاوەن بەرنامە و ئامانجی وێکچووی سیاسیی و ئایینی دامەزرێندران. بزافی شیعەکان لە ڕاپەڕینی بەهاری ساڵی ١٩٧٧دا، کە بە توندی و دڕندانە سەرکوت کرا، خۆی وەک هەڕەشەیەکی ڕاستەقینە بۆ سەر ڕژێم خستە ڕوو.
سەرکەوتنی ڕاپەڕینی گەلانی ئێران و دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی ئێران وزە و تینێکی نوێی بەبەر بزافی سیاسیی-ئایینیی شیعەکانی عێراقدا کرد. مەسەلەی دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی و ویلایەتی فەقیە لە خەون و تیۆرییەوە گۆڕدرا بە هەقیقەت. بۆ ئەم ئامانجەش هەموو هێزە سیاسییە-ئیسلامییەکان، بە کۆمەک و هاندانی کۆماری ئیسلامی ئێران، لە بەرەیەکدا بەناوی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق، یەکیان گرت و بەرنامەیەکی تایبەتییان بۆ شێوەی ڕژێمی ئیسلامی عێراق داڕشت، کە تیایدا هەڵوێستی خۆیان سەبارەت بە شێوەی حوکم و دیموکراتی و مەسەلەی گەلی کوردستان...تاد ڕوون کردۆتەوە.

هێزە سیاسییەکانی شیعە، کە خۆیان بە جێگری ڕژێمی بەعس دەزانن، پرۆگرامێکی ڕیالیستانە و دیموکراتانەیان بۆ مەسەلەی دیموکراتی و چارەسەری مەسەلەی گەلی باشووری کوردستان نییە. ئەوان دەخوازن ناوەرۆکی ئایدیۆلۆژیای خۆیان لە ژێر هەندێک تێز و بۆچوونی گومڕاکارانەدا بشارنەوە، وەک: ئیسلام دژی چەوساندنەوە و ستەمی نەتەوەییە، مسوڵمانان سەرەڕای جیاوازیی نەتەوەییان یەکسان و بران...تاد. ئەمانە هەمان تێزی گومڕاکارانەی کۆماری ئیسلامی ئێرانن و، لە پراکتیکدا جگە لە

چەوساندنەوەی کورد و درێژەدان بە داگیرکردنی کوردستان شتێکی دیکە نین.
حەقیقەتی ئەم «برایەتی» و«یەکسانییە» ئیسلامییە لەوەدا دەردەکەوێت کە ئەم هێزانە تەنانەت جۆرە ئۆتۆنۆمییەکی کارتۆنیش بە گەلی کورد ڕەوا نابینن و بە سەرەتایەکی دەزانن بۆ لەتکردنی عێراق.
ئەم ڕێبازەیان دەیسەلمێنێت کە ئەم هێزانە بە هەمان عەقڵییەتی شۆڤێنیستانەی ناسیۆنالیستانی فارس و عەرەب، بۆ مەسەلەی گەلی کوردستان دەڕوانن، کاتێکیش دەسەلاتدار دەبن، دەشێت هەر بە میتۆدی ئەوان لەگەل گەلی کوردستان رەفتار بکەن.
لەم حالەتەدا لەوانەیە کێشەی نێوان گەلی باشووری کوردستان و دەولەتی عێراق شێوەیەکی هێشتا خوێناویتر بەخۆی بگرێت، چونکە کینەی شۆڤێنیستانە تێکەلاوی کینەی تایفەگەری-مەزهەبی دەبێت و، ئەم جارەیان کوشتاری بەکۆمەلی خەلکی کورد، بەپێی فەتوای ئایینی، حەلال دەکرێت.
ئایەتوللا شیرازی، کە رابەرێکی سیاسیی شیعەکانی عێراقە، دەلێت: «ئەگەر رژێمێکی ئیسلامی دامەزرا و کوردەکان لە دژی راپەڕین، ئەوا فەتوا دەدەم پەلاماریان بدرێت، چونکە کەس مافی ئەوەی نییە لە دژی رژێمێکی ئیسلامی راست راپەڕێت«١٥»».
سەرکردەکانی بزاڤی سیاسیی شیعەکانی عێراق، کە ناسیۆنالیستانی عەرەبی عێراق بە عەجەم و تەبەعییەی ئێرانیان دادەنێن، بۆ سڕینەوەی ئەم تۆمەتە و سەلماندنی عەرەبایەتی خۆیان، کە بۆیان بۆتە گرێیەکی دەروونی، لە ناسیۆنالیستانی عەرەب توندتر بۆ مەسەلەی کورد دەڕوانن.
لام وایە ئەم هەلوێستەی هێزە ئیسلامییەکانی عێراق بەرامبەر بە مافی نەتەوەیی گەلی کوردستان لە چەند بنەمایەکەوە سەرچاوەی گرتووە:
١- بنەمای بیری نەتەوەیی عەرەب لە عێراقدا، کە لە جەوهەردا بیرێکی شۆڤێنیستانە و رەگەزپەرستانە و مەزنخوازانەیە. هەردووکیان بەرهەمی هەمان

کولتوور و نەریتی سیاسیی یەک کۆمەڵن.
٢- دوورەپەرێزی و دابڕانی ئەم هێزانە لە شارستانی وبیری نوێ و دیموکرات و چەقبەستنیان لەناو بیری دواکەوتووانەی سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە کراونەتە سیستمێکی ئایدیۆلۆژی دژ بە دیموکراتی و مافی مرۆڤ و ئازادیی هەر کەمایەتییەک.
٣- گرێکوێرەی پسیکۆلۆژیی نەتەوەیی، کە لە ئەنجامی بە عەجەمدانانیانەوە لەلایان دروستبووە.
٤- بنەمای بیری شۆڤێنی فارس-عەجەم، کە ئەم هێزانە بەهۆی پەیوەندیی دێرینی مەزهەبی، رۆحی، کولتووری و سیاسییان لەگەڵ عەجەم وەریانگرتووە. هەروا کۆماری ئیسلامی ئێران، کە بەناوی ئاینەوە ئەم بیرە بەرامبەر بە گەلانی غەیرەفارس پیادە دەکات، لەم رووەشەوە کاری کردۆتە سەر ئەم هێزانە.

بزاڤی سیاسیی شیعەکان لە کاتێکدا بە توندی بزاڤ و ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی رەتدەکاتەوە و بە دەستکردی ئیمپریالیزمی دەزانێت، کەچی خۆی هەمان هەڵوێستی ناسیۆنالیستانی عەرەب و فارس بەرامبەر بە کورد وەردەگرێت. ئەمەیش شتێکی سەیر و دەگمەن نییە، چونکە ئایدیۆلۆژیای ئاینی (ئیسلامی) یەکەمین ئایدیۆلۆژیایەک نییە کە بە ناوی رەتکردنەوەی ناسیۆنالیزمەوە رەوایی خۆی دەسەلمێنێت، کەچی خۆی هەمان هەڵوێستی شۆڤێنیستیی ناسیۆنالیستان دێنێتەوە بەرهەم. بۆ نموونە هەڵوێستی زۆربەی سۆشیال دیموکراتەکانی ئەورووپا بەرامبەر بە سەربەخۆیی گەلانی وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکان، رێبازی شۆڤێنیستانەی کۆمۆنیستەکانی رووس، چین و سێرب بەرامبەر بە گەلانی ژێردەستەی دەوڵەتەکانیان..تاد. ئەم دیاردانە دەیسەلمێنن کە ئایدیۆلۆژیا، هەر ئایدیۆلۆژیایەک، بە تەنێ ناتوانێت بیر و بۆچوونی شۆڤێنیستانە و مەزنخوازانە لای خەڵکی نەتەوەی سەردەست

ریشەکێش بکات. ئەم بیرە، کە دەربڕی بەرژەوەندیی کۆلۆنیالیی نەتەوەی سەردەستە، ریشەیەکی قووڵی مێژوویی لە کۆمەڵدا هەیە و دەتوانێت سەرلەنوێ لە فۆرمێکی تردا و بە نێوێکی دیکەوە خۆی دەرخاتەوە. چونکە ستروکتووری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی ئەم جۆرە کۆمەڵگایانە لەسەر ناعەدالەتی و داگیرکردن و ستەم راگیراون.

دەربازبوون لە شۆڤێنیزم و بیری داگیرکەرانە پێویستیی بە گۆڕانکاریی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری هەیە، هەروا ئاستێکی دیاریکراوی شارستانی و دیموکراتی دەخوازێت، کە تا ئێستا نە کۆمەڵی عێراق و نە کۆمەڵی تورکیا و ئێران و سووریا پێی گەیشتوون.

IV

کاتێک لە ساڵی ١٩٢٤ دا باشووری کوردستان بە عێراقەوە لکێندرا، کوردستان تووشی وێرانکارییەکی گەورە هاتبوو، کە پرۆسەی دوورو درێژی داگیرکردن و پەلاماردانی ئیمپراتۆریی عوسمانی و ئێرانی و، شەڕی میرنشینی و شەڕی یەکەمی جیهان نابوویانەوە«١٦». ئەم وێرانکارییە و سەدان ساڵ داگیرکردن، رێگەی سروشتیی گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی کۆمەڵی کوردیان بەستبوو. لەو سەردەمەدا هێشتا پەیوەندییەکانی عەشیرەتی لە کوردستاندا زاڵ بوون. پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری ساوا بوون. هەر بەم پێیە بیر و هۆشیاری نەتەوەیی لاواز بوون. بنەماڵەی میرو شێخەکان، کە ئاڵاهەڵگری خەباتی دژ بە داگیرکەران بوون، یان لەلایەن تورکەکانەوە، یان لەلایەن کۆلۆنیالیزمی بەریتانییەوە بەتوندی پەلامار درابوون و، دەسەڵات و توانای سیاسییان لاوازکرابوو، کە دواترینیان تێکشکاندنی حکومەتی شێخ مەحموود و دەستبەسەرکردنی شێخی نەمر بوو.

بۆرژوازیی کورد، کە لەسایەی بۆرژوازیی بەهێزتر و دەستڕۆیشتووتری بێگانە و

نفوزی سەرمایەی ئەوروپادا سەری هەڵدابوو، لە رووی ئابوورییەوە لاواز و لە رووی سیاسییەوە پەراگندە بوو. بۆیە بۆرژوازیی کورد ئەو کاتە زۆر لەوە لاوازتربوو کە بتوانێت، وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی خۆی رێک بخات و سەرکردایەتیی بزاڤی گەلی باشووری کوردستان بکات.

ئەم هۆکارانە و تاڵانکردن و دادۆشینی ئابووریی کوردستان بە تەوای رێگەی پێشکەوتنی پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و، رێگەی گەشەکردنی سەربەخۆیانە و سروشتییانەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییان بڕیبوو و، ببونە هۆکارێکی بابەتییانەی پاراستن و مانەوەی پەیوەندییە فیۆدالی و خێڵەکییەکان لە باشووری کوردستاندا. لە پاڵ ئەمانەدا کۆلۆنیالیزمی بریتانی، لە کوردستان و عێراقدا، لایەنگری بەهێزکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە فیۆدالییەکان بوو. زەوییە کشتوکاڵییەکانی لەسەر سەرۆک خێڵەکان تاپۆکرد تا پێگەی ئابووری و سیاسییان بەهێز بکات، لە هەمان کاتدا پشتگیریی سیاسیی و نۆکەری ئەم سەرۆک خێڵە/ فیۆدالانە بۆ خۆی دابین بکات.

بەڵام بەهۆی لاوازی سیستەمی فیۆدالی ودواکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی، فیۆداڵە نوێیەکان زیاتر چاویان لە کۆمەک و پارەوپوولی دەوڵەت بوو. بە واتایەکی تر ئەوان زیاتر مشەخۆر بوون نەک بەرهەمهێنەر. بە پلەی یەکەم دەوڵەت، نەک زەوی و زار، سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی ئەوان بوو. ئەمەیش وای لێکردبوون کە لەبەردەم دەوڵەتدا چاولەدەست و پەرپووت بن و، مێنتالیتە و کەسایەتییەکی نۆکەرانە و خۆفرۆشانەیان هەبێت، کە ئەم سیفەتەیان دواتر لە کاتی شەڕی نێوان دەوڵەتی عێراق و گەلی باشووری کوردستاندا زەقتر دەرکەوت، وەک دوایی باسی دەکەین.

ئەم بارودۆخە دەرفەتی ئەوەیان نەدا کە ناسیۆنالیزمی کورد، وەک ئایدیۆلۆژیا و بزاڤێکی بەهێزی سیاسی بلاوببێتەوە و هەست و هۆشیاریی ئینتما بۆ نەتەوە

وولات جێگای هەست و هۆشیاریی و ئینتیما بۆ خێڵ بگرنەوە.
ناسیۆنالیستانی کورد، کە زۆربەیان ئەو رووناکبیرانە بوون کە لە قوتابخانە نوێیەکانی عوسمانی و ئەستەمبوول خوێندبوویان، رۆڵێکی گرینگی کولتووری و فیکرییان لە بزاڤ و حکومەتی شێخ مەحموودا گێڕا، بەڵام نەیانتوانی لە بواری سەرکردایەتیی سیاسیی بزاڤی ناسیۆنالیستیدا رۆڵێکی گەورە و یەکلاکەرەوە بگێڕن، لە دوا ئەنجامدا بڕیاری سیاسی هەر بەدەست سەرکردایەتی شێخ مەحموودەوە بوو. هەروا لە بواری رێکخستنی سیاسیی و دامەراندنی رێکخراوێکی ناسیۆنالیستیدا کارێکی ئەوتۆیان بە ئەنجام نەگەیاند«١٧».
بەم جۆرە تا کۆتایی سالانی سییەکان و سەرەتای سالانی چلەکان رێکخراوێکی ناسیۆنالیستی لە باشووردا دروست نەبوو«١٨».

دوای کودەتای تەمووزی ١٩٥٨ لە عێراق گۆڕانێکی بەرچاو بە سەر ئەم بارودۆخەدا هات. عەبدولکەریم قاسم، کە رابەری کودێتایەکە بوو، لە سەرەتاوە دەسەڵاتی سیاسیی فیۆدالەکانی پەلامار داو دەسەڵاتێکی بۆرژوازیی نیشتمانی لە عێراقدا دامەزراند. بۆ تەواوکردنی ئەم کارە سیاسییە، قاسم لە دەسەڵاتی ئابووریی فیۆداڵەکانی دا و یاسای دابەشکردنی زەوی دانا، کە بەپێی ئەم یاسایە دەبوو زەویی دەرەبەگەکان بەسەر جوتکاراندا دابەش بکرێن.
فیۆدالەکانی کوردستان و عێراق بە توندی دژی ئەم یاسایە، کە قەت لە کوردستاندا جێبەجێ نەکرا، راوەستان.
لە هاوینی ١٩٦١ دا فیۆدالەکانی کوردستان، بە تایبەتی لە ناوچەی پژدەر و بۆسکێن و بێتواتە و هەندێ ناوچەی تر، لە دژی حکومەتی قاسم دەستیان دایە چەک و لەشکریان کۆکردەوە.
حکومەتی قاسم لە کاتێکدا ویستی لە کوردستاندا دەسەڵاتی سیاسی و

ئابووریی فیۆدالەکان نەهێڵێت، لە هەمان کاتدا سیاسەتێکی شۆڤێنیستانەی بەرامبەر بەکورد پیادە کرد. ئەوەبوو سەرکردایەتیی پارتی دیموکراتی کوردستان، بێ ئەوەی هیچ بەرنامەیەکی بۆ خەباتی چەکداری هەبێت و، بۆ سوودوەرگرتن لە هەل و دەرفەتەکە سواری شەپۆلەکە بوو. بە جۆرێکی هەلپەرستانە ویستی رابەرایەتیی لەشکری چەکداریی ئاغایەکان بکات.«١٩»

ئەم بزاڤە چەکدارییەی، کە ناوی شۆڕشی ئەیلوولی بەسەردابڕا، شێوەی بزاڤێکی چەکداریی عەشیرەتی/ نەتەوەیی وەرگرت. بزاڤەکە لە سەرەتادا بەو مەبەستە بوو کە پێگەی لاوازیی ئابووری و دەسەڵاتی سیاسیی فیۆدالەکانی کورد بپارێزێت، کەچی لە دژی دەوڵەتێک بوو کە سیاسەتێکی شۆڤێنیستانەی بەرامبەر کورد دەست پێ کردبوو، ئەمەش شێوەیەکی نەتەوەیی دایە بزاڤەکە.

بەڵام بزاڤی چەکداری پێگەی خێڵ و عەشیرەتەکانی لە کوردستاندا بەهێزکرد، کە هێزی چەکداریی سەرەکی بوون و، چارەنووسی بزاڤەکە کەوتە دەست ئەوان. کاتێک مەکتەبی سیاسیی پارتی ویستی خۆی رابەرایەتی بزاڤە چەکدارییەکە بکات و چارەنووسەکەی دیاری بکات لەگەڵ سەرۆکی پارتی، بارزانی، تووشی کێشە و ناکۆکی هات، بەڵام لەبەر ئەوەی پارتی دیموکرات، پێشتریش گیروگرفتە نێوخۆییەکانی خۆی بە جۆرێکی دیموکراتانە چارەسەرنەکردبوو«٢٠» کێشەکە، لە سایەی بزاڤی چەکداری و زاڵبوونی کولتووری خێڵەکیی کورددا، شێوەیەکی چەکدارانەی بەخۆگرت. ئەمەش سەرەتای تراژیدیایەکی نەتەوەیی داهێنا، تراژیدیای شەڕی نێوخۆ، کە تا ئەمڕۆیش هەر بەردەوامە .

مێژووی کورد تەنیا مێژووی داگیرکردن و خەبات دژی داگیرکەران نییە، بەڵکە لە هەمان کاتدا مێژووی خێڵ و شەڕی خێڵ و میرنشینە کوردەکانە، کە بەردەوام لەگەڵ یەکتریدا لە شەڕو پێکدادان دابوون.

ستروکتووری ئابووریی خێڵ لەسەر ئەو داهاتە وەستاوە کە خێڵەکە دەیهێنێتە بەرهەم و بەشێکی لە داهاتی کشتوکاڵی و بەشێکی دیکەی لە سامانی ئاژەڵدارییەوە دێت. سروشتی شاخاویی کوردستان و کەمی زەویی کشوکاڵ و مێرگ و لەوەڕگا و، دواکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بوونەتە هۆی ئەوەی کە خێڵەکانی کوردستان ساڵانە داهاتێکی ئابوریی دیاریکراو، یان کەمیان هەبێت و هەر خێڵێک بەردەوام چاوببڕێتە سامان و داهاتی خێڵە دراوسێیەکەی و هەوڵی تاڵانکردنی بدات. مێژووی شەڕی خێڵەکی لە کوردستاندا جگە لە شەڕی زەوتکردنی سامان و لەوەڕگا و بەرهەمی کشتوکاڵی و دەسەڵاتسەپاندن شتێکی تر نییە. ئەم دیاردەیە هەستی خاوەندارییەتی و ڕێزگرتن لە خاوەندارییەتی لە کۆمەڵی کوردستاندا لاواز کردووە، لە ئەنجامدا، وەک ئیسماعیل بێشکچی دەڵێت، ڕێگەی نەداوە هەستی دادپەروەری لە کوردستاندا دروست ببێت. هەر خێڵێک کاتێک دەسەڵاتی لە خێڵە دراوسێیەکەی بەهێزتر بووە ڕێگەی بەخۆی داوە سامان و داهاتەکەی تاڵان بکات، بێ ئەوەی بیر لە ماف و ڕەنج و شەکەتیی ئەوی تر بکاتەوە. بۆیە هەر خێڵێک ویستوویەتی بە هەر شێوەیەک بێت، تەنانەت ئەگەر بە نۆکەری بێگانە و جاشایەتیش بێت، سنووری خێڵەکەی خۆی بپارێزێت. ئەو هێندەی لە دەسەڵات و ستەمی خێڵە دراوسێ بە زەبرەکەی، کە وەک شمشێری دیمۆکلیس بەسەر سەریەوە بووە، ترساوە ئەوەندە هەستی بە مەترسیی داگیرکەری بێگانە نەکردووە، یان لە بەرامبەر هەڕەشەی خێڵی دراوسێیدا داگیرکەری بە دوژمنی ڕاستەوخۆی خۆی نەزانیوە، بۆیە غەریزەی خۆپاراستن وەک خێڵ پاڵی پێوەناوە تا پەنا بۆ داگیرکەر ببات و لە ڕێگەی کۆمەکی عەسکەری و لەشکری داگیرکەرەوە پارێزگاری لە خۆی بکات و، بگرە دەسەڵاتی خۆی بەهێزتر بکات و نەیارانی خۆی ڕاوبنێت.

ئەم دیاردەیە، کە یەکێکە لە زەقترین نەریت و کولتووری نێگەتیڤی خێڵ، لە سایەی بزاڤی چەکداری باشووردا زیندووکرایەوە و تا ئێستا بە فراوانی

دێندرێتەوە بەرھەم.

* * *

بەرێژایی ئەم سیی و پێنج ساڵەی دوایی دەوڵەتی داگیرکەری عێراق، ستروکتووری ئابووریی کوردستانی بە تەواوی هەڵتەکاندووە و دەرفەتی ئەوەی نەداوە کە پەیوەندییەکانی ئابووریی سەرمایەداری لە کوردستاندا گەشە بکەن. پشتگوێخستنی ئابووری و شەڕی داسەپاوی دەوڵەت بەسەر کوردستاندا و وێرانکردنی گوندەکان ئابووریی کوردستانیان بەتەواوی داتەپاندووە و زەمینەی مانەوە و بەردەوامبوونی پەیوەندیی کۆمەڵایەتیی خێڵەکییان دابین کردووە.

دوای هەڵگیرسانی شەڕ لە کوردستاندا حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق بە تایبەتی بەعس، کە خۆی سروشتێکی خێڵەکی هەیە، بە هەمان میتۆدی بریتانییەکان هەوڵێکی بەردەوامیان داوە بۆ بە هێزکردنی دەسەڵاتی فیۆدال و سەرۆکخێڵەکان تا لە دژی بزاڤی کورد بەکاریان بێنن.

تێکڕای ئەمانە خەسڵەت و نەریتی خێڵەکییان، نەک هەر لە کۆمەڵی کورددا بەڵکو لە ناو سەرکردایەتیی بزاڤی سیاسیی کورد لە باشووری کوردستاندا بەهێزکردووە، عەقڵ و کولتووری خێڵیان بەسەر بیری سیاسیی کورد و کۆمەڵی کوردستاندا سەپاندوە.

ئەگەرچی فیۆدال و عەشایەر لە کوردستاندا، بنەمای ئابووریی بەرهەمهێنەرانەی خۆیان، کە لە داهاتی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە دەهات، لە دەستداوە، بە تایبەتی دوای وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان، کەچی توانای ئابووری و دەسەڵاتی سیاسی و عەسکەرییان بەهێزتر بووە. بەشێکیان لە ڕێگەی جاشایەتیی دەوڵەتی عێراق و، بەشێکی دیکەیان لە سایەی بزاڤی چەکداریی کوردەوە ئەم دەرەتان و دەسەڵاتەیان بۆ دابین کراوە. ئەمانە کراونەتە فیۆدالی عەسکەری، یان ئاغای شەڕ، یان بازرگانانی خوێن.

ئەمە دیاردەیەکی نوێ و سامناکی کۆمەڵایەتی و کولتوورییە لە کوردستاندا و پێچەوانەی رەوتی سروشتیی گەشەکردنی کۆمەڵە، چونکە دەسەڵاتی سەرۆک عەشیرەت و فیوداڵەکان، بنەمایەکی ئابووریی نییە کە پشت بە بەرهەمی کشتوکاڵی و داهاتی زەوی و سامانی ئاژەڵداری ببەستێت، بەڵکە داهاتی سەرەکیی ئەمانە ئەو پارە مفتەیە کە یان بە جاشایەتی، یان لە سایەی گوایا شۆڕشدا لە دزی و راووڕووتەوە، دەستیان دەکەوێت.

ئەم دیاردەیە، کولتوور و نەریتیی نۆکەرایەتیی سەرۆکخێڵەکانی پەرە پێ دا و بردییە نێو ئەندامانی عەشیرەتەکانەوە، کە لە هەشتاکانەوە بەشێک لە چەورەی شاریشی گرتەوە، ئەوەبوو کە نەک هەر سەرۆکی خێڵ، بەڵکو ئەندامانی خێڵەکانیش فێری مشەخۆری پاتاڵخۆری کران و داهاتێکی ئابووریی مفتیان، بەڵام لە رێگەی سەرۆکەکانیانەوە، بۆ دابین کرا کە بەبێ رەنج و ئارەق رشتن و، بەبێ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ دەستیان دەکەوت. دوای وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان، دیاردەی چەک هەڵگرتن بۆ پارە لەشکرێکی بەربڵاوی چەکداری پێکهێنا، کە بە مەزەندەی بەرەی کوردستانی، لە کۆتایی هەشتاکاندا لە دووسەد هەزار کەس زیاتر بوون. بەعس بەپێی بەرنامەی خۆی و بە مەبەستی گۆڕینی مێنتالیتەی مرۆڤی کورد و تێکشکاندنی کەسایەتی و کەرامەتی. هەروا بە ئامانجی شێواندنی ژیانی کۆمەڵایەتی و کولتووری و رۆحیی کورد، چەکهەڵگرتن و جاشایەتی لە کوردستاندا کردنە مەیدانێکی فراوانی کار کە بە هۆیانەوە سەدان هەزار کەسی تەوەزەل و خوێڕی و چەورە نانی ژیان و خۆشگوزەرانییان دابین دەکرا، بێ ئەوەی گوێ بەوە بدەن کە بەم کارەیان خیانەت لە نەتەوەکەیان دەکەن.

دوای راپەرین پارتی و یەکێتی نەک هەر هیچ گۆڕانێکیان بەسەر ئەم بارو دۆخەدا نەهێنا، بەڵکو، دروست درێژەیان بە هەمان پرۆسێس دا کە لە سەردەمی بەعسدا هەبوو، لەم بوارەشدا، وەک گەلێک بواری دی، کەوتنە بەرهەمهێنانەوەی

کولتووری بەعس. ئەوان کە دەستیان بەسەر ئابووریی کوردستاندا گرت، دیاردەی چەکهەڵگرتنیان کردەوە هەمان مەیدانی نان پەیداکردن بۆ زۆربەی ئەو چەکدارانە، بەتایبەتی کە بارودۆخی ئابووری رووی لە سەختی کرد و بێکاری و نەداری بەتەواوی پەرەی گرت و دزی و تالان و راو و رووت و خۆدەوڵەمەندکردن، لەسەر حیسابی خەڵکی کورد، تێکۆشەرانی دوێنێشی گرتەوە و بوو بە رێباز و نەریت و کولتووری حیزبەکان و رووناکبیرانی هەلپەرست و شاعیرانی دەربار.

ئەو شێوە بزاڤە چەکدارییەی ۳۷ ساڵە (۱۹٦۱-۱۹۹۸) لە باشووری کوردستاندا درێژەی هەیە نەک هەر نەیتوانی ببێتە بزاڤێکی رزگاریخوازیی راستەقینە و وڵات لە داگیرکەر رزگار بکات، بەڵکە دەسکەوتێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێنا، کە لە ئاستی ئەو قوربانی وێرانکارییەدا بێت کە بەسەر نەتەوەکەمانی هێناوە. لەوەیش زیاتر ئەم بزاڤە چەکدارییە کولتوورێکی خێڵەکی و شەڕانی و کۆمەڵێک دیاردە و مێتۆدی بەسەر کۆمەڵی کورد و بزاڤی رزگاریخوازی باشووری کوردستاندا سەپاندوون، لەوانە:

یەکەم: پەنابردنە بەر چەک بۆ چارسەرکردنی هەر جۆرە کێشەوگرفتێکی سیاسی بۆتە تاکە رێگا. هەر گرووپ و حیزبێکی سیاسی بە ئاسانی رێگە بەخۆی دەدات، هەر کاتێک بتوانێت و بیەوێت، پەنای بۆ بەرێت ئەم دیاردەیە کۆمەڵگای باشووری کوردستانی لەت لەت کردووە و هیچ نرخ و جێگایەکی بۆ فیکر و دیالۆگ نەهێشتۆتەوە.

دووەم: خەباتی چەکداری، بەو شێوەی لەباشوور کراوە، سروشتێکی خێڵەکییانەی داوەتە بزاڤی باشوور. دەسەڵاتی هەندێ بنەماڵەو خێڵی بە زەبری چەک، نەک بەزەبری زانست و توانای ئابووریی بەرهەمهێنەرانە، بەسەر کۆمەڵگای کوردا سەپاندووە، کە ئەمە خۆی لەخۆیدا، نەریت و کولتووری خێڵایەتیی بەهێزتر کردووە و، ئەمرۆ بە تەواویی بەسەر بیری سیاسی و

کولتووری سیاسیی کورد و عەقڵییەتی سەرکردایەتیی بزافی کورد لە باشووردا سەپێندراون.

سێیەم: حیزب و سەرۆکی حیزب/ سکرتێری گشتی جێگەی خێڵ و سەرۆک خێڵیان گرتۆتەوە، بەڵام بە جیاوازییەکی بچوکەوە، جیاوازییەکەش ئەوەیە کە ئەندامان و کوڕانی عەشیرەتی نوێ / حیزب لە بەرەبابی جۆربەجۆرن و خەڵکی ناوچەی جیـــاوازن و بە دایلێکتی جیـــاوازیش دەپەیڤن. بەڵام لە سـایەی ئەم پەیوەندییــە نوێیــەدا، کــە ناوی حــیــزبایەتی لێ نراوە و تیـایدا تەبایی بەرژەوەندەکان دروست بووە، پەیوەندییەکانی خـێڵ بە فـراوانتـرین شـێـوە بە بەرهەم دەهێندرێنەوە. لە پێش هەموو شتێکیشدا بەرژەوەندیی خێڵ/ حیزب لە پێش بەرژەوەندیی نەتەوە و نیشتمانەوە دێت. ئەندامانی هەمـوو حیزبەکانیش هەر بەم نەریت و کولتووره پەروەردە دەکرێن.

چوارەم: چەکهەڵگرتن بۆ بزافی کورد، یان بۆ دەڵەتی عێراق، بەمەبەستی پارە و ڕاورووت، کۆمەڵێک ئاغای شەڕو بازرگانی خوێنی پێ گەیاندووە، کە ئەگەر شەڕ و پیـــاوکــوژی نەبێت، ڕەنگە ئەوان کـــارێکی دیکەیان پێ نەکـــرێت. هەروا چەکــهــەڵگرتن لە کــوردســتـــانـدا بۆتە ســەرچاوەیکی ئابووریی گــەورە و، بۆتە تەمبەڵخانەیەک کە دەیان هەزارکەسی تەوەزەل و دزو پیاوکوژ و دەرووننەخۆش بە هۆیەوە ژیان و خـۆشگوزەرانیی خـۆیان دابین دەکــەن. ئەمــە مـینتـالیـتـە و کەسایەتیی مرۆڤی کوردی تێکداوە و ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی و کولتووری و ئابووریی کوردستـانی شێواندووە و، کورستـانی کردۆتە کۆمـەڵگای ستـەم و زەبرو زەنگ، یان کۆمەڵگای خوێن.

کورد، لە سایەی سییوحەوت ساڵی شەڕی چەکداری و شەڕی نێوخۆدا کراوەتە وەحشـی و کـێـوی و بە تەواوی بە ژیانی شارسـتـانی و مـەدەنی و دەسـتـووری نامـۆکـراوە و مـرۆڤکوشتن کـراوەتە دیاردەیەکی ڕۆژانە. چونکە بە درێژایی ئەم

ماوەیە شەڕەکە هەمیشە لە کوردستاندا بووە (شەڕی کورد لەگەڵ دەوڵەت و هێزی جاشی کورد، شەڕی نێوخۆی نێوان هێزە چەکدارەکان). کام نەتەوەی دنیا بەرگەی سییوحەوت ساڵ شەڕی نێوخۆ، ئەویش لە پێناو هیچدا، نەک لە پێناو سەربەخۆبووندا، دەگرێت؟

بە کورتی بزاڤی رزگاریخوازی کورد لە باشووردا ناوەرۆک و ئامانجی رزگاریخوازانەی خۆی لەدەست داوە، واتا بزاڤێک نییە کە ئامانجەکەی رزگارکردنی مرۆڤ و خاکی کوردستان بێت، بۆیە بەم سەرکردایەتی و رێباز و بەرنامە و کولتووری سیاسی و شێوەیەی ئێستایەوە، ناتوانێت دەستکەوتێکی ئەوتۆ بۆ گەلی باشوور بەدەست بێنێت، لەوەش زیاتر، دەشێت ئەم بزاڤە رێگرێکی بەردەم گەشەکردنی بزاڤی سیاسی و کۆمەلایەتی و کولتووریی بێت، چونکە بزاڤێکی روخێنەرە نەک بنیاتنەر، ئامرازی شکستییە نەک سەرکەوتن، سەرچاوەی هەرەس و ژێردەستی و دواکەوتنە، نەک ئازادی و پێشکەوتن. ئەم بزاڤە هەر تەنیا بەرهەمی بارودۆخی دواکەوتووی کۆمەلایەتیی و سیاسیی و کولتوریی کوردستان نییە، بەڵکو ئامرازێکیشە بۆ سەپاندن و هێشتنەوەی ئەم دواکەوتنە مادی و رۆحییەی کۆمەڵی کوردستان، چونکە بزاڤێکی شێواوی لەم جۆرە تەنیا لەناو کۆمەڵێکی شێواو و دواکەوتوودا دەتوانێت بەردەوام بێت.

V

عێراق قەوارەیەکە لەسەر بنچینەی ستەم دامەزرێندراوە؛ چەند گرووپێکی جۆربەجۆری ئێتنیکی و مەزهەبی و ئایینی، بێ ئەوەی هیچ رابردوویەکی پێکەوەژیانی ئارامانەیان بووبێت، لەناو چوارچێوەیەکی دەستکرددا کۆکراونەتەوە و، بەپێی میکانیزمێکی نایەکسان و نابەرامبەر، پێکەوەژیانێکی هاوبەشیان بەسەردا سەپێندراوە. ئەم قەوارەیە تەنیا بەزەبری ستەم و داپڵۆسین و دیکتاتۆری دەتواندرێت پارێزگاری بکرێت و رابگیرێت. بۆیە تا مانەوەی عێراق،

بەپێی ئەم پرینسیپەی ئێستا مەبەست بێت، ئەوا ژیانی دیمکراتی و دەستووری و ڕێزگرتنی مافی مرۆڤ لە عێراقدا مەحاڵ دەبن. چونکە ئەم جۆرە ژیانە پرینسیپێکی نوێی عەدالەتخوازانە و یەکسانانە بۆ بەڕێوەبردنی عێراق دەسەپێنێت.

بەڵام تراژیدیایەکە لەوەدایە کە هەموو هێزەکانی عێراق، سەرەڕای جیاوازی نەتەوەیی، ئایینی-مەزهەبی و ئایدیۆلۆژییان، پێ لەسەر پاراستنی ئەم قەوارەیە دادەگرن و، دەیانەوێت گەلانی عێراق وەک قوربانیی یەکپارچەییەکی نا سرووشتیی عێراق بمێنێنەوە!

ئاخۆ ئەم هەڵوێستە یەکگرتووەی هێزە پێکناکۆکەکانی عێراق لە کوێوە هاتووە؟ یان ئەم هۆکارانە چین کە بوونەتە هۆی ئەوەی کە دۆڕاو و براوە، قوربانی و جەلاد، کۆیلە و سەردار یەک هەڵوێستیان بەرامبەر بە مەسەلەیەک هەبێت کە هۆکاری ئەم دۆڕان و برانەوە، ئەم کۆیلەیی و سەرداربوونەیە؟

دیارە سەبارەت بە ناسیۆنالیستانی سوننیی حوکمڕان هۆکارەکە ئاشکرایە، چونکە ئەمان تاکە سودمەند و براوەن. بەڵام پرسیارەکە، بە نیسبەت هێزە سیاسییەکانی شیعە و کوردەوە، پێویستی بە وەڵامدانەوە هەیە.

هێزە ئیسلامییە شیعەکان بەرهەمی هەمان ئەو کولتوور و دابونەریتە سیاسییەن کە نەتەوەکەیان و ئیمپراتۆریا مەزهەبییەکەیان، بە درێژایی سەدان ساڵ، هێناونیەتە بەرهەم. ئەم هێزانە ئەگەرچی ئایدیۆلۆژیایەکی ئایینی-مەزهەبییان هەیە، بەڵام لە ناوەرۆکدا هێزی ناسیۆنالیستین، یان بەشێکن لە بزاڤی ناسیۆنالیستی عەرەبی عێراق، بەڵام باروودۆخێکی کولتووری و مەزهەبی و کۆمەڵایەتی ناوەرۆکێکی ئایینی-مەزهەبیی بەبەردا کردوون. بۆیە ئەمانە، وەک هەر هێزێکی ناسیۆنالیستی نەتەوەی سەردەست و داگیرکەر، باوەڕیان بە ئازادی و سەربەخۆیی نەتەوەی ژێردەستیان نییە. دیسان وەک ناسیۆنالیستانی هەر نەتەوەیەکی دنیا، تا بتوانن سووردەبن لەسەر ئەوەی کە دەسەڵاتی خۆیان

بەسەر هەموو ئەو ناوچە جوگرافییەی بە خاکی خۆیانی دەزانن بسەپێنن. کێشەی ئەم هێزانە و، هێزە بەرهەڵستکارەکانی دیکەی عێراق، لەگەڵ دەوڵەتی عێراق لە بنەڕەتدا لەسەر مەسەلەی دەسەڵاتی سیاسییە، نەک لە پێناو چاوگێرانەوەیەکی بنەڕەتی بەو پرینسیپە شێواو و نارەوایەی دەوڵەتی عێراق لەسەری دامەزرێندراوە، یان لە پێناوی چەسپاندنی دیموکراتی و پاراستنی ماف و ئازادی لە عێراقدا.

بەڵام سووربوونی هێزە کوردییە دەسەڵاتدارەکانی باشوور لەسەر پاراستنی قەوارەی عێراق، کە دۆزەخێکە بۆ کورد، بە چی لێکدەدرێتەوە؟ چۆن سەرانی کورد، دوای سیوحەوت ساڵ شەڕی چەکدارییان، دوای بە ئەنفالکردنی کورد و بەکوشتدانی زیاتر لە نیو ملیۆن ئینسانی کورد و کیمیابارانی کوردستان و وێرانکردنی چوار هەزار گوند، چۆن دەتوانن سووربن لەسەر ئەوەی کە گەلی کورد لەناو چوار چێوەی عێراقدا بهێڵنەوە، لە کاتێکدا لە ماوەی ئەم حەوت ساڵەی دواییدا دەرفەتێکی دەگمەن بۆ رزگاربوون رەخسا؟.

بەرای من ئەم رێبازە لە سەرێکەوە ئەنجامی سروشتیی خێڵەکی و نۆکەرسیفەتیی هێزەکانی باشوورە، لە سەرێکی دیکەوە بەرهەمی کارتێکردنی سیستمی ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزمی عەرەبە کە بۆتە بەشێک لە سیستمی ئایدیۆلۆژیی بزاڤی کورد. سەرکردایەتیی ئەم بزاڤە لە ناو چوارچێوەی سیستمی ئایدیۆلۆژیی نەتەوەی سەردەستدا بۆ چارەنووسیی سیاسیی گەلی کورد دەڕوانێت. قبووڵکردنی ئایدیۆلۆژیای پێکەوەژیانی نابەرامبەر و ژێر دەستبوونی ئەم نەتەوە داگیرکەرانە، لە ئایدیۆلۆژیا و عەقڵی سیاسیی کورددا شێوەیەکی حەتمی و تا رادەیەک ئەبەدیی وەرگرتووە.

عێراق بەم پرینسیپەی ئێستایەوە ناتوانێت تا سەر بەردەوام بێت. کێشەی مەزهەبیی نێوان کەمایەتیی سوننیی حوکمڕان و زۆرایەتیی شیعەی

ستەملێکرا و، هەروا کێشەی نێوان دەوڵەتی عێراق و کورد، تا دێت ئاڵۆزتر دەبێت. لام وایە چارەسەرکردنی ئەم دوو کێشە خوێناوییە دەبێت یان پشت بە مافی خۆدیاریکردنی چارەنووسی شیعە و کورد ببەستێت، یان عێراق بۆ سێ کۆماری فیدرالی یەکسانی سوننی، شیعی، کوردستانی بگۆڕدرێت.

لە مێژووی حەفتا ساڵەی دەوڵەتی عێراقدا دەیان جار شێوەی حوکم و دەسەڵاتی سیاسی هاتنە گۆڕین کەچی ئەم دوو کێشەیە قۆناخ بە قۆناخ سەختتر و خوێناویتر بوون. ئاخۆ دەبێت چەند جاری دی دەسەڵاتی سیاسیی لە عێراقدا بێتە گۆڕین تا ئەو هێزە دیموکرات و عەدالەتخوازە دەربکەوێت کە باوەڕ بە مافی خۆدیاریکیردنی چارەنووس بێنێت و ملیۆنان کەس نەکاتە قوربانی جوگرافیایەکی لەرزۆک؟

سەرچاوە و پەراوێزەکان

١-الدكتور علي الوردي، دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، مصدر سابق ص٣٦٧

٢- عبدالكريم الازري، مشكلة الحكم في العراق، لندن ١٩٩١. ص ٢٩ و ٧٢.

٣- حسن العلوي- الشيعة والدولة القومية في العراق (١٩١٤- ١٩٩٠) ط٢- ١٩٩٠ ص٥١-٥٢.

٤- العقيد الركن احمد الزبيدي- البناء المعنوي للقوات المسلحة العراقية، بيروت، دار الروض، الطبعة الاولى- ١٩٩٠ ص ٧٤.

٥- احمد الزبيدي- سەرچاوەی پێشوو ل٧٥.

٦-دەربارەی (هاوولاتیی نا ئەسلی) بڕوانە بەشی دووەمی ئەم کتێبە ، پەراوێزی ژمارە پانزە.

٧- حسن العلوي، سەرچاوەی پێشوو ل٤٦.

٨- جرجيس فتح الله، النفط قرر مصير كردستان السياسي- مجلة الثقافة الكردية- لندن- العدد ٢ اذار ١٩٩٠ ص ٣٥.

٩- م. س. لازاريف، الكرد والمسألة الكرديه- الثقافه الجديده، العدد ١٥٥ حزيران ١٩٨٤ ص ٦١.

١٠- بە پێی هەندێک عەرەبی غەیرە شیعی لە عێراقدا (سوننی و ئەو مەسیحی و سابیئییانەی کە خۆیان بە عەرەب دەزانن) تەنیا نزیکە لە سەدا هەژدەی خەڵکی عێراقن. بڕوانە: حسن العلوي، سەرچاوەی پێشوو لا ٤٥.

١١-عەزیز شەریف پێی وایە کە کۆلۆنیالیزمی بریتانیا بەو مەبەستە کوردستانی خوارووی بە عێراقەوە لکاند و خۆی راستەوخۆ وەک کۆلۆنیایەک بەڕێوەی نەبرد، تا خۆی لەو خەرجییە زۆرە بەدوور بگرێت کە پرۆسەی داگیرکردن گەرمکییەتی. لەبەر ئەوە بریتانیا حوکمڕانانی عێراقی وەک پۆلیس بەکارهێنا تا عێراق، بە کوردستانیشەوە بپارێزن. بڕوانە: عزيز شريف، المسألة الكردية في العراق، الطبعة الثالثة، مطبعة

الشهيد جعفر ١٩٨٨ ص١٣.

١٢- بۆ نموونە فتوای ئیمام خالصی لە ساڵی ١٩٢٢دا، پەیماننامەی رابەری رۆحی ئەو کاتەی شیعەکان، شیخ محەمەد حەسەن کاشیف ئەلغتاء، لە ئاداری ١٩٢٥دا، هەروا بەرنامە و ئامانجی هەردوو حزبی ئەلوەتەنی (الوطنی) و ئەلنەهزە (النهضە) کە رابەرەکانیان و زۆربەی سەرکردە و ئەندامانیان شیعە بوون. بۆ زیاتر لەم بارەوە بڕوانە: حسن العلوی سەرچاوەی پێشوو.

١٣- رەنگە یاداشتنامە پڕ لە بێزارییەکەی ئیمامی شیعەکان (ئیمام ئەلحەکیم)، کە لە شوباتی ١٩٦٤دا بۆ دەوڵەتی عێراقی ناردووە، دوا تەقەلای بێ سوودی رابەرە رۆحییەکانی شیعە بوبێت، تا لەم رێگەیەوە سنوورێک بۆ ستەمی مەزهەبی دابندرێت. (بۆ زیاتر دەربارەی ئەم یاداشتە- بڕوانە: حسن العلوی- سەرچاوەی پێشوو ل ٢٥٢.

١٤- شەهید محەمەد باقر ئەلسەدر، وەک رابەری رۆحی و ئایدیۆلۆژیستی بزاڤی سیاسیی شیعەکان، رۆڵێکی گەورەی لە گەشەپێدانی ئەم بزاڤەدا هەبوو.

١٥- فالح عبدالجبار، المادیة والفکر الدینی المعاصر- نظرة نقدیة، مرکز الابحاث والدراسات الاشتراکیة، الطبعة الاولی ١٩٨٥ ص١٤٨.

١٦-لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا کوردستان کرایە مەیدانێکی بەرینی جەنگ، بەمەیش گەلێک شار و شارۆچکەی کوردستان وێران کران. بۆ نموونە، بە پێی سەرژمێری بریتانیا، لە شاری سلێمانیدا، کە چاوگەی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمە لە باشووری کوردستاندا، لە ژمارەی ٣٢٠٥ خانوو کە لە ساڵی ١٩١٣دا لە شاردا هەبوون ١٨١٣ خانوویان کاول کران. لە ژمارەی ١١٥٩ دوکان ٦٨٧ دوکان روخێندران. بۆ زیتر بڕوانە: الدکتور کمال مظهر احمد، دور الاکراد فی ثورة العشرین العراقیة، بغداد ١٩٧٨ ص٣٥

١٧-مستەفا پاشا یاملکی، کە لە حکومەتی شێخ مەحموودا وەزیری پەروەردە و فێرکردن بوو، رێکخراوێکی سیاسیی بە ناوی (جەمعییەتی کوردستان)ەوە دامەزراند. دەڵێن ئەم رێکخراوە تا ساڵی ١٩٢٥ بەردەوام بووە. بەلام لەوە ناچێت کە توانیبێتی رۆڵێکی گرینگ لە ژیانی سیاسی و فیکریی ئەو سەردەمەدا بگێرێت. بۆ زیاتر بڕوانە: جلال الطالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة، بغداد ١٩٧٠ ص ٥٩

١٨- كۆمەڵەی هیوا، کە لە ساڵی ١٩٣٩ دا دامەزرێندرا و رەفیق حیلمی سەرۆکی بوو، بە یەکەمین رێکخراوی ناسیۆنالیستی باشووری کوردستان دادەندرێت، کە ئامانجی سەربەخۆیی و یەکخستنی کوردستان بوو. بەڵام ئەم رێکخراوە لە ساڵی ١٩٤٤دا ناکۆکی سیاسی و ئایدیۆلۆژیی تێکەوت و هەڵوەشێندرایەوە. ئەمەیش نیشانەی لاوازیی دەستەی ناسیۆنالیستی کورد دەردەخات. دامەزراندنی پارتی لە ساڵی ١٩٤٦ دا زیاتر ئەم لاوازییەی ناسیۆنالیستان دەسەلمێنێت. چونکە پارتی وەک هێزێکی عێراقی و ئۆتۆنۆمیخواز بوو. هەروا باوەڕبەخۆنەبوون و لاوازیی پێگەی کۆمەلایەتی و فیکریی ئەو دەستە ناسیۆنالیستە بەرەو ئەوەی بردن کە دوو سەرۆک عەشیرەت، بارزانی، کە لە سۆڤییەت دەژیا، بکەنە سەرۆک و کاکەزیادی حەویزی، بکەنە جێگری سەرۆکی خۆیان، تا لە سایەی ئەواندا پێگەیەکی کۆمەلایەتی و سیاسی بۆ خۆیان دابین بکەن.

١٩-بروانە: یاداشتەکانی نووری شاوەیس، هەروا براونە: مەسعوود محەمەد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵ، ١٩٩٢.

٢٠- ئەم رووداوە نەریتێکی نوێ نەبوو لەناو پارتیدا. پێشتریش، لە ساڵی ١٩٥٩دا، سکرتێری پارتی، حەمزە عەبدوولڵا، هەر بە جۆرێکی نادیموکراتانە و زەبری هێز و چەک دەرکرا.

پاشبەند

هەندێ سیمای هاوبەشی دیکەی دەوڵەتانی ناسیۆنال خێڵەکی

I

بزاڤی ناسیۆنالیستی تورک، فارس و عەرەبی عێراق و سووریا، ڕیشەی خۆیان بۆ مێژووی سەردەمە گەشەدارەکانی نەتەوەکانیان، سەردەمی ئیمپراتۆریا و مەزنخوازی، دەگێڕنەوە. خۆیان بە درێژەپێدەری ئەو مێژووە و زیندووکەرەوەی ئەو سەردەمە زێڕینانە دەزانن، بۆیە میراتی مێژوویی و کولتووری و سیاسیی نەتەوەکانیان کردۆتە بناغەی فیکری-ئایدیۆلۆژیی خۆیان. ئەم مێژووە سامانێکی گەورەی نەتەوەییە کە ناسیۆنالیستانی ئەم وڵاتانە پشتی پێدەبەستن و، بە بەشێکی مەزنی سەروەریی نەتەوەیی خۆیانی دەزانن. دەیانەوێت لە بیر و هۆشیاری و پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی و کۆمەڵایەتیی گەلەکانیاندا بیان هێڵنەوە. لە دیدی ئەوانەوە کوردستان بەشێکی سروشتیی خاک و وڵاتەکەیانە! بەم پێیە دەستبەسەرداگرتنی کوردستان بە زەبری هێز و تیرۆر، داگیرکردن و تاڵانکردنی، سەپاندنی جۆری ڕژێمی سیاسی و سیستمی ئابووری و کولتووریی خۆیان بەسەر کورددا، بەشێکە لە سیستمی ئایدیۆلۆژییان. هەروا ئەم دیاردەیە لای خەڵکەکانیان، بە لیبرال و دیمکرات و چەپەکانیشەوە، کراونەتە دیاردەیەکی سروشتی. سەرەنجام بێ باکبوون بەرامبەر بە مەسەلەی کورد و کورددانان بە هاووڵاتی پلەدوو بوونەتە بەشێک لە ژیانی سیاسیی ئەم وڵاتانە.

بێباکبوونی هێزە سیاسییە جۆربەجۆرەکانی ئەم وڵاتانە لە ئاست کورد و مافی خۆبڕیاردانی چارەنووسی گەلی کوردستاندا، تەنیا بۆ کورد کارەسات نییە، بەڵکە بۆ خودی ئەم هێزانە و بۆ پڕۆژەی دیموکراتی و لیبراڵ و چەپیش کارەساتە. چونکە ئەمان لە کاتێکدا ئاوا بێباکانە، یان لە هەندێ حاڵەتدا تەنانەت بە هەمان عەقڵییەتی ڕەسمی، بۆ مەسەلەی چارەنووسی سیاسی و ئینسانی و کولتووریی نەتەوەیەکی دیکە دەڕوانن، ئەوا ڕاستگۆیی و ڕەوایی پڕۆژەکەیان دەخەنە ژێر پرسیارەوە. هەروا خۆیان لەجیاتی ئەوەی ببنە هۆکارێکی نوێی گۆڕینی عەقڵ و ڕێبازی سیاسی و کولتووری باو، دەبنە ئامرازێکی دیکەی بەرهەمهێنانەوە و سەپاندنی هەمان عەقڵ و ڕێباز و کولتوور، بە مەیش دەبنە پارمەتیدەرێک بۆ گۆڕینی گەلەکانیان (لە پاڵ کورددا) بۆ ئۆرژێکتێکی دیکەی پەلامار و تیرۆر و ستەمی دەوڵەت. بە واتایەکی دی دەوڵەت، بۆ درێژەدان بە ستەمی نەتەوەیی، لە تێزی فیکری و ئایدیۆلۆژیی شۆڤێنیستانەی ئەوانەوە زێدەهێز (فائض القوة) و ڕەوایی ئەخلاقی و سیاسیی نوێ وەردەگرێت.

بەڵام ئەم ستەم وتیرۆرەی کە لە دژی کورد دێندرێنە بەرهەم بوونەتە میکانیزمێکی دەوڵەتی ئەوا تەنیا لە سنووری کوردستاندا بەند نەبوون، بەڵکە وەک هەر میکانیزمێکی دیکەی دەوڵەتی، لە تەواوی چوارچێوەی جوگرافیایی دەسەڵاتی دەوڵەتدا کاری خۆیان دەکەن. واتا بەرهەمهێنانی ستەم و تیرۆر دژی کورد، تەنیا ئەوەندە لە سنووری پەلاماردانی کورددا ماونەتەوە، تا هێندراونەتە بەرهەم و بوونەتە میکانیزم و ڕێبازی دەوڵەت، ئیدی دوای ئەوە کۆنترۆڵ نەکراون و ناکرێن، بۆیە گەلانی سەردەستیشیان گرتۆتەوە. بەرای من تێنەگەیشتن لەم مەعادەلەیە، دیلێما (مەئزەق)ێکی بۆ ئایدیۆلۆژیا و بزاڤی سیاسیی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا دروست کردووە.

ئەگەر داگیرکردنی کوردستان و ئەو ستەمە فراوانەی ئەم دەوڵەتانە بەرامبەر بە

کورد پەیڕەوی دەکەن ئەنجامی کولتوور و نەریتی سیاسیی و مێژووی ئیمپراتۆریی نەتەوەکانیان بێت، ئەوا داگیرکردن و ستەمەکە بوونەتە هۆکارێکی دیکەی بەردەوامبوونی ئەم کولتوور و نەریتە سیاسییە. چونکە ئەم داگیرکردنە، خۆی لە خۆیدا، شێوەی داپڵۆسین و تیرۆر و کولتووری تایبەت بە خۆی هێناوەتە بەرهەم و بۆتە هۆکارێکی دیکەی شێواندنی ژیانی سیاسی و کولتووریی ئەم نەتەوانە.

ئەم دەوڵەتە ناسیۆنال خێڵەکییانە، بە هۆی داگیرکردنی کوردستانەوە، دەرفەتی ئەوەیان لەبەردەم نەتەوەکانیاندا نەهێشتۆتەوە کە بە جۆرێکی سروشتی گەشە بە کولتوور و ژیانی سیاسیی خۆیان بدەن. خولیا و ئامانجی راگرتنی کوردستان لە ناو چوارچێوەی ئەم دەوڵەتانەدا بوونەتە هۆکارێکی نێگەتیڤی دیکە، کە لەپاڵ ئەو هۆکارە مێژوویە سیاسی و کولتوورییانەی لە بەشەکانی دیکەدا باس کران، راستەوخۆ کاریان لە سروشت و ناوەڕۆکی رێبازی سیاسیی ئەم دەوڵەتانە کردووە، کۆسپێکی دیکەیان لە رێی گەشەکردنی دیموکراتی لەم وڵاتانەدا دروست کردووە و دەرفەتی بابەتیی زیاتریان بۆ تیرۆر و دیکتاتۆری و بە میلیتارکردن رەخساندووە.

ئاشکرایە داگیرکردن و کۆلۆنیالیزم لە رێگەی بەرهەمهێنان و بەرهەمهێنانەوەی تیرۆر و دیکتاتۆری رادەگیرێت. ئەمە لای گەلە ژێردەستەکە دیاردەی دژ بە کۆلۆنیالکردن، یان داکۆکی و بەرهەمهێنانەوەی داکۆکی دەخولقێنێت. ئەم دوو دیاردە پێکناکۆک و دژبەیەکە جەوهەری ناکۆکیی هەردوو جەمسەرە دژەکە پێکدێنن. پەرەگرتن و توندبوونی هەر یەکێکیان دەشێت، لەم یان لەو قۆناخدا، گەشە بەوی دیکەیان بدات. لە هەمان کاتدا هەردوو دیاردە پێکناکۆکە، بە درێژایی دەیان ساڵ، راستەوخۆ کار لە کەسایەتی و پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی و کولتووری هەردوو نەتەوە داگیرکەر و داگیرکراوەکە،

کۆلۆنیالیست و کۆلۆنیالکراوەکە دەکەن.
داگیرکردن کەمترین دەرفەت بۆ دیموکراتی و رێزگرتنی مافی مرۆڤ ناهێڵێتەوە، چونکە دیموکراتی کۆتایی بە داگیرکردن دێنێت. کەچی زەبروزەنگ و تیرۆر و دیکتاتۆری و میلیتاریزم و بەردەوامبوونی کۆلۆنیالیزم دابین دەکەن.
دیاردەی زەبروزەنگ و تیرۆر و دیکتاتۆری لە بنەڕەتدا لە دژی گەلە ژێردەستەکە و بە مەبەستی بەردەوامبوونی داگیرکردنەکە دێندرێنە بەرهەم، بەڵام ئەم دیاردانە، وەک گوتمان لە سنووری گەلە ژێردەستەکەدا نامێننەوە و تەنیا لە دژی ئەو پەیڕەو ناکرێن، بەڵکو وەک مێتۆدێکی دەوڵەت نەتەوەی سەردەستیش دەگرنەوە. بۆیە دەکرێت بپرسین:
کام وڵاتی رۆژهەڵاتی نێوین (جگە لە سودان کە لەوێیش گیروگرفتی نەتەوەیی هەیە) هێندەی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا دەوڵەتی دیکتاتۆری، تیرۆریستی و میلیتاری و شەڕخوازانەیان بە خۆیانەوە دیوە؟
ئەگەر بەهانەی پاراستنی یەکپارچەیی خاکی وڵات و رێگرتن لە جوداخوازی نەبوایە ئایا ئەم دەوڵەتانە دەیانتوانی ئاوا رەهایانە و بێ بەربەست پەنا بۆ زەبروزەنگ و داپلۆسین و ئیستیبداد بەرن؟
ئەگەر پرۆسێسی کۆلۆنیالکردنی کوردستان نەبوایە کام مەسەلەی دی دەیتوانی پاکانە بۆ مێژووی حەفتا ساڵەی بەرهەمهێنان و بەرهەمهێنانەوەی تیرۆر و داپلۆسین و حوکمی میلیتاری لەم وڵاتانەدا بکات؟
ئەگەر بە ناوی مەترسی کورد و پاراستنی یەکپارچەیی خاکی وڵاتەوە نەبوایە ئاخۆ ئەم نەتەوانە ئەم هەموو ستەمەیان لە دەوڵەتە ناسیۆنالەکانیان قبووڵ دەکرد، لە کاتێکدا کە زۆربەیان (عێراق، ئێران و تورکیا) بە هەزاران لە رۆڵەی ئەم نەتەوانەیان، لە شەڕی دژ بە کورددا، بەکوشت داون.
بۆچی تەنیا لە عێراق و سوریادا دوو حیزبی ناسیۆنالیستی شۆڤێنی و تیرۆریستی وەک بەعس دەسەڵاتی سیاسیی دەگرنە دەست؟ لەوەیش زیاتر

بۆچی شۆڤینیزم، لەم دوو وڵاتەدا، لە هەر وڵاتێکی دیکەی عەرەبی بەهێزترە؟

نەتەوەیەک کاتێک نەتەوەیەکی دیکە ژێردەست دەکات، ئەوا لە ئەنجامی داگیرکردن و درێژەدان بە مانەوەیدا، بێئاگایانە تووشی جۆرەها شێواندنی کولتووری، پسیکۆلۆژی و ڕۆحی دەبێت. گیانی مەزنخوازی و شۆڤینیستی و بەسووکڕوانین بۆ خەڵکی تر لە لای زیاد دەکەن و دەبنە بەشێک لە کەسایەتی و پسیکۆلۆژیای نەتەوەیی و کولتوورەکەی. ئەوان دەبنە دیلی مێژوویەکی پڕ ستەم، کولتوور و مێژووی داپڵۆسین و مەزنخوازی و شۆڤینیزم دێننەوە بەرهەم. بەمەیش ئازادی خۆیان لەدەست دەدەن*.

ئاخۆ ئەو هەموو زەبروزەنگ و بەربەرییەتەی لەشکری هەرسێک نەتەوە داگیرکەرەکەی کوردستان بەرامبەر بە ئێمە دەینوێنن کارێکی ڕێکەوتە؟ ئاخۆ ئەنجامی دڕندەیی ڕژێمی سیاسیی ئەم وڵاتانەیە؟ یاخود بەشێکە لە کولتوور و نەریت ومۆراڵی نەتەوەی داگیرکەر و کۆلۆنیالیست، کە هێشتا زەمینەی بابەتیی بەردەوامبوونیان هەر ماوە و، لە فۆرمی نوێدا خۆیان دێننەوە بەرهەم

.

II

کۆلۆنیالیزم و داگیرکردن لە بنەڕەتدا پشت بە هێز دەبەستێت، بۆیە بەرهەمهێنانەوە و گردبوونەوەی هێز گەرەنتییەکی گەورەی بەردەوامبوونی کۆلۆنیالیزم و داگیرکردنن. لێرەدا هێز لەوە دەردەچێت کە تەنیا ئامرازی خۆپاراستن بێت، بەڵکە دەبێتە ئامرازێکیش بۆ پەلامار و سەرکوتکردن و تیرۆر. بە واتایەکی دی هێز خۆی لە خۆیدا دەبێتە بەهایەکی موتڵەق، دەبێتە ئامانج. بەڵام کاتێک هێز لە ئامرازی خۆپاراستنەوە دەبێتە ئامرازی پەلاماردان، لە هۆکارەوە دەبێتە ئامانج، ئەوا هێندە دەهێندرێتە بەرهەم، کە وەک هەر شمەکێکی دی کەڵەکە دەبێت و، لە سنووری خۆی زیاد دەبێت. سەرەنجام وەک هەر شمەکێکی بەرهەمهێندرا و بارگرانی دروست دەکات و پێویستی بە

ناردنەدەرەوە دەبێت.
داگیرکردنی دەیان ساڵەی کوردستان بۆتە هۆیەکی کەڵەکەبوونی هێز لای دەوڵەتانی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا، کە سەرەنجام ئەم هێزانەیان ناردۆتە دەرەوەی سنووری خۆیان:
-تورکیا لە ساڵی ١٩٧٤ دا هێزە لەخۆ زیادەکەی ناردە قوبرس و تا ئێستایش هەر داگیری کردووە. هێرشی عەسکەریی دەوڵەتی تورک بۆسەر باشووری کوردستان و، سروشتی شەڕفرۆشانەی تورکیای جەندرمەی ناتۆ، کە هێشتا جەنەراڵەکان حوکمرانی دەکەن، هێندە ئاشکران پێویست بە باسکردن ناکەن..
-سووریا لەبەر هەمان هۆکار، رەنگە لەبەر هۆکاری رووبەروو بوونەوەی ئیسرائیلیش، لە ساڵی ١٩٧٦ دا لوبنانی داگیرکرد و تائێستایش لێی نەکشاوەتەوە.
-ئێران لە ناوەڕاستی ساڵانی حەفتاکاندا سێ دوورگەی کەنداوی فارسی داگیرکرد و تائێستایش دەستی بەسەردا گرتوون. هێشتا یەکێکە لە زلهێزە سامناکەکانی ناوچەکە.
-عێراق لە ساڵی ١٩٨٠ دا هێزە بەرهەمهێندراوە لەخۆ زیادەکەی بە شەڕفرۆشتن بە ئێران و دواتریش بە داگیرکردنی کوێت خەرج کرد.
ئایا ئەم دیاردانە رێکەوتن و پەیوەندییان بە داگیرکردنی کوردستان و، هۆکاریی مێژوویی داگیرکردن و کولتووریی ئەم نەتەوانەوە نییە؟
ئاخۆ بە درێژایی ئەم چارەکە سەدەیەی دوایی کام دەوڵەتی رۆژهەڵاتی نێوین (جگە لە ئیسرائیل کە لە حاڵەتی خۆپاراستن دایە) هێندەی ئەم دەوڵەتانە دیاردەی ناردنەدەرەوەی هێز، واتا شەڕفرۆشتنی، پێوە دیار بووە؟
ئەم دیاردەی ناردنەدەرەوەی هێز و ئەم گیانی شەڕخوازییەی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا ئەگەر لە داگیرکردنی کوردستان و، لە رابردووی مێژوویی ئەم نەتەوانەوە سەرچاوەیان نەگرتبێت، ئاخۆ لە کوێوە هاتوون؟

بەڵام کەڵەکەبوونی هێز و بەرهەمهێنانەوە و ناردنەدەرەوەی هێز تەنیا مەترسی بۆ گەلی کوردستان و گەلانی دیکە نییە بەڵکە، لە هەمان کاتدا، هەڕەشە لە چارەنووسی نەتەوەی داگیرکەریش دەکات. چونکە بە هۆیەوە تووشی شەڕ دەبێت؛ شەڕی وڵاتانی دراوسێ کە دەکەونە بەر پەلاماری دەوڵەتەکەی، شەڕی نێوخۆ کە بەسەر نەتەوەی ژێردەستدا دەسەپێندرێت. ئەمەیش باجێکی دیکەیە کە نەتەوەی داگیرکەر دەیدات و، بە هۆیەوە لە ئاشتی و ئارامی بێ بەش دەبێت. لە هەمان کاتدا ئەم مەسەلەیە هەڕەشەیەکی راستەوخۆ لە ئاشتی و ئارامی ناوچەکە و جیهانیش دەکات.

کەواتا وەک چۆن رزگاربوونی کوردستان بە قازانجی نەتەوەی کوردە، بە هەمان شێوە بە قازانجی نەتەوە سەردەست و داگیرکەرەکانی کوردستان و بگرە بە قازانجی ئاشتی و ئارامیی ناوچەکەیشە، چونکە:

١-رزگاربوونی کوردستان بەهانەی مانەوەی دیکتاتۆری و تیرۆر و ئیستیبداد لە تورکیا، ئێران، سووریا و عێراق (لە پاڵ مەسەلەی شیعەدا) ناهێڵێت و دەرەتانی گەشەکردنی دیموکراتی و رێزگرتنی مافی مرۆڤ لەم وڵاتانەدا دەڕەخسێنێت.

٢-نەتەوە سەردەستەکان دەرفەتێکی نوێیان بۆ دەڕەخسێت تا خۆیان لە کولتووری ستەم و داپڵۆسین و شۆڤێنیزم دەربازبکەن و، لە سایەی ژیانێکی ئارام و ئاشتییانەدا، رووە و پێشکەوتن برۆن.

٣-ئاشتیی و ئاسایشی وڵاتانی ناوچەکە، کە بەهۆی مەیلی خۆسەپاندن و کۆیلەکردنی کورد و کەڵەکەبوونی هێزی عەسکەریی ئەم دەوڵەتانەوە لە مەترسی دان، دەپارێزرێن.

---

*-لە باسێکی دیکەدا ئەم مەسەلەیە زیاتر روون کراوەتەوە. بڕوانە:

رەفیق سابیر، بەرەو مێژوو، بەشی چوارەم سوێد ١٩٩١

ئەنجام

ئیسلام، وەک هەر ئاینێکی دی، هیوایەکی نوێی بە مرۆڤ بەخشی. لە هەمان کاتدا گۆڕانێکی گەورەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی بەسەر کۆمەڵی دوورگەی عەرەبدا هێنا، کە بە هۆیانەوە عەرەب لە قۆناخی جەهالەت و بەداوەتەوە گوێزرایەوە بۆ قۆناخی شارستانی، لە نەتەوەیەکی پێش مێژووەوە هێنرایە نێو ناوەندی مەیدانی مێژوو.

بەڵام ئیسلام هەر لە سەرەتاوە مەحکومی دوو شت کرا: سروشتی خێڵایەتی-بەداوەتی کۆمەڵی دوورگەی عەرەب و گۆڕینی ئیسلام لە ئاینێکی ئاسمانییەوە بۆ ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت.

ئەگەر گۆڕینی ئیسلام بۆ بزاڤێکی سیاسی و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت پاریدەدەرێکی گەورەی بڵاوبوونەوەی ئیسلام بووبێت لە کۆمەڵگایەکی بەدەویدا کە زەبروزەنگ رەگەزی سەرەکی کولتوورەکەی بوو، ئەوا خودی ئەم پرۆسێسە زەمینەی ناکۆکی و ناتەبایی لەناو مسوڵمانانندا رەخساند. هەروا ئیسلام، لە ئەنجامی بە ئایدیۆلۆژیابوون و خۆبڵاوکردنەوە بە زەبری هێز و شەڕ و فتوحاتدا لە سەرێکەوە، وەک ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی، خۆی لەگەڵ باروودۆخی کۆمەڵایەتی و کولتووری خێڵەکیدا گونجاند، لە سەرێکی دیکەوە خەڵکی خێڵەکی دورگەی عەرەبی کردە ئامرازێکی بەکار و سەرەکیی خۆی. لە بەرامبەر ئەمەدا خەڵکەکەش، بە کولتوور و نەریتی دێرینی خۆیانەوە، ئاینی ئیسلامیان کردە ئامرازێکی دەستی خۆیان و توانییان بە ناوی ئیسلامەوە درێژە بە کولتووری بەدەوییانە و غەزو و تاڵان بدەن.

دواتریش کاتێک خێڵە بەدووە عەرەبەکان بە وڵاتانی جۆربەجۆردا بڵاویوونەوە و تیایاندا نیشتەجێ بوون، شەپۆلی خێڵە بەدوو و رەوەندە جۆربەجۆرەکانی تورک و مەغۆل روویان لە ناوچەکە کرد. ئەم خێڵانەش هەر بەپێی هەمان نەریت و مێتۆدی خێڵە عەرەبەکان سودیان لە ئیسلام بینی، تا توانییان بە ناوی ئیسلامەوە وڵاتانی دیکەیان تالان و وێران کرد، ئەو شارستانییەی مسوڵمانەکان دایانمەزراندبوو، تورکەکان و مەغۆلەکان وێرانیان کرد و گەلانی ژێردەستیان بەرەو تاریکترین سەردەم برد.

لە ماوەی زیاتر لە دوانزدە سەدەدا، سێ ئیمپراتۆریای مەزن لە ناوچەکەدا دەرکەوتن:
ئیمپراتۆریای عەرەبی ئیسلامیی سوننیمەزهەب، ئیمپراتۆریای عوسمانیی سوننیمەزهەب و ئیمپراتۆریای ئێرانیی شیعەمەزهەب. ئەم سێ ئیمپراتۆریایە، لەگەڵ جیاوازیی سەردەم و تایبەتمەندیی کولتووری و ئێتنیکی و رێبازی سیاسی و شێوازی حوکمرانییاندا، سێ خەسڵەتی هاوبەشیان هەبوو:
١-هەرسێک ئیمپراتۆریا ستروکتووری کۆمەڵایەتییان خێڵ و بەداوەت بوو. واتا خێڵە بەدووەکان هێزی سەرەکی و داینەمۆی ئەم سێ ئیمپراتۆریایە بوون.
٢-هەرسێک ئیمپراتۆریا بەهانە و رەوایی بوونی خۆیان لە ئایینی ئیسلامەوە وەردەگرت، واتا سیستەمی ئایدیۆلۆژیی و مەعریفییان لەسەر بنچینەی ئایین دامەزراندبوو.
٣-هەرسێک ئیمپراتۆریا لە بنەڕەتدا پشتیان بە ئابووریی غەنیمەت، یان ئابووریی خەراجی بەستبوو.
هەروا هەرسێک ئیمپراتۆریا، بە نۆرەی خۆیان، هەموو کوردستان، یان بەشێکی کوردستانیان، داگیرکردبوو.
دیارە لە پاڵ ئەم سێ ئیمپراتۆریایەدا کۆمەڵە دەوڵەتێکی دیکە لە پەراوێزی ئەم

ئیمپراتۆریایانەدا دەرکەوتن، کە هەمان ستروکتووری کۆمەڵایەتی و سیستمی ئایدیۆلۆژییان هەبوو.

ئەو کولتوور و نەریتە سیاسییەی ئیمپراتۆریا تیۆکراتییەکانی عەرەبی، عوسمانی و ئێرانی (بە دەوڵەتەکانی پەراوێزیشیانەوە) لە مێژوویی خۆیاندا هێنایانە بەرهەم بوونە بەشێک لە ژیانی فیکری و کولتووری و سیاسیی گەلانی ناوچەکە. دواتر دەوڵەتانی ناسیۆنالی تورک، فارس و عەرەب ئەم کولتوور و نەریتە سیاسییەیان سەرلەنوێ لە فۆرمێکی دیکەدا هێنانەوە بەرهەم، بەڵام لەگەڵ جیاوازییەکدا ئەویش ئەوەبوو کە سیستمی ئایدیۆلۆژی و سروشتی دەوڵەت لە ئاینییەوە گۆڕدرا بە ناسیۆنالیستی. هەر بەم پێیە ستەمی دەوڵەت بە پلەی یەکەم دژی غەیرە دین و غەیرە مەزهەب نەبوو بەڵکە، بە پێی سروشتی ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستی، لە دژی رەگەزی نەتەوەیی لەخۆجیاواز، واتا لە دژی نەتەوەکانی دیکەی نێو ئەم دەوڵەتانە بوو. ئەو نەتەوانەی بە دوور لە ویست و خواستی خۆیان، بۆ نموونە کورد، خرانە نێو چوارچێوەی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، فارس و عەرەب، کرانە «موالی»نوێی نێو ئەم دەوڵەتانە. وەک موالییەکانی ناو ئیمپراتۆریاکانی ئیسلام بە هاووڵاتیی پلە دوو سەیرکران و هەر ستەمێک بەرامبەریان، لە دیدی زۆرایەتیی دەسەڵاتدارەوە، رەوابوو و تا ئێستاش رەوایە!

کاتێک لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا بیری رۆشنگەری و ئازادی و یەکسانی گەیشتە ناوچەکانی ژێردەستی ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێران، لە سەرەتادا بزاڤێکی بەهێزی کولتووری و سیاسیی دروست کرد. رووناکبیرانی ئەم وڵاتانە، بە ئیلهام وەرگرتن لەم بیرانە، کەوتنە خەبات بۆ ئازادی و ریفۆرم و دابینکردنی ژیانێکی دەستووری. بەڵام نە بارودۆخی نێوخۆ و نە هۆکاریی دەرەکی بە قازانجی گەشەکردنی ئەم بیرانە

بوون. هێشتا زەمینەی بابەتیی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی بۆ ئەم بیرانە ئەرەخسا بوون. هەروا هۆکاری دەرەکی، بەهێزبوونی نفوزی ئابووری و سیاسیی سەرمایەداریی جیهانی و کۆلۆنیالیزم لەم وڵاتانەدا، بە قازانجی بیری رۆشنگەری و بزاڤی دیموکراتی نەبوون، بۆیە هەرزوو ئەم بیرە نوێیانە لەناو کولتووری ستەم و داپڵۆسیندا نقوم کران. لەم بارودۆخەدا ناسیۆنالیزم لە هەرکام لەو وڵاتانەدا بە شێواویی و فەلەجی لەدایک بوو، چونکە نە بەرهەمی گەشەکردنێکی سروشتیی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی بوو، نە ناسیۆنالیزمێکی خۆرزگارکەر بوو. بەڵکە ناسیۆنالیزمێکی پەیڕەوکار و پاشکۆ بوو کە تاکە ئامانجی ئەوە بوو یان دەست بەسەر زۆرترین میراتی جوگرافیایی ئیمپراتۆریدا بگرێت بۆ نموونە تورکیا و ئێران، یان سنووری دەوڵەتی ناسیۆنال، کە کۆلۆنیالیزم دیاری کردبوو، بپارێزێت بۆ نموونە عێراق و سووریا. بۆ گەیشتنە ئەم ئامانجەش ناسیۆنالیستانی ئەم وڵاتانە نەک هەر پشتیان کردە هەر پرۆژەیەکی رۆشنگەری و دیموکراتی و ژیانی دەستووری، بەڵکە بوونە جەللادێکی ئەو نەتەوە و کەمایەتییە نەتەوەییانەی کە کەوتبوونە نێو سنووری جوگرافیایی دەوڵەتەکانیان. چونکە دەیانەویست کە یەکبوونی جوگرافیایی دەوڵەتەکانیان، بە هۆی یەکبوونی ناسنامەی نەتەوەیی و کولتوورییەوە بپارێزن. ئەمەش تەنیا لە رێگەی پەلاماردان و لەناوبردنی لایەنی ئێتنیکی و کولتووریی جیاوازەوە دەهاتە دی.

دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستی ئەورووپایی، کە رەنگرێژی ئەم سیاسەتە بوون، کۆمەکیان بەو هێز و لایەنانە کرد کە ئامادەبوون بەرژەوەندیی ستراتیژی و ئابووریی ئەمان بپارێزن. بەم جۆرە ناسینالیستانی ئەو وڵاتانە، بە مەبەستی دابینکردنی پرۆژەی ناسیۆنالیستیی خۆیان و بۆ پاراستنی سنووری جوگرافیایی دەوڵەتەکانیان، کە بەشێکی وڵاتی خەڵکی دیکەی پێوە لکێندرابوو، بوونە پۆلیس و جەندرمەی کۆلۆنیالیستان، لە بەرامبەر ئەوەشدا دەوڵەتانی

کۆلۆنیالیستی زۆرترین کۆمەکیان بەم دەوڵەتە ناسیۆنال خێڵەکییانە و بە چەسپاندنی سنوورە جوگرافیاکانیان کرد.

لە ئەنجامدا ناسیۆنالیزم و سیستمی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، فارس و عەرەبی عێراق و سووریا بە کولتووری نێگەتیڤی کۆلۆنیالی متۆربە کران.

ئەم دەوڵەتە ناسیۆنال خێڵەکییانە، کە جۆرە پاشماوەیەکی ئیمپراتۆریابین، هەمان خەسڵەتی خێڵەکیی ئیمپراتۆریاکانیان وەرگرتووە. وەک ئەوان ئایدیۆلۆژیایەکی خۆیە موتڵەقکراویان هەیە، کە لە جیاتیی ئەوەی ئایینی بێت ناسیۆنالیستییە. هەروا هەر یەکەیان، دیسان وەک ئیمپراتۆریاکانیان، بە نۆرەی خۆی بەشێکی کوردستانی داگیرکردووە و، تالانکردنی کوردستان بەشێک لە ئابووریی غەنیمەت و خەراجیی ئەم دەوڵەتانە پێک دێنێت.

بۆیە بەڕای من سیستمی ئایدیۆلۆژی و نەریت و کولتووری سیاسیی ئەم دەوڵەتانە، بەرهەمێکی متۆربەکراوی کولتووری نێگەتیڤی ئیمپراتۆریاکانی ناوچەکە و کولتووری نێگەتیڤی کۆلۆنیالین. رەنگە لەبەر ئەمە بێت کە ئەم دەوڵەتانە، لە هەندێک رووەوە، هەم لە ئیمپراتۆریاکان و هەم لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالی توندتر و نائینسانیتر بوون و، تا ئێستاش کەمترین رەگەزی رۆشنگەرییان پێوە دیارنییە. مەسەلەی دیموکراتی و مافی مرۆڤ و باوەڕبوون بە مافی خۆبڕیاردانی چارەنووسی گەلان بەوان نامۆیە.

بۆیە رێبازی سیاسی و بەربەریزمی زیاتر لە حەفتا ساڵەی ئەم دەوڵەتە ناسیۆنال خێڵەکییانە بەرامبەر بە گەلی کوردستان بە ئەندازەیەکە کە زەحمەتە لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی کۆلۆنیالیدا بەراورد بکرێن. ئەمەش هەر ماهییەت و ناوەرۆکی ئایدیۆلۆژیا و رێبازی سیاسیی ئەم دەوڵەتانە دەردناخات، بەڵکە لە هەمان کاتدا ئاستی کۆمەڵایەتی و شارستانیی و سروشتی کولتووریی زاڵی ئەم نەتەوە سەردەستانەش پێشان دەدات.

ئەم نەتەوانە، لە مێژووی بەلای کەمی ئەم حەفتا ساڵەی خۆیاندا، ئەو هێز و لایەنە سیاسییانەیان هێناوەتە بەرهەم کە دەتوانن پارێزگاریی ستروکتوور و کولتوور و نەریتەکانیان و، پارێزگاریی سنوورەی دەوڵەتەکانیان بکەن. ئەمەش لە لایەکەوە تراژیدیایەکی نەتەوەیی و ئینسانیی بۆ ئێمەی کورد داهێناوە، لە لایەکی دیکەوە چەپەرێکی گەورەی لە بەردەم پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەلایەتی و کولتووری و بە شارستانیبوونی ئەم نەتەوانەدا دروست کردووە.

بەلام پرسیارە سەرەکییەکە دیسان خۆی دەسەپێنێتەوە:
ئایا زۆرایەتییەکی دەسەلاتدار، کە لە مێژووی خۆیدا قەت رێزی لە مافی کەمایەتیی ئایینی، مەزهەبی و نەتەوەیی نەگرتووە، دەتوانێت لە زمانی کەمایەتیی بێدەسەلات تێ بگات؟ .

ناوەراستی دیسەمبەری ۱۹۹۷
ئوپسالا

سەرچاوەکان

به کوردی

١-د. جەبار قادر، هاوکاریی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان دژی گەلی کورد، رابوون، ژمارە ١٦، ١٩٩٦

٢- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری قەومیەتی رۆژهەلاتی و نە بیری ناسیۆنالیزمی رۆژئاواییە سوێد ١٩٨٤

٣-رەفیق سابیر، بەرەو مێژوو، سوێد ١٩٩١

٤- رەفیق سابیر، گەشەکردنی بیری رۆشنگەری و سیاسی لە کوردستاندا (١٩١٤-١٨٩٨) ریگای ئاشتی و سوسیالیزم، ژمارە ١٣، ١٩٨٨

٥-سڤێن لینکفیست، دڕندەکان ئاگر بکەن، وەرگێڕانی: رێبوار رەشید، سوێد ١٩٩٥

٦- د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێر عبداللە حسن زادە، بنکەی پێشەوا ١٩٧٣

٧- عبدالقادر کوری رستەمی بابان، رەوشی کوردان مێژووی کوردان، وەرگێڕانی کەریمی حیسامی، سوێد ١٩٩١

٨- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، «تێگەیشتنی راستی» و شوێنی لە رۆژنامەی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٨

٩- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، دەربارەی سروشتی راپەرینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ لە کوردستانی تورکیادا، گۆڤاری رۆژی کوردستان، ژ. ٢، ١٩٧٠

١٠- مارتین ڤان بروانیسن، ژینۆسید لە کوردستان، وەرگێر: حەسەنی قازی، رابوون ژ. ١٢، ١٩٩٤

١١-مارتین ڤان برونەسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، کوردۆ کردوویە بە کوردی، بەرگی یەکەم، بنکەی چاپەمەنی رۆژ لە سوێد، ١٩٩٦ ٣٢٤

١٢-مەسعوود محەمەد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٢

به عەرەبی و فارسی

١-احمد الزبيدي- البناء المعنوي للقوات المسلحة العراقية، بيروت، دار الروضة، الطبة الاولى- ١٩٩٠.

٢-الدكتور بلەچ شێركۆ، القضية الكردية، ١٩٣٠.

٣-بندلي جوزي، من تاريخ الحركات افكرية في الاسلام، ط٣، دار الجليل، ١٩٨٢

٤-حسين مروه، النزعات المادية في الفلسفة العربية الاسلامية، الجزء الثاني، دار الفارابي، بيروت ١٩٧٩

٥-حسن العلوي- الشيعة والدولة القومية في العراق (١٩١٤- ١٩٩٠) ط٢- ١٩٩٠.

٦-حسين هنداوي، التاريخ والدولة مابين ابن خلدون و هيغل، ط ١، دار الساقي، بيروت، ١٩٩٦

٧-جرجيس فتح الله، النفط قرر مصير كردستان السياسي- مجلة الثقافة الكردية- لندن- العدد ٢ اذار ١٩٩٠.

٨-جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، بغداد ١٩٧٠.

٩-رجاء حسين الخطاب، العراق بين ١٩٢١-١٩٢٧، دراسة في تطور العلاقات العراقية البريطانية، جامعة بغداد

١٠-سمير امين - برهان غليون، حوار الدولة والدين، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، ط١ ١٩٩٦

١١-دكتور السيد عبدالعزيز سالم، تاريخ العرب في عصر الجاهلية، موسسه شباب الجامعة، ١٩٨٨

١٢-صادق جلال العظم، ذهنية التحريم، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي نيقوسيا ١٩٩٤

١٣-عبدالكريم الازري، مشكلة الحكم في العراق، لندن ١٩٩١، ص ٢٩ و ٧٢.

١٤-عزيز شريف، المسألة الكردية في العراق، ط ٢، مطبعة الشهيد جعفر ١٩٨٨

١٥-على الشابي، الشيعة في ايران، الجامعة التونسية، ١٩٨٠.

١٦-الدكتور علي الوردي، دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، المكتبة الحيدرية ١٩٩٦

١٧-الدكتور علي الوردي، مهزلة العقل البشري، طبعه ٢ دار كوفان لندن ١٩٩٤
١٨-فالح عبدالجبار، المادية والفكر الديني المعاصر- نظرة نقدية، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، الطبعة الاولى ١٩٨٥
١٩ - القران الكريم
٢٠-د. كمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد، -١٩٨٥
٢١-د. كمال مظهر احمد، دور الاكراد في ثورة العشرين العراقية، بغداد ١٩٧٨
٢٢-لوتسكي، تاريخ الاقطار العربية الحديث، دار التقدم، موسكو ١٩٨٤
٢٣-لورانت شابري، ان شابري، سياسة و اقليات في الشرق الادنى، ترجمة الدكتور ذوقان قرقوط، مكتبة مدبولي القاهرة
٢٤-م. ا. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ترجمة: سيامد سيرتي، ١٩٩١
٢٥-د. محمود اسماعيل، الحركات السرية في الاسلام، روز اليوسف، مصر ١٩٧٣
٢٦- مجلة دراسات كردية، باريس، العدد ٧-٣ السنة الثالثة ١٩٩٢
٢٧-م.س. لازاريف، الكرد والمسألة الكردية، الثقافة الجديدة، العدد ١٥٥ حزيران ١٩٨٤
٢٨-م. س. لازاريف، المسالة الكردية (١٩١٧-١٩٢٣) ترجمة د. عبدى حاجي، دار الرازي، بيروت ١٩٩١
٢٩-هادي العلوي، فصول من تاريخ الاسلام السياسي، نيقوسيا،-قبرص ١٩٩٥

٣٠-احمد رناسي، جنبشهاى انقلابى ايران، ساربروكن، المان غربى، ١٣٦٦
٣١-احمد كسروى، بهائيگرى شيعيگرى صوفيگرى، انتشارات نويد ١٩٨٩،
٣٢- ج. ج. ساندرز، تاريخ فتوحات مغول، ترجمه، ابو القاسم حالت، انتشارات امير كبير، تهران ١٣٦١
٣٣- دكتر عبدالحسين زرين كوب، دوو قرن سكوت، سرگذشت حوادث و اوضاع تاريخى ايران در دوو قرن اول اسلام، چاپ ششم، انتشارات نويد (المان غربى) ١٣٦٨
٣٤-مرتضى راوندى، تاريخ اجتماعى ايران، حيات اقتصادى مردم ايرانيان از اغاز تا ايمروز، چاپ دوم، چاپخانه، كتيبه، ١٣٦٤

به ئینگلیزی و سویدی

1-Bauder,Ingegerd, Iran under shaher och mullor, Inte bara Shi`à En bok om Iran,Stockholm 1992

2-Bruinessen Martin van, Agha, Shaikh and State: On the Social Political Organization of Kurdish, London 1982

3-Gunter, Michael M., The Kurds in Turkey, A political Dilemma, Westview Press, USA, 1990,

4-Hjärpe,Jan, Araber och arabism, Raben Prisma,Svergige 1994

5- Johansson, Rune, Nationer och nationalism: Teoretiska och empiriska aspekter,Den problematiska etniciteten, Sven Tägil (red),Lund University Press1993

6--Karaveli, H. Magnus, Landet mellan öst och väst En historisk-politisk översikt, Turkiet Bro eller barriär mellan Europa och Asien, Arena, Sverige1997

7-Kuutmann, Alar, Om Kurder, Statens invandraverk /SH, Linköping 1983

8--Lamb, Harold, Djingis khan, Översättare:Claes Gripenberg,Raben & Sjögren Stockgolm

9-- Liedman, Sven-Erik, Från Palaton till Kommunismens fall, Bonnier Alba1993

10-National Encyklopedin-14, Bra Böcker1994

11-Norberg, Michael, Asiens historia Från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm1971

12-- Pettersson,Jan-Olof, Tysnad i Turkiet, Utrikespolitiska Institutet 1971

13--Reichman, Hannes - Alexander Foggensteiner, Den kur-

diska knuten, Översättning: Anna Helleskog, Tryckeriförlaget, Täby- Sverige 1989
14-- Svanberg, Ingvar Svanberg (red), Turkiet Bro eller barriär mellan Europa och Asien,Arena, Svergie 1997
15-Utas, Bo, Islam som politisk faktor i dagens Iran och Afganistan, Islams mångfald,Svenska Afganskakommitten, 1991
16-Wiberg, Håkan,Identitet,etnicitet och konflikt, Stat Nation Konflikt, Bra Böcker, 1996
17-Yasin, Borhanedin A., Vision or Reality, The Kurds in the Policy of the Great Powers, 1941-1947, Lund University Press, 1995

سوپاس

* سوپاسی هاوڕێ هاشم کۆچانی دەکەم کە بە هەندێک تێبینی دەربارەی چەند بەشێکی ئەم کتێبە و ڕاستکردنەوەی هەڵەی چاپ کۆمەکی پێ کردم.

* سوپاسی هاوڕێیان فەرهاد شاکەلی و دوکتۆر بورهان یاسین دەکەم کە یەکەمیان بە هەندێک تێبینی دەربارەی بەشی یەکەمی ئەم کتێبە و، دووەمیان بە هەندێک تێبینی دەربارەی بەشی سێیەمی کتێبەکە، کۆمەکیان پێ کردم.

ڕەفیق سابیر

* * *

بەرهەمە چاپکراوەکانی نووسەر

* شیعر:

- پشکۆکان دەگەشێنەوە، بەغدا ١٩٧٦
- رێژنە، مهاباد ١٩٧٩
- سوتان لە بەر باراندا، لەندەن ١٩٨٥
- وەرزی سەهۆڵبەندان، لەندەن ١٩٨٧
- لاوکی هەڵەبجە، بەیروت ١٩٨٩
- کاروانسەرا، سوێد ١٩٩٠
- وەرزەبەردینە، ئەڵمانیا ١٩٩٢
- دیوانی رەفیق سابیر/ بەرگی یەکەم / سوێد ١٩٩٣
- ئاوێنەو سێبەر، سوێد ١٩٩٦
- ژوانی رووناکی، سوێد ١٩٩٧

* لێکۆڵینەوە:

بەرەو مێژوو، سوێد ١٩٩١

RAFIK SABIR

IMPERIET I SAND

En sociokulturell studie om
Islam, stam och nationalism

Sverige 1998
RABUN